

WYKŁAD Z ANALIZY MATEMATYCZNEJ 1

M. Kosek

14 lutego 2024

Spis treści

1	Liczby rzeczywiste i zespolone (szkic)	1
1.1	Liczby naturalne	1
1.2	Liczby całkowite	4
1.3	Liczby wymierne	5
1.4	Liczby rzeczywiste	6
1.5	Przedziały, moduł, oś liczbowa, $\overline{\mathbb{R}}$	12
1.6	Liczby zespolone	18
2	Funkcje – przypomnienie (szkic)	23
2.1	Funkcje elementarne	23
2.2	Pewne funkcje nieelementarne	29
2.3	Monotoniczność	32
2.4	Wypukłość	34
3	Ciągi liczbowe	37
3.1	Granica ciągu – podstawowe własności	37
3.2	Granica a działania	41
3.3	Granica a porządek	44
3.4	Ciągi monotoniczne	47
3.5	Podciągi	53
3.6	Ciągi Cauchy’ego	59

3.7	Granice niewłaściwe – suma	61
3.8	Granice niewłaściwe – iloczyn i iloraz	64
3.9	Pierwiastki i potęgi wymierne	69
3.10	Potęgi rzeczywiste	74
3.11	Granice dolne i górne	80
4	Elementy topologii	87
4.1	Metryka i kule	87
4.2	Zbiory otwarte i domknięte	89
4.3	Wnętrze i domknięcie	95
4.4	Zwartość	96
4.5	Spójność	102
5	Granica funkcji	104
5.1	Definicja Heinego granicy funkcji	104
5.2	Definicja Cauchy’ego granicy funkcji	108
5.3	Granice jednostronne	110
5.4	Ciągłość w punkcie	112
5.5	Operacje na funkcjach ciągłych w punkcie	115
5.6	Ciągłość na zbiorze	116
5.7	Twierdzenia Darboux	121
5.8	Niewłaściwe granice funkcji	124
6	Rachunek różniczkowy	131
6.1	Różniczkowalność	131
6.2	Twierdzenia o wartości średniej	138
6.3	Własności funkcji różniczkowalnych	141
6.4	Regularność	145
6.5	Wielomian Taylora	150
6.6	Wzór Taylora	154
7	O pewnych rodzajach funkcji	159
7.1	Funkcje monotoniczne	159
7.2	Funkcje jednostajnie ciągłe	166

7.3	Funkcje lipschitzowskie (i hölderowskie)	170
7.4	Funkcje ograniczone	171
7.5	Funkcje wypukłe	174
7.6	Reguła de L'Hôpitala i badanie przebiegu zmienności	178
8	Ciągi funkcyjne	183
8.1	Zbieżność punktowa i jednostajna	183
8.2	Ciągłość i różniczkowalność funkcji granicznych	186

1 Liczby rzeczywiste i zespolone (szkic)

Pokażemy szkic konstrukcji ciała liczb rzeczywistych i ciała liczb zespolonych przechodząc kolejne etapy i rozszerzając kolejne pojęcia (działania, porządek...).

1.1 Liczby naturalne

Zbiór **liczb naturalnych** zostanie zdefiniowany formalnie na wykładzie Elementy logiki i teorii mnogości. Przyjmujemy oznaczenie $\mathbb{N} := \{0, 1, 2, \dots\}$. Będziemy też często używać symbolu $\mathbb{N}^* := \mathbb{N} \setminus \{0\}$.

Pojęcie **działania** zostanie zdefiniowane na wykładzie Algebra liniowa z geometrią.

W zbiorze liczb naturalnych określone są działania **dodawania**

$$\mathbb{N} \times \mathbb{N} \ni (a, b) \longmapsto a + b \in \mathbb{N}$$

i **mnożenia**

$$\mathbb{N} \times \mathbb{N} \ni (a, b) \longmapsto ab = a \cdot b \in \mathbb{N}.$$

Działania te są

- **łączne**, to znaczy

$$\forall a, b, c \in \mathbb{N} : (a + b) + c = a + (b + c) \quad \text{oraz} \quad \forall a, b, c \in \mathbb{N} : (ab)c = a(bc);$$

- **przemienne**, to znaczy

$$\forall a, b \in \mathbb{N} : a + b = b + a \quad \text{oraz} \quad \forall a, b \in \mathbb{N} : ab = ba;$$

- każde z nich ma **element neutralny** (dodawanie 0, mnożenie 1), to znaczy

$$\forall a \in \mathbb{N} : a + 0 = a = 0 + a \quad \text{oraz} \quad \forall a \in \mathbb{N} : a \cdot 1 = a = 1 \cdot a.$$

Zauważmy jeszcze jedną własność, mianowicie mnożenie jest **rozdzielne** względem dodawania, to znaczy

$$\forall a, b, c \in \mathbb{N} : a(b + c) = ab + ac \quad \text{oraz} \quad (a + b)c = ac + bc.$$

Pojęcie **relacji** i w szczególności **porządku** zostanie zdefiniowane na wykładzie Elementy logiki i teorii mnogości.

Liczby naturalne możemy porównywać. Mówimy, że nierówność $\leq$ jest porządkiem w $\mathbb{N}$, bo jest

- **zwrotna**, to znaczy

$$\forall a \in \mathbb{N} : \quad a \leq a;$$

- **antysymetryczna**, to znaczy

$$\forall a, b \in \mathbb{N} : \quad (a \leq b \quad \text{i} \quad b \leq a) \implies a = b;$$

- **przechodnia**, to znaczy

$$\forall a, b, c \in \mathbb{N} : \quad (a \leq b \quad \text{i} \quad b \leq c) \implies a \leq c.$$

Ponadto jest to porządek **liniowy**, to znaczy

$$\forall a, b \in \mathbb{N} : \quad a \leq b \quad \text{lub} \quad b \leq a.$$

Dalej ten porządek jest **zgodny z działaniami**, to znaczy

$$\forall a, b, c \in \mathbb{N} : \quad a \leq b \implies (a + c \leq b + c \quad \text{oraz} \quad ac \leq bc).$$

Niech teraz $A \subset \mathbb{N}$ oraz $a \in \mathbb{N}$. Mówimy, że a jest **majorantą** A , jeśli $\forall x \in A : x \leq a$; natomiast a jest **minorantą** A , jeśli $\forall x \in A : x \geq a$. Zbiór A jest **ograniczony od dołu**, jeśli istnieje jakaś jego minoranta, a **ograniczony od góry**, jeśli istnieje jakaś jego majoranta. Zbiór A jest **ograniczony**, jeśli jest ograniczony i od dołu i od góry.

Na przykład cały zbiór $\mathbb{N}$ jest ograniczony od dołu (jego minorantą jest 0), a nie jest ograniczony od góry.

Wobec przechodniości porządku, jeśli a jest majorantą zbioru A i $b \geq a$, to również b jest majorantą zbioru A . Symetrycznie dla minorant.

Kresem górnym zbioru A w $\mathbb{N}$ nazywamy taki element **sup** $A \in \mathbb{N}$, dla którego zachodzą oba poniższe warunki:

- $\text{sup } A$ jest majorantą zbioru A ,
- jeśli b jest majorantą zbioru A , to $\text{sup } A \leq b$.

Kresem dolnym zbioru A w $\mathbb{N}$ nazywamy taki element **inf** $A \in \mathbb{N}$, dla którego zachodzą oba poniższe warunki:

- $\text{inf } A$ jest minorantą zbioru A ,
- jeśli b jest minorantą zbioru A , to $\text{inf } A \geq b$.

Maksimum zbioru A nazywamy taki element **max** $A \in A$, że $\forall a \in A : a \leq \text{max } A$. **Minimum** zbioru A nazywamy taki element **min** $A \in A$, że $\forall a \in A : a \geq \text{min } A$.

Jeśli zbiór A ma maksimum, to jest ograniczony od góry i jego $\sup A = \max A$. Analogicznie jeśli zbiór A ma minimum, to jest ograniczony od dołu i $\inf A = \min A$. Przeciwnie implikacje tu (to znaczy w $\mathbb{N}$) także są prawdziwe, ale ogólnie tak nie będzie.

Na przykład minimum i kresem dolnym $\mathbb{N}$ jest 0. Natomiast $\mathbb{N}$ nie ma kresu górnego i nie ma też maksimum.

Twierdzenie 1.1.1 (Zasada minimum) *Jeśli $\emptyset \neq A \subset \mathbb{N}$, to istnieje $\min A$.*

Dowód: wykład z Elementów logiki i teorii mnogości. ■

Na przykład minimum zbioru liczb (naturalnych) nieparzystych jest 1.

Twierdzenie 1.1.2 (Zasada indukcji matematycznej) *Jeśli $A \subset \mathbb{N}$ jest taki, że*

*(i) $0 \in A$ oraz (ii) $n \in A \implies n + 1 \in A$,
to $A = \mathbb{N}$.*

Dowód: Załóżmy dla dowodu nie wprost, że $B := \mathbb{N} \setminus A$ jest niepusty. Na mocy Zasady minimum (Twierdzenie 1.1.1) istnieje $k_0 = \min B$. Ponieważ $0 \in A$ z (i), więc $k_0 \neq 0$. Z definicji minimum wynika, że $k_0 - 1 \notin B$, czyli $k_0 - 1 \in A$. Wobec tego z (ii) wynika, że $k_0 = (k_0 - 1) + 1 \in A$, a to jest sprzeczność. ■

Twierdzenie 1.1.3 (Zasada indukcji zupełnej) *Jeśli $A \subset \mathbb{N}^*$ jest taki, że*

*(i) $1 \in A$ oraz (ii) $\{1, \dots, n\} \subset A \implies n + 1 \in A$,
to $A = \mathbb{N}^*$.*

Dowód: Załóżmy dla dowodu nie wprost, że $B := \mathbb{N}^* \setminus A$ jest niepusty. Na mocy Zasady minimum (Twierdzenie 1.1.1) istnieje $k_0 = \min B$. Ponieważ $1 \in A$ z (i), więc $k_0 \neq 1$. Z definicji minimum wynika, że jeśli $j \in \{1, \dots, k_0 - 1\}$, to $j \notin B$, czyli $j \in A$. Wobec tego z (ii) wynika, że $k_0 = (k_0 - 1) + 1 \in A$, a to jest sprzeczność. ■

I jedną i drugą zasadę można stosować do zbiorów postaci $\{k, k + 1, k + 2, \dots\} = \mathbb{N} + k$. Wtedy w pierwszym punkcie zamiast 0 (odpowiednio 1) pojawia się k .

Lemat 1.1.4

$$(1.1) \quad \forall n \in \mathbb{N}: \quad n \geq 4 \implies n! > 2^n.$$

Dowód: ćwiczenie. ■

Ze zbiorem liczb naturalnych związane jest pojęcie **przeliczalności**.

Mówimy mianowicie, że zbiór nieskończony A jest **przeliczalny**, jeśli istnieje odwzorowanie różnowartościowe i „na” (czyli **bijekcja**) $\mathbb{N} \rightarrow A$ (to znaczy o dziedzinie $\mathbb{N}$ i przeciwdziedzinie A). Na przykład zbiór liczb parzystych naturalnych jest przeliczalny, bo odwzorowanie $\mathbb{N} \ni k \mapsto 2k \in 2\mathbb{N}$ jest bijekcją.

Zbiór jest natomiast **co najwyżej przeliczalny**, jeśli jest albo skończony albo przeliczalny.

1.2 Liczby całkowite

W zbiorze liczb naturalnych tylko 0 ma element przeciwny (to znaczy **symetryczny** względem dodawania). Rozważamy zbiór **liczb całkowitych**

$$\mathbb{Z} := \{0, 1, -1, 2, -2, 3, -3, \dots\}.$$

To znaczy dla każdego niezerowego elementu $a \in \mathbb{N}$ dorzucamy element **przeciwny** do niego względem dodawania, czyli liczbę $-a$ (bo $-a + a = 0$). Zbiór $\mathbb{Z}$ jest przeliczalny.

Łatwo sprawdzić, że zarówno dodawanie jak i mnożenie są działaniami w tym zbiorze (to znaczy suma lub iloczyn dwóch liczb całkowitych jest liczbą całkowitą). Zachowują się także własności łączności, istnienia elementów neutralnych, przemienności i rozdzielności na tym większym zbiorze.

Z działaniem dodawania $\mathbb{Z}$ tworzy **grupę**.

Podobnie przenosi się porządek $\leq$ (to znaczy mamy tu też zwrotność, antysymetrię, przechodniość) i jego własności: liniowość i zgodność z dodawaniem. Przy czym dla zobaczenia liniowości lepiej zapisać ten zbiór w postaci

$$\mathbb{Z} = \{\dots, -3, -2, -1, 0, 1, 2, 3, \dots\}.$$

Natomiast zgodność porządku z mnożeniem wymaga dodatkowego założenia, brzmi tak

$$\forall a, b, c \in \mathbb{Z} : (a \leq b \text{ i } c \geq 0) \implies ac \leq bc.$$

Wobec tego, że mamy porządek, możemy na zbiór $\mathbb{Z}$ przenieść też pojęcia minorant, majorant, kresów, ograniczoności, minimów i maksimów.

Zbiór $\mathbb{Z}$ nie jest ograniczony ani od dołu, ani od góry. Także zbiór liczb (całkowitych) nieparzystych nie jest ograniczony ani od dołu, ani od góry. W $\mathbb{Z}$ mamy więcej minorant zbioru $\mathbb{N}$, wszystkie liczby niedodatnie są minorantami.

Można pokazać, że jeśli zbiór $\emptyset \neq A \subset \mathbb{Z}$ jest ograniczony od dołu (odp. **od góry**), to $\inf A = \min A$ (odp. **$\sup A = \max A$**). Jeśli $A \subset \mathbb{Z}$ jest ograniczony, to jest skończony.

1.3 Liczby wymierne

Niech $a \in \mathbb{Z}$. Elementem symetrycznym względem mnożenia, czyli **odwrotnym**, do a jest taka liczba a' , że $aa' = 1$.

Oczywiście 0 nie może mieć elementu symetrycznego względem mnożenia, ale w $\mathbb{Z}$ tylko 1 i -1 mają takie elementy. Naturalne jest pytanie o elementy odwrotne dla pozostałych niezerowych liczb całkowitych. Trochę analogicznie do rozszerzenia liczb naturalnych na liczby całkowite można by rozważyć zbiór

$$A := \left\{ 0, 1, -1, 2, \frac{1}{2}, -2, -\frac{1}{2}, 3, \frac{1}{3}, -3, -\frac{1}{3}, \dots \right\},$$

czyli dorzucić element odwrotny do każdej niezerowej liczby całkowitej. Taki zbiór jednak nie jest dobry, bo zarówno dodawanie, jak i mnożenie, przestają być tu działaniami. Mianowicie na przykład

$$2 + \frac{1}{3} \notin A, \quad 2 \cdot \frac{1}{3} \notin A.$$

Wobec tego rozważamy zbiór **liczb wymiernych**

$$\mathbb{Q} := \left\{ \frac{a}{b} : a \in \mathbb{Z}, b \in \mathbb{N}^* \right\}.$$

W tym zbiorze zarówno dodawanie jak i mnożenie są działaniami, są łączne, przemienne, mnożenie jest rozdzielne względem dodawania, oba działania mają elementy neutralne (odpowiednio 0 i 1), każdy element ma element przeciwny (czyli symetryczny względem dodawania) oraz każdy element niezerowy ma element odwrotny.

Mówimy, że $(\mathbb{Q}, +, \cdot)$ jest **ciałem**.

Informacyjnie: $\mathbb{Q}$ jest zbiorem przeliczalnym, to znaczy istnieje bijekcja pomiędzy $\mathbb{N}$ i $\mathbb{Q}$. Dowód na wykładzie z Elementów logiki i teorii mnogości.

Porządek $\leq$ przenosi się na $\mathbb{Q}$ razem ze swoimi własnościami: liniowością i zgodnością z działaniami. Zatem $(\mathbb{Q}, +, \cdot, \leq)$ jest **ciałem uporządkowanym**. $\mathbb{Q}$ ma dodatkowo własność **gęstości** względem porządku, której nie miały ani $\mathbb{N}$, ani $\mathbb{Z}$, mianowicie

$$\forall a, b \in \mathbb{Q} : \quad a < b \implies \exists c \in \mathbb{Q} : a < c < b,$$

można wziąć na przykład $c = (a + b)/2$.

Skoro mamy porządek, możemy znowu mówić o ograniczoności zbiorów i o wszystkich tych elementach z tym związanych. Zbiór $\mathbb{Q}$ nie jest ograniczony ani od dołu ani od góry.

Niech $A \subset \mathbb{Q}$. Jeśli istnieje $\min A$, to $\inf A = \min A$. Jeśli istnieje $\max A$, to $\sup A = \max A$.

Jednak jeśli istnieje infimum zbioru A , to nie musi istnieć jego minimum.

Przykład 1.3.1 *Zbiór wszystkich liczb wymiennych dodatnich ma infimum równe 0, ale nie ma minimum. Zbiór wszystkich liczb wymiennych ujemnych ma supremum równe 0, ale nie ma maksimum.*

Dowód: Załóżmy dla dowodu nie wprost, że istnieje $b = \min B$, gdzie B jest zbiorem wszystkich liczb wymiennych dodatnich. Wtedy $b \in B$, zatem $b > 0$. Ale wtedy $\frac{b}{2}$ jest też liczbą dodatnią wymierną, zatem należy do B , jest natomiast mniejsza od b , co jest sprzecznością z definicją minimum.

0 jest infimum zbioru B , bo 0 jest minorantą i żadna minoranta nie może być dodatnia (rozumowanie analogiczne, jak wyżej, gdyby jakaś była dodatnia, jej połowa byłaby w zbiorze B , co przeczyłoby faktowi, że jest to minoranta).

Symetrycznie pokazujemy dla zbioru A wszystkich liczb wymiennych ujemnych (ćwiczenie). ■

W przeciwieństwie do sytuacji z $\mathbb{N}$ i $\mathbb{Z}$ istnieją podzbiory zbioru $\mathbb{Q}$, które są ograniczone i nieskończone, na przykład $\{x \in \mathbb{Q} : 0 < x < 1\}$.

Niestety $\mathbb{Q}$ nie ma tak zwanego [aksjomatu Dedekinda](#)¹, mianowicie nie każdy niepusty zbiór ograniczony od dołu ma kres dolny (jak również nie każdy niepusty zbiór ograniczony od góry ma kres górny).

Przykład 1.3.2 *Zbiór $A := \{a \in \mathbb{Q} : a^2 < 2\}$ jest ograniczony, ale nie ma ani kresu górnego, ani kresu dolnego w $\mathbb{Q}$.*

Dowód: ćwiczenie. ■

Ten przykład wiąże się z faktem, że nie istnieje liczba wymierna, która podniesiona do kwadratu da liczbę 2. W szczególności nie istnieje liczba wymierna, która jest długością przekątnej kwadratu o boku długości 1. Stąd potrzeba rozważania szerszej klasy, którą zajmujemy się w następnym podrozdziale.

1.4 Liczby rzeczywiste

[Przekrojem Dedekinda](#) nazywamy parę $[A, B]$, gdzie A, B to rozłączne niepuste podzbiory $\mathbb{Q}$, takie, że $A \cup B = \mathbb{Q}$ oraz $\forall a \in A \forall b \in B : a < b$.

Jeśli na przykład A to zbiór liczb wymiennych niedodatnich, a B to zbiór liczb wymiennych dodatnich, to $[A, B]$ jest przekrojem Dedekinda.

Własność 1.4.1 (Własności przekrojów Dedekinda) *Niech $[A, B]$ będzie przekrojem Dedekinda. Wtedy:*

---

¹Richard Dedekind (1831-1916) – matematyk niemiecki

1. Dowolny element zbioru A jest minorantą zbioru B , a dowolny element zbioru B jest majorantą zbioru A . W szczególności A jest ograniczony od góry, a B ograniczony od dołu.
2. Jeśli $a \in A, b \in B, c \in \mathbb{Q}$, to $(c \geq b \implies c \in B)$ oraz $(c \leq a \implies c \in A)$.
3. Zbiory A, B są nieskończone.
4. Jeśli $[A_1, B_1]$ jest też przekrojem Dedekinda, to $A_1 \subsetneq A \iff B \subsetneq B_1$.
5. Jeśli $n \in \mathbb{N}^*$, $s_0, \dots, s_n \in \mathbb{Q}$ są takie, że $s_0 < s_1 < \dots < s_n$, oraz $s_0 \in A$ i $s_n \in B$, to $\exists k \in \{0, \dots, n-1\} : s_k \in A, s_{k+1} \in B$.
6. Jeśli istnieje $\max A$, to nie istnieje $\min B$.
7. Jeśli istnieje $\min B$, to $\min B = \sup A$ oraz $\min B = \max(A \cup \{\min B\})$.
8. Jeśli istnieje $\min B$ oraz $A' := A \cup \{\min B\}$, $B' := B \setminus \{\min B\}$, to $[A', B']$ jest przekrojem Dedekinda oraz nie istnieje $\min B'$.
9. Jeśli $[A_1, B_1]$ jest też przekrojem Dedekinda oraz $B \setminus B_1$ ma tylko jeden element, to jest to $\min B$.

Dowód: ćwiczenie. ■

Własność 1.4.2 Jeśli $[A, B]$ jest przekrojem Dedekinda, to istnieje taka liczba $k \in \mathbb{N}^*$, że $k \in B$.

Dowód: Zbiór B jest niepusty, zatem istnieje $b \in B$. Jeśli $b < 0$, to położmy $c := -b$, jeśli $b \geq 0$, położmy $c := b + 1$. Wtedy $c > b$, zatem $c \in B$ na mocy Własności 1.4.1 przekrojów Dedekinda. Jest to wymierna liczba dodatnia, zatem istnieją takie $k, q \in \mathbb{N}^*$, że $c = k/q$. Stąd ze zgodności porządku z mnożeniem $k = qc \geq c$, a stąd znowu $k \in B$. ■

Przekrój Dedekinda $[A, B]$ nazywamy **unormowanym**, jeśli nie istnieje $\min B$. Na przykład, jeśli $A = \{x \in \mathbb{Q} : x < 0\}$ i $B = \mathbb{Q} \setminus A$, to $[A, B]$ nie jest unormowany. Ale jeśli $A' = \{x \in \mathbb{Q} : x \leq 0\}$, $B' = \mathbb{Q} \setminus A'$, to $[A', B']$ jest unormowany.

Definiujemy zbiór **liczb rzeczywistych**

$$\mathbb{R} := \{[A, B] : [A, B] \text{ jest unormowanym przekrojem Dedekinda}\}.$$

Jeśli istnieje $\max A$ (zwróćmy uwagę, że A jest podzbiorem $\mathbb{Q}$, zatem to maksimum jest liczbą wymierną), to z przekrojem $[A, B]$ utożsamiamy tę liczbę wymierną $\max A$.

Zatem uprawniony jest zapis $\mathbb{Q} \subset \mathbb{R}$, bo każdej liczbie wymiernej q przyporządkujemy unormowany przekrój Dedekinda $[A_q, B_q]$, gdzie $A_q = \{x \in \mathbb{Q} : x \leq q\}$. Zatem od tej pory, jeśli $q \in \mathbb{Q}$, to możemy napisać $q = [A_q, B_q]$, przy czym $q = \max A_q$.

Na przykład jeśli A to zbiór liczb wymiernych niedodatnich, to $[A, B]$ reprezentuje 0. Jeśli natomiast nie istnieje $\max A$, to $[A, B]$ reprezentuje liczbę niewymierną. Na przykład $\sqrt{2}$ jest reprezentowany przez $[A, B]$, gdzie

$$A = \{a \in \mathbb{Q} : a \leq 0\} \cup \{a \in \mathbb{Q} : a^2 < 2\}, \quad B = \mathbb{Q} \setminus A.$$

Definiujemy porządek w $\mathbb{R}$:

$$[A, B] < [A', B'] \iff A \subsetneq A' \quad (\iff B' \subsetneq B)$$

oraz

$$[A, B] \leq [A', B'] \iff ([A, B] < [A', B'] \text{ lub } A = A').$$

Zbiór liczb rzeczywistych jest liniowo uporządkowany (to znaczy, że $\leq$ spełnia znowu warunki zwrotności, antysymetrii i przechodniości oraz że zachowana jest własność liniowości).

Własność 1.4.3 Niech $q \in \mathbb{Q}$ oraz $\alpha = [A, B] \in \mathbb{R}$. Wtedy $q > \alpha \iff q \in B$.

Dowód: Niech $[A_q, B_q]$ to unormowany przekrój Dedekinda dla q . Ponieważ $q = \max A_q \in A_q$, więc $\forall b \in B_q : b > q$.

($\Leftarrow$) W konsekwencji jeśli $q \in B$, to $B_q \subsetneq B$, czyli $q = [A_q, B_q] > [A, B] = \alpha$.

($\Rightarrow$) Przez kontrapozycję: jeśli $q \notin B$, wtedy $q \in A$, więc $A_q \subset A$, zatem $q = [A_q, B_q] \leq [A, B] = \alpha$. ■

Twierdzenie 1.4.4 (Zasada Archimedesesa) ²

Dla każdej liczby rzeczywistej istnieje liczba naturalna, która jest od niej większa.

Dowód: Ustalmy dowolne $\alpha = [A, B]$. Z Własności 1.4.2 istnieje $k \in \mathbb{N}^* \cap B$. Z Własności 1.4.3 mamy $k > \alpha$. ■

Lemat 1.4.5 Jeśli $\alpha \in \mathbb{R}$, to dla każdej liczby wymiernej $r > 0$ istnieją takie liczby wymierne p, q , że $q - p = r$ oraz $p < \alpha < q$.

Dowód: Niech $\alpha = [A, B]$ oraz $s := r/2$. Ustalmy dowolne $w' \in B$ oraz $w \in A$. Wtedy $w' - w > 0$ z definicji przekroju Dedekinda. Wobec Zasady Archimedesesa (Twierdzenie

---

²Archimedes z Syrakuz (ok. 287-212 p.n.e.) – matematyk grecki

1.4.4) istnieje liczba naturalna $n > (w' - w)/s$, a stąd $w' < w + ns$. Zauważmy, że $n \in \mathbb{N}^*$. Rozważmy liczby wymierne

$$w, w + s, \dots, w + ns.$$

Pierwsza z nich należy do A , ostatnia do B (bo jest większa od $w' \in B$). Z Własności 1.4.1 przekrojów Dedekinda istnieje takie $k \in \{0, 1, \dots, n-1\}$, że $w + ks \in A$ oraz $q := w + (k+1)s \in B$. Bierzemy $p := w + (k-1)s$. Mamy $p < \alpha < q$ oraz $q - p = r$. ■

Własność 1.4.6 (Gęstość $\mathbb{Q}$ w $\mathbb{R}$) *Jeśli $a, b \in \mathbb{R}$ i $a < b$, to istnieje takie $q \in \mathbb{Q}$, że $a < q < b$.*

Dowód: Niech $a = [A_a, B_a], b = [A_b, B_b]$. Ponieważ $a < b$, więc $B_b \subsetneq B_a$ z definicji porządku. Wobec tego, że są to przekroje unormowane, to $B_a \setminus B_b$ nie jest jednoelementowy (bo na mocy Własności 1.4.1 przekroju Dedekinda tym jednym elementem musiałoby być $\min B_a$, które nie istnieje). Wobec tego istnieją takie $q, q' \in B_a \setminus B_b$, że $q < q'$. Korzystamy z Własności 1.4.3. Ponieważ $q' \notin B_b$, więc $q' \leq b$, a z przechodniości nierówności $q < b$. Z drugiej strony $q \in B_a$, więc $q > a$. ■

Rozszerzamy działania na $\mathbb{R}$. Niech $x = [A, B], y = [A', B'] \in \mathbb{R}$:

- $x + y := [A_1, B_1]$, gdzie $B_1 = \{b + b' : b \in B, b' \in B'\}$.
- $-x = [A_2, B_2]$, gdzie

$$B_2 := \begin{cases} \{-a : a \in A\}, & x \in \mathbb{R} \setminus \mathbb{Q}; \\ \{-a : a \in A \setminus \{\max A\}\}, & x \in \mathbb{Q}. \end{cases}$$

- Jeśli $x, y \geq 0$, to $xy := [A_3, B_3]$, gdzie $B_3 := \{bb' : b \in B, b' \in B'\}$.
- Jeśli $x, y < 0$, to $xy := (-x)(-y)$.
- Jeśli $x < 0, y \geq 0$, to $xy = -[(-x)y]$. Jeśli $x \geq 0, y < 0$, to $xy = -[x(-y)]$.
- Jeśli $x > 0$, to $\frac{1}{x} := [A_4, B_4]$, gdzie

$$B_4 := \begin{cases} \{1/a : a > 0, a \in A\}, & x \in \mathbb{R} \setminus \mathbb{Q}; \\ \{1/a : a > 0, a \in A \setminus \{\max A\}\}, & x \in \mathbb{Q}. \end{cases}$$

- Jeśli $x < 0$, to $\frac{1}{x} := -\frac{1}{-x}$.

$(\mathbb{R}, +, \cdot, \leq)$ jest ciałem uporządkowanym, to znaczy zachodzi:

$$\mathbb{R} \times \mathbb{R} \ni (a, b) \mapsto a + b \in \mathbb{R}, \quad \mathbb{R} \times \mathbb{R} \ni (a, b) \mapsto ab = a \cdot b \in \mathbb{R}.$$

$$\forall a, b, c \in \mathbb{R} : (a + b) + c = a + (b + c) \quad \text{oraz} \quad \forall a, b, c \in \mathbb{R} : (ab)c = a(bc);$$

$$\forall a, b \in \mathbb{R} : a + b = b + a \quad \text{oraz} \quad \forall a, b \in \mathbb{R} : ab = ba;$$

$$\exists 0 \in \mathbb{R} \forall a \in \mathbb{R} : a + 0 = a = 0 + a \quad \text{oraz} \quad \exists 1 \in \mathbb{R} \forall a \in \mathbb{R} : a \cdot 1 = a = 1 \cdot a;$$

$$\forall a \in \mathbb{R} \exists -a \in \mathbb{R} : a + (-a) = 0 = (-a) + a;$$

$$\forall a \in \mathbb{R} \setminus \{0\} \exists \frac{1}{a} \in \mathbb{R} : a \cdot \frac{1}{a} = 1 = \frac{1}{a} \cdot a.$$

$$\forall a, b, c \in \mathbb{R} : a(b + c) = ab + ac \quad \text{oraz} \quad (a + b)c = ac + bc.$$

$$\forall a \in \mathbb{R} : a \leq a;$$

$$\forall a, b \in \mathbb{R} : (a \leq b \text{ i } b \leq a) \implies a = b;$$

$$\forall a, b, c \in \mathbb{R} : (a \leq b \text{ i } b \leq c) \implies a \leq c;$$

$$\forall a, b, c \in \mathbb{R} : a \leq b \implies a + c \leq b + c,$$

$$\forall a, b, c \in \mathbb{R} : (a \leq b \text{ i } c \geq 0) \implies ac \leq bc.$$

Co więcej, porządek jest liniowy, a $\mathbb{R}$ jest zbiorem gęstym, to znaczy

$$\forall a, b \in \mathbb{R} : a \leq b \text{ lub } b \leq a;$$

$$\forall a, b \in \mathbb{R} : a < b \implies \exists c \in \mathbb{R} : a < c < b.$$

Lemat 1.4.7 ³

$$(1.2) \quad \forall \delta > -1 \quad \forall n \in \mathbb{N} : (1 + \delta)^n \geq 1 + n\delta \quad (\text{Nierówność Bernoullego}).$$

Dowód: ćwiczenie. ■

Rozszerzamy definicje ograniczeń, maksimów, minimów i kresów na podzbiory zbioru $\mathbb{R}$.

---

³Jakob Bernoulli (1654-1705) – matematyk szwajcarski

Definicja 1.4.8 Niech $C \subset \mathbb{R}$ oraz $c \in \mathbb{R}$.

Mówimy, że c jest *majorantą* C , jeśli $\forall x \in C : x \leq c$; natomiast c jest *minorantą* C , jeśli $\forall x \in C : x \geq c$.

Zbiór C jest *ograniczony od dołu*, jeśli istnieje jakaś jego minoranta, a *ograniczony od góry*, jeśli istnieje jakaś jego majoranta. Zbiór C jest *ograniczony*, jeśli jest ograniczony i od dołu i od góry.

Kresem górnym zbioru C w $\mathbb{R}$ nazywamy taki element $\sup C \in \mathbb{R}$, dla którego zachodzą następujące dwa warunki:

- $\sup C$ jest majorantą zbioru C ,
- jeśli b jest majorantą zbioru C , to $\sup C \leq b$.

Kresem dolnym zbioru C w $\mathbb{R}$ nazywamy taki element $\inf C \in \mathbb{R}$, dla którego zachodzą następujące dwa warunki:

- $\inf C$ jest minorantą zbioru C ,
- jeśli b jest minorantą zbioru C , to $\inf C \geq b$.

Maksimum zbioru C nazywamy taki element $\max C \in C$, że $\forall x \in C : x \leq \max C$. *Minimum* zbioru C nazywamy taki element $\min C \in C$, że $\forall x \in C : x \geq \min C$.

Jeśli istnieje $\min C$, to $\inf C = \min C$. Jeśli istnieje $\max C$, to $\sup C = \max C$. Istnieją zbiory, które mają kres górny (odp. dolny), ale nie mają maksimum (odp. minimum) (por. Przykład 1.3.1).

Twierdzenie 1.4.9 (Aksjomat Dedekinda zbioru $\mathbb{R}$) Zbiór liczb rzeczywistych $\mathbb{R}$ spełnia aksjomat Dedekinda, to znaczy każdy jego podzbiór niepusty i ograniczony od góry posiada kres górny, a każdy jego niepusty podzbiór ograniczony od dołu posiada kres dolny.

Dowód: Pokażemy przypadek zbioru ograniczonego od góry (drugi przypadek należy zrobić symetrycznie, ćwiczenie).

Ustalmy dowolny niepusty zbiór $C \subset \mathbb{R}$ ograniczony od góry. Niech B' będzie zbiorem wszystkich jego majorant wymiernych. Jest on niepusty, bo C jest ograniczony od góry (jeśli $r = [A_r, B_r] \in \mathbb{R}$ jest jego ograniczeniem górnym, to $B_r \in B'$ z Własności 1.4.3). Niech $A' := \mathbb{Q} \setminus B'$.

Zbiór C z założenia jest niepusty. Zatem istnieje $c = [A_c, B_c] \in C$. Ale wtedy $A_c \setminus \{c\} \subset A'$, stąd A' nie jest pusty.

Ustalmy dowolne $a \in A'$, $b \in B'$. Z definicji A' mamy $a \neq b$. Gdyby $a > b$, to a byłoby majorantą zbioru C z przechodniości nierówności, bo b jest majorantą tego

zbioru, a to oznaczałoby, że $a \in B'$, co jest sprzeczne z rozłącznością zbiorów A' i B' . Zatem $a < b$.

Pokazaliśmy, że $[A', B']$ jest przekrojem Dedekinda. Jeśli nie istnieje $\min B'$, to przyjmujemy $[A, B] := [A', B']$. Jeśli istnieje $\min B'$, to bierzemy $[A, B]$, gdzie $B := B' \setminus \{\min B'\}$. Wtedy $[A, B]$ jest unormowanym przekrojem Dedekinda, czyli $\alpha := [A, B] \in \mathbb{R}$.

Ustalmy dowolny $x \in C$. Gdyby $x > \alpha$, to z Własności 1.4.6 istniałaby taka liczba wymierna q , że $x > q > \alpha$. Ale skoro $q > \alpha$, to $q \in B$ na mocy Własności 1.4.3, więc tu mamy sprzeczność, bo B jest zbiorem majorant zbioru C , a skoro $q < x$, to q nie jest majorantą zbioru C . Zatem $x \leq \alpha$.

Pokazaliśmy, że $\forall x \in C : x \leq \alpha$, to znaczy α jest majorantą zbioru C .

Z drugiej strony niech $\beta = [A_\beta, B_\beta]$ będzie jakąś majorantą zbioru C . Każdy element zbioru B_β jest majorantą wymierną zbioru C , a to oznacza $B_\beta \subset B'$. Zauważmy, że stąd wynika, że $B_\beta \subset B$. Bo gdyby tak nie było, to musiałby istnieć $\min B'$ oraz należeć do B_β . Zwróćmy uwagę, że wtedy $\min B' = \min B_\beta$ wobec zawierania $B_\beta \subset B'$, ale to jest sprzeczność, bo B_β nie może mieć minimum, skoro przekrój $[A_\beta, B_\beta]$ jest unormowany. Pokazaliśmy zatem, że $B_\beta \subset B$, a to oznacza (z definicji porządku), że $\beta \geq \alpha$.

Pokazaliśmy, że $\alpha = \sup C$. ■

Informacyjnie: $\mathbb{R}$ jest nieprzeliczalny, to znaczy nie istnieje bijekcja pomiędzy $\mathbb{N}$ i $\mathbb{R}$. Dowód na wykładzie z Elementów logiki i teorii mnogości.

1.5 Przedziały, moduł, oś liczbowa, $\overline{\mathbb{R}}$

Niech $a, b \in \mathbb{R}$ będą takie, że $a < b$. Wtedy możemy rozważać przedziały:

$$(a, b) = \{x \in \mathbb{R} : a < x < b\};$$

$$[a, b) = \{x \in \mathbb{R} : a \leq x < b\};$$

$$(a, b] = \{x \in \mathbb{R} : a < x \leq b\};$$

$$[a, b] = \{x \in \mathbb{R} : a \leq x \leq b\}.$$

Lemat 1.5.1 (Ułamki Fareya) ⁴ Niech $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$, $\alpha < \beta$, $k \in \mathbb{N}^*$. Zakładamy, że

$$\forall j \in \{1, \dots, k\} : \quad b_j > 0 \quad \text{oraz} \quad \frac{a_j}{b_j} \in (\alpha, \beta).$$

Wtedy

$$\frac{a_1 + a_2 + \dots + a_k}{b_1 + b_2 + \dots + b_k} \in (\alpha, \beta).$$

---

⁴John Farey (1766-1826) – geolog angielski

Dowód: I. Dla $k = 1$ teza oczywista.

II. Niech teraz $b, d > 0$ oraz $\frac{a}{b}, \frac{c}{d} \in (\alpha, \beta)$. Wtedy $\frac{b}{b+d} > 0$ i $\frac{d}{b+d} > 0$. Mnożymy nierówności

$$\alpha < \frac{a}{b} < \beta \quad \text{oraz} \quad \alpha < \frac{c}{d} < \beta$$

stronami pierwszą przez $\frac{b}{b+d}$, a drugą przez $\frac{d}{b+d}$ i dodajemy stronami otrzymując

$$\alpha = \left(\frac{b}{b+d} + \frac{d}{b+d} \right) \alpha < \frac{b}{b+d} \cdot \frac{a}{b} + \frac{d}{b+d} \cdot \frac{c}{d} < \left(\frac{b}{b+d} + \frac{d}{b+d} \right) \beta = \beta.$$

Zauważmy, że w środku mamy $\frac{a+c}{b+d}$.

III. Załóżmy teraz, że teza lematu jest prawdziwa dla pewnego ustalonego $k \in \mathbb{N}^*$. Niech

$$\forall j \in \{1, \dots, k, k+1\} : \quad b_j > 0 \quad \text{oraz} \quad \frac{a_j}{b_j} \in (\alpha, \beta).$$

Stosujemy najpierw założenie indukcyjne do a_j i b_j dla $j \in \{1, \dots, k\}$. Mamy zatem

$$\frac{a_1 + a_2 + \dots + a_k}{b_1 + b_2 + \dots + b_k} \in (\alpha, \beta).$$

Stosujemy teraz krok II dla $a = a_1 + a_2 + \dots + a_k, b = b_1 + b_2 + \dots + b_k, c = a_{k+1}, d = b_{k+1}$ i otrzymujemy

$$\frac{a_1 + a_2 + \dots + a_k + a_{k+1}}{b_1 + b_2 + \dots + b_k + b_{k+1}} = \frac{a+c}{b+d} \in (\alpha, \beta).$$

Wobec kroków I i III lemat wynika z Zasady indukcji matematycznej (Twierdzenie 1.1.2). ■

Zauważmy, że jeśli $a \in \mathbb{R}$, to singleton $\{a\}$ można zapisać jako zbiór $\{x \in \mathbb{R} : a \leq x \leq a\}$. W niektórych przypadkach można ten zbiór zapisać w postaci $[a, a]$ i podciągnąć pod definicję przedziału. Tak zrobimy poniżej.

Lemat 1.5.2 *Niech $x, y \in \mathbb{R}, x \leq y$. Wtedy*

$$z \in [x, y] \iff \exists t \in [0, 1] : z = (1-t)x + ty.$$

Dowód: ($\Leftarrow$) Zauważmy, że ze zgodności porządku z mnożeniem mamy

$$\forall t \in [0, 1] : \quad tx \leq ty \quad \text{oraz} \quad (1-t)x \leq (1-t)y.$$

Jeśli teraz (stosując zgodność porządku z dodawaniem) dodamy stronami do pierwszej nierówności $(1-t)x$, a do drugiej ty , to otrzymamy $\forall t \in [0, 1] : x \leq (1-t)x + ty \leq y$.

($\Rightarrow$) Jeśli $x = y$, to $z = x$ i $t = 0$ jest dobrze dobrane.

Założmy teraz, że $x < y$. Niech $t := (z - x)/(y - x)$. Wtedy $t \in [0, 1]$ oraz

$$(1 - t)x + ty = \left(1 - \frac{z - x}{y - x}\right)x + \frac{z - x}{y - x}y = \frac{yx - zx + zy - xy}{y - x} = z.$$

■

Własność 1.5.3 Niech $A \subset \mathbb{R}$. Wtedy następujące warunki są równoważne:

- A jest ograniczony (od dołu i od góry);
- $\exists a, b \in \mathbb{R} : a < b$ oraz $A \subset [a, b]$;
- $\exists a, b \in \mathbb{R} : a < b$ oraz $A \subset (a, b)$.

Dowód: ćwiczenie. ■

Definiujemy **moduł** liczby rzeczywistej $a \in \mathbb{R}$

$$|a| := \begin{cases} a, & \text{gdy } a \geq 0 \\ -a, & \text{gdy } a < 0 \end{cases}.$$

Własność 1.5.4 (Własności modułu) $\forall a, b \in \mathbb{R} :$

1. $|a + b| \leq |a| + |b|$ (*Nierówność trójkąta*);
2. $|a + b| = |a| + |b| \iff (a, b \geq 0 \text{ lub } a, b \leq 0)$;
3. $||a| - |b|| \leq |a - b|$;
4. $|ab| = |a| \cdot |b|$;
5. $b \neq 0 \implies \left|\frac{a}{b}\right| = \frac{|a|}{|b|}$;
6. $|a| = \sqrt{a^2}$.

Dowód: ćwiczenie. ■

Niech $a, b \in \mathbb{R}$. Często pisze się $\max(a, b) = \max\{a, b\}$ oraz $\min(a, b) = \min\{a, b\}$. Zauważmy, że jeśli $a < b$ i $A = (a, b)$, to $\max A$ i $\min A$ nie istnieją, zatem nie ma tu kolizji oznaczeń.

Własność 1.5.5 Jeśli $a, b \in \mathbb{R}$, to

$$\max\{a, b\} = \frac{a + b + |a - b|}{2}, \quad \min\{a, b\} = \frac{a + b - |a - b|}{2}.$$

Dowód: ćwiczenie. ■

Definiujemy **część dodatnią i część ujemną** liczby $a \in \mathbb{R}$:

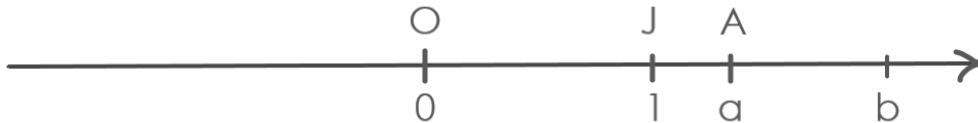
$$a^+ := \begin{cases} a, & \text{gdy } a \geq 0 \\ 0, & \text{gdy } a < 0 \end{cases}; \quad a^- := \begin{cases} -a, & \text{gdy } a \leq 0 \\ 0, & \text{gdy } a > 0 \end{cases}.$$

Własność 1.5.6 (Własności części dodatniej i ujemnej) $\forall a \in \mathbb{R}$:

1. $a^+ = \max\{a, 0\} = \frac{|a| + a}{2}$, $a^- = \max\{-a, 0\} = \frac{|a| - a}{2}$;
2. $a^+ \geq 0$, $a^- \geq 0$;
3. $a = a^+ - a^-$, $|a| = a^+ + a^-$.

Dowód: ćwiczenie. ■

Liczby rzeczywiste przyporządkowujemy punktom prostej (co jest możliwe dzięki aksjomatowi Dedekinda). Na prostej wybieramy punkt początkowy O i na prawo od niego różny od niego punkt jednostkowy J . Liczba 0 zostaje przyporządkowana punktowi O , a liczba 1 punktowi J .

Niech teraz $a \in \mathbb{R}$. Przyporządkowujemy liczbie a punkt A na prawo od punktu O jeśli $a > 0$, a na lewo, jeśli $a < 0$, taki, że długość odcinka OA jest równa $|a|$ razy długość odcinka OJ . Oznacza to istnienie **osi liczbowej**.

Jeśli mamy dwie liczby $a, b \in \mathbb{R}$, to $|a - b|$ jest ich odległością na prostej. Zwróćmy uwagę, że odwzorowanie

$$\mathbb{R} \times \mathbb{R} \ni (a, b) \mapsto |a - b| \in \mathbb{R}$$

ma następujące własności

- jest nieujemne, bo

$$\forall a, b \in \mathbb{R} : |a - b| \geq 0;$$

- jest **jednoznaczne**, bo

$$\forall a, b \in \mathbb{R} : |a - b| = 0 \iff a = b;$$

- jest **symetryczne**, bo

$$\forall a, b \in \mathbb{R} : |a - b| = |b - a|;$$

- spełnia **nierówność trójkąta**, bo

$$\forall a, b, c \in \mathbb{R} : |a - b| + |b - c| \geq |a - c|.$$

To oznacza, że to odwzorowanie to **metryka** (odległość) w $\mathbb{R}$.

Rozszerzamy teraz zbiór liczb rzeczywistych dodając dwa różne elementy: $\overline{\mathbb{R}} = \{-\infty\} \cup \mathbb{R} \cup \{+\infty\}$ ($-\infty, +\infty \notin \mathbb{R}$, $-\infty \neq +\infty$). Rozszerzone działania:

+	$-\infty$	$a \in \mathbb{R}$	$+\infty$
$-\infty$	$-\infty$	$-\infty$	?
$b \in \mathbb{R}$	$-\infty$	$a + b$	$+\infty$
$+\infty$	?	$+\infty$	$+\infty$

oraz

$\cdot$	$-\infty$	$a < 0$	0	$a > 0$	$+\infty$
$-\infty$	$+\infty$	$+\infty$	?	$-\infty$	$-\infty$
$b < 0$	$+\infty$	ab	0	ab	$-\infty$
0	?	0	0	0	?
$b > 0$	$-\infty$	ab	0	ab	$+\infty$
$+\infty$	$-\infty$	$-\infty$	?	$+\infty$	$+\infty$

Rozszerzamy też nierówności, jeśli $a \in \mathbb{R}$, to $-\infty < a < +\infty$. Przedziałami niewłaściwymi są

$$\begin{aligned} (a, +\infty) &= \{x \in \mathbb{R} : a < x\}; \\ [a, +\infty) &= \{x \in \mathbb{R} : a \leq x\}; \\ (-\infty, a) &= \{x \in \mathbb{R} : x < a\}; \\ (-\infty, a] &= \{x \in \mathbb{R} : x \leq a\}; \\ (-\infty, +\infty) &= \mathbb{R}. \end{aligned}$$

Informacyjnie: Odwzorowanie $\varphi : \overline{\mathbb{R}} \rightarrow [-1, 1]$ dane wzorem

$$\varphi(x) = \begin{cases} -1, & \text{gdy } x = -\infty \\ \frac{x}{1+|x|}, & \text{gdy } x \in \mathbb{R} \\ 1, & \text{gdy } x = +\infty \end{cases}$$

jest dobrze określone, silnie rosnące (to znaczy $x < y \implies \varphi(x) < \varphi(y)$) oraz jest bijekcją.

Rozważmy teraz niepusty zbiór $A \subset \mathbb{R}$. Jeśli zbiór A jest ograniczony od góry, to na mocy Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9) istnieje jego kres górny $\sup A \in \mathbb{R}$. Otóż jeśli ten zbiór nie jest ograniczony od góry piszemy $\sup A = +\infty$. To jest wygodne oznaczenie. Dzięki niemu można napisać: zbiór A jest nieograniczony od góry wtedy i tylko wtedy, gdy $\sup A = +\infty$. Przyjmujemy analogiczne oznaczenie w przypadku zbioru nieograniczonego od dołu i możemy napisać: A jest nieograniczony od dołu wtedy i tylko wtedy, gdy $\inf A = -\infty$. Zauważmy, że wobec tego dla każdego zbioru $A \subset \mathbb{R}$ możemy zdefiniować $\inf A$ i $\sup A$ jako elementy $\overline{\mathbb{R}}$. Mianowicie dla zbioru niepustego $A \subset \mathbb{R}$, jeśli A jest ograniczony od dołu lub od góry korzystamy z Aksjomatu Dedekinda, czyli Twierdzenia 1.4.9, w przeciwnym przypadku odpowiedni „kres” jest nieskończonością. Przy czym podkreślimy, że mówimy, że istnieje kres górny (**dolny**) zbioru tylko wtedy, gdy ten zbiór jest ograniczony od góry (**od dołu**)! Bo istniejący kres musi być liczbą rzeczywistą.

Wróćmy jeszcze do przedziałów. Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem. Wtedy istnieją $a, b \in \mathbb{R}$ takie, że $a < b$ oraz $A = \{x \in \mathbb{R} : a R_a x R_b b\}$, gdzie $R_a, R_b \in \{<, \leq\}$, przy czym oczywiście w przypadku $a = -\infty$ lub $b = +\infty$ możliwe jest tylko $<$.

Własność 1.5.7 (Charakteryzacja przedziałów) *Jeśli $\emptyset \neq A \subset \mathbb{R}$, to A jest przedziałem wtedy i tylko wtedy, gdy*

$$(1.3) \quad \forall x, y \in A \quad \forall t \in [0, 1] : \quad (1-t)x + ty \in A.$$

Równoważnie: A jest przedziałem wtedy i tylko wtedy, gdy $\forall a, b \in A : a < b \implies [a, b] \subset A$.

Dowód: ($\implies$) Załóżmy najpierw, że A jest przedziałem, to znaczy istnieją $a, b \in \overline{\mathbb{R}}$, takie, że $A = \{x \in \mathbb{R} : a R_a x R_b b\}$.

Ustalmy teraz dowolne $x, y \in A$ oraz $t \in [0, 1]$. Bez straty ogólności można założyć, że $x \leq y$. Z Lematu 1.5.2 wynika, że $x \leq (1-t)x + ty \leq y$ i z przechodniości porządku $a R_a (1-t)x + ty R_b b$, czyli $(1-t)x + ty \in A$.

($\impliedby$) Niech teraz A będzie niepusty i spełniający warunek (1.3). Niech $a := \inf A$ oraz $b := \sup A$. Wtedy $a, b \in \overline{\mathbb{R}}$.

Wystarczy wykazać, że $A = \{x \in \mathbb{R} : a R_a x R_b b\}$, gdzie R_a to słaba nierówność, jeśli $a = \min A \in A$, natomiast silna, jeśli nie istnieje $\min A$. Symetrycznie dla R_b . Czyli $a \in A$ wtedy i tylko wtedy, gdy $a = \min A$; symetrycznie $b \in A \iff b = \max A$.

Niech teraz $x \in \mathbb{R}$. Jeśli $a \in \mathbb{R}$ i $x < a$, to z Definicji 1.4.8 kresu dolnego $x \notin A$. Symetrycznie, jeśli $b \in \mathbb{R}$ i $x > b$, to $x \notin A$. Pokazaliśmy, że $A \subset \{x \in \mathbb{R} : a R_a x R_b b\}$.

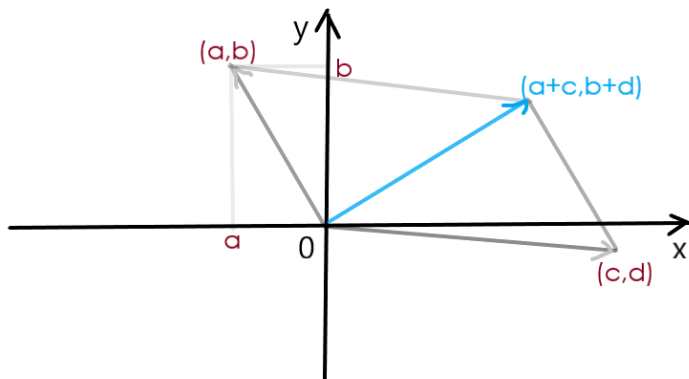
Aby pokazać przeciwną inkluzję wystarczy rozważyć $x \in (a, b)$. Ponieważ $a = \inf A$, więc x nie jest minorantą zbioru A , zatem $\exists c \in A : c < x$. Symetrycznie

$\exists d \in A : x < d$. Zauważmy, że $d > c$ z przechodniości nierówności. Z Lematu 1.5.2 wynika, że $\exists t \in [0, 1] : x = (1 - t)c + td$, a stąd i z założenia (1.3)

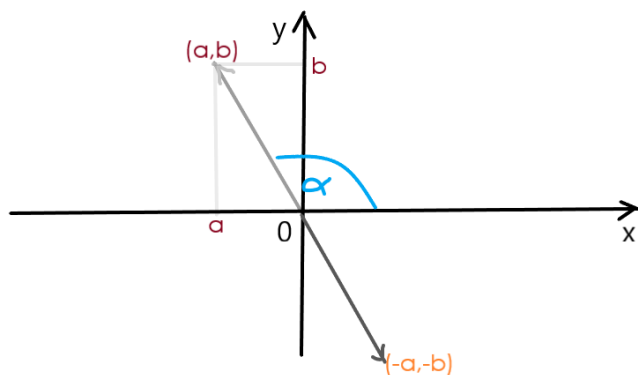
$$x = (1 - t)c + td \in A.$$

Dodatkowa teza wynika z wcześniejszej i Lematu 1.5.2. ■

1.6 Liczby zespolone

Rozważmy teraz płaszczyznę z kartezjańskim układem współrzędnych. Każdy punkt można utożsamić z parą liczb rzeczywistych (a, b) , a także z wektorem o początku $(0, 0)$ i końcu (a, b) . Takie punkty (wektory) można naturalnie dodawać $(a, b) + (c, d) = (a + c, b + d)$. Zwróćmy uwagę, że oś odciętych możemy utożsamiać z osią liczbową liczb rzeczywistych, zatem liczbę rzeczywistą c z punktem (wektorem) $(c, 0)$. Dodawanie punktów na płaszczyźnie jest naturalnym rozszerzeniem dodawania liczb rzeczywistych. Elementem neutralnym jest $0 = (0, 0)$, elementem przeciwnym do (a, b) punkt $(-a, -b)$.

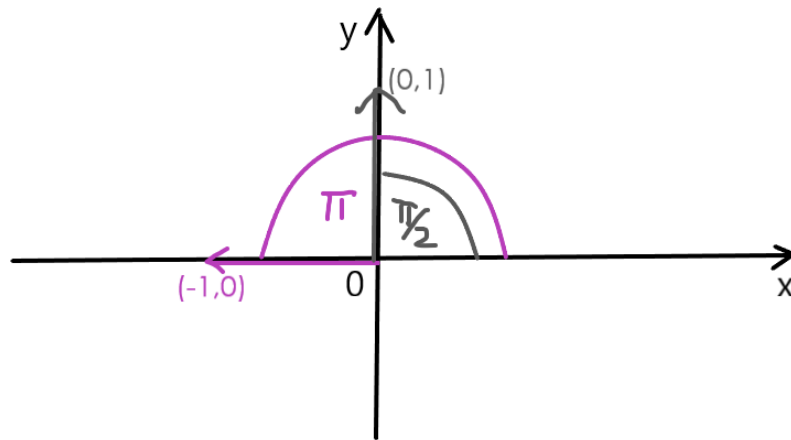
Jeśli mówimy o wektorze (a, b) to możemy policzyć jego długość (inaczej odległość punktu (a, b) od środka $(0, 0)$), otrzymując $\sqrt{a^2 + b^2}$. Wtedy

$$a = \sqrt{a^2 + b^2} \cos \alpha, \quad \text{natomiast} \quad b = \sqrt{a^2 + b^2} \sin \alpha,$$

gdzie α jest miarą kąta nachylenia wektora (a, b) do półosi dodatniej odciętych Ox (w przypadku punktu $(0, 0)$ można tu wziąć dowolny kąt).

Zwróćmy uwagę, że punkty rzeczywiste dodatnie $(a, 0)$ mają kąty nachylenia o mierze $0(+2k\pi)$, a rzeczywiste ujemne mają kąty $\pi(+2k\pi)$. Wiemy, że jeśli pomnożymy dwie liczby dodatnie to otrzymamy liczbę dodatnią, więc kąt pozostanie $0(+2k\pi)$. Natomiast, jeśli pomnożymy jedną liczbę ujemną przez jedną dodatnią, to otrzymamy liczbę ujemną, więc kąt $\pi(+2k\pi)$. Wreszcie jeśli pomnożymy dwie liczby ujemne, to dostaniemy liczbę dodatnią, więc kąt $0(+2k\pi)$. Co się dzieje z tymi kątami? Naturalnym wytłumaczeniem jest ich dodawanie. Dodanie dwóch 0 daje 0, dodanie π do 0 daje π , wreszcie dodanie π do π daje 2π , czyli tak naprawdę znowu kąt $0(+2m\pi)$.

Ponadto odległości punktów od 0 mnożą się przez siebie.

Spróbujmy w podobny sposób wymnożyć punkt $(0, 1)$ przez siebie. Długość wektora to 1, a kąt nachylenia to $\frac{\pi}{2}(+2k\pi)$. Zatem jeśli przemnożymy, to długość pozostanie 1, ale kąt powinien być $\pi(+2m\pi)$, czyli dostajemy punkt $(-1, 0)$ odpowiadający liczbie -1 .

Oznaczmy $(0, 1) =: i$. Otrzymaliśmy $i^2 = -1$. Zauważmy teraz, że dowolny punkt (a, b) możemy zapisać za pomocą $(1, 0)$ i $(0, 1)$, mianowicie

$$(a, b) = (a, 0) + (0, b) = a(1, 0) + b(0, 1) = a \cdot 1 + b \cdot i = a + bi.$$

Jak również za pomocą odpowiedniego kąta

$$(a, b) = \sqrt{a^2 + b^2} \cos \alpha + i \sqrt{a^2 + b^2} \sin \alpha = \sqrt{a^2 + b^2} (\cos \alpha + i \sin \alpha).$$

Założmy teraz, że mamy dwa wektory jednostkowe. Nasze mnożenie ma być rozszerzeniem mnożenia liczb rzeczywistych, więc ma być rozdzielne względem dodawania,

zatem możemy zapisać (wykorzystując fakt $i^2 = -1$)

$$\begin{aligned} & (\cos \alpha + i \sin \alpha) \cdot (\cos \beta + i \sin \beta) = \\ &= \cos \alpha \cos \beta + i \cos \alpha \sin \beta + i \sin \alpha \cos \beta + i^2 \sin \alpha \sin \beta = \\ &= (\cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta) + i(\cos \alpha \sin \beta + \sin \alpha \cos \beta) = \\ &= \cos(\alpha + \beta) + i \sin(\alpha + \beta). \end{aligned}$$

Jak widać, jest to zgodne z naszą intuicją dodawania kątów.

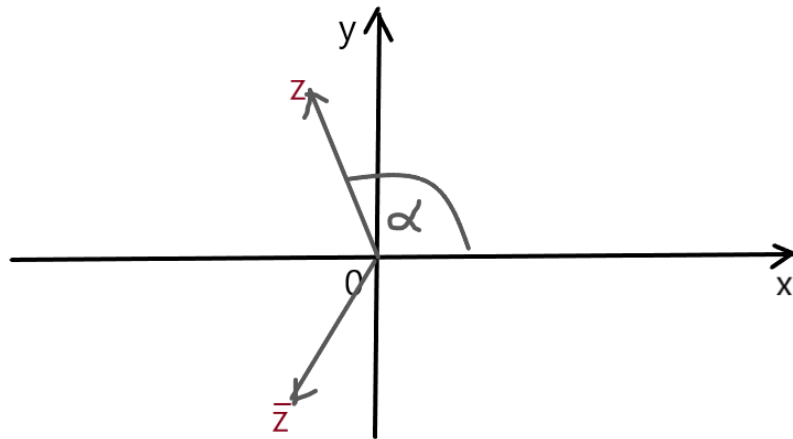
$\mathbb{C}$ oznacza zbiór wszystkich liczb **zespoleonych**, czyli liczb postaci $z = a + bi$, gdzie $a, b \in \mathbb{R}$ (zatem każda liczba zespolona jest parą liczb rzeczywistych – jest to przedstawienie wzajemnie jednoznaczne). Z działaniami

$$\begin{aligned} z + w &= (a + bi) + (c + di) := (a + c) + (b + d)i, \\ zw &= (a + bi)(c + di) := (ac - bd) + (ad + bc)i \end{aligned}$$

$(\mathbb{C}, +, \cdot)$ jest ciałem (ćwiczenie: wyznaczyć element odwrotny do $z = a + bi \neq 0$.) Zwróćmy uwagę, że można powiedzieć, że $\mathbb{R} \subset \mathbb{C}$, utożsamiając $\mathbb{R} = \{a + i0 : a \in \mathbb{R}\} \subset \mathbb{C}$.

Modułem liczby zespolonej $z = a + bi$ (gdzie $a, b \in \mathbb{R}$) nazywamy $|z| = \sqrt{a^2 + b^2}$. Jest to rozszerzenie definicji modułu z liczb rzeczywistych na liczby zespolone. $a = \text{Re}z$ nazywamy **częścią rzeczywistą** liczby z , natomiast $b = \text{Im}z$ – **częścią urojoną**. Zauważmy, że części rzeczywista i urojona są liczbami rzeczywistymi, trochę analogicznie do przypadku części dodatniej i ujemnej liczby rzeczywistej, które obie były nieujemne.

Można powiedzieć, że jeśli $z \in \mathbb{C}$, to $z \in \mathbb{R} \iff \text{Im}z = 0$.

Kąt nachylenia do półosi odciętych nieujemnych nazywamy **argumentem**. Definiujemy **sprzężenie** liczby zespolonej $\bar{z} := a - bi$.

Własność 1.6.1 (Własności modułu i sprzężenia) $\forall z, w \in \mathbb{C}$:

1. $|z + w| \leq |z| + |w|$ (*Nierówność trójkąta*);
2. $|z + w| = |z| + |w| \iff z \text{ oraz } w \text{ mają ten sam argument};$
3. $\left| |z| - |w| \right| \leq |z - w|;$
4. $|\operatorname{Re} z| \leq |z| \text{ oraz } |\operatorname{Im} z| \leq |z|;$
5. $|zw| = |z| \cdot |w|;$
6. $w \neq 0 \implies \left| \frac{z}{w} \right| = \frac{|z|}{|w|};$
7. $|z|^2 = z \cdot \bar{z};$
8. $\overline{z + w} = \bar{z} + \bar{w};$
9. $\overline{zw} = \bar{z} \cdot \bar{w};$
10. $z \in \mathbb{R} \iff \bar{z} = z;$
11. $\bar{\bar{z}} = z.$

Dowód: ćwiczenie. ■

Funkcja $\mathbb{C} \times \mathbb{C} \ni (z, w) \mapsto |z - w| \in \mathbb{R}$ jest metryką, dokładnie mówiąc jest to odległość euklidesowa na płaszczyźnie.

$\mathbb{C}$ jest o tyle lepsze od $\mathbb{R}$, że na przykład równanie $z^2 = -1$ ma tu rozwiązanie. Natomiast coś też tracimy. Nie jest to ciało uporządkowane. Nie istnieje taki porządek, który byłby zgodny z działaniami. W szczególności, jeśli piszemy nierówność np. $r > 0$, to wiadomo, że r jest liczbą rzeczywistą (dodatnią).

Niech $w \in \mathbb{C}, r > 0$. Zbiór $K(w, r) = \{z \in \mathbb{C} : |z - w| < r\}$ nazywamy *kołem otwartym* o środku w i promieniu r , natomiast zbiór $\bar{K}(w, r) = \{z \in \mathbb{C} : |z - w| \leq r\}$ – *kołem domkniętym*. Z braku porządku liniowego nie możemy na $\mathbb{C}$ przenieść w sposób naturalny pojęć majorant, minorant, kresów zbiorów. Natomiast możemy zdefiniować ograniczoność zbioru: mówimy, że $A \subset \mathbb{C}$ jest *ograniczony*, jeśli istnieją takie $w \in \mathbb{C}$ oraz $r > 0$, że $A \subset K(w, r)$.

Mówimy, że $A \subset \mathbb{C}$ jest *wypukły* jeśli

$$\forall z, w \in A \forall t \in [0, 1] : (1 - t)z + tw \in A.$$

Zauważmy, że Charakteryzacja przedziałów (Własność 1.5.7) mówi, że przedziały są zbiorami wypukłymi, a co więcej są to jedyne niepuste zbiory wypukłe w $\mathbb{R}$. Łatwo pokazać, że koła otwarte i domknięte są zbiorami wypukłymi (ćwiczenie).

Na koniec pewna własność sum liczb zespolonych. Informacyjnie o nowym symbolu: na przykład $\sum_{j=1}^4 a_j = a_1 + a_2 + a_3 + a_4$.

Twierdzenie 1.6.2 (Nierówność Schwarza) ⁵

Niech $n \in \mathbb{N}^*$ oraz $a_1, \dots, a_n, b_1, \dots, b_n \in \mathbb{C}$. Wtedy

$$\left| \sum_{j=1}^n a_j \overline{b_j} \right|^2 \leq \left(\sum_{j=1}^n |a_j|^2 \right) \left(\sum_{j=1}^n |b_j|^2 \right).$$

Ponadto równość zachodzi tylko, jeśli $(a_1, \dots, a_n)$ i $(b_1, \dots, b_n)$ są liniowo zależne.

Dowód: Niech $A := \sum_{j=1}^n |a_j|^2$, $B := \sum_{j=1}^n |b_j|^2$, $C := \sum_{j=1}^n a_j \overline{b_j}$. Jeśli $B = 0$, to nierówność jest oczywista. Załóżmy zatem, że $B > 0$ i policzmy

$$\begin{aligned} 0 &\leq \sum_{j=1}^n |Ba_j - Cb_j|^2 = \sum_{j=1}^n (Ba_j - Cb_j)(B\overline{a_j} - \overline{C}\overline{b_j}) = \\ &= B^2 \sum_{j=1}^n |a_j|^2 - B\overline{C} \sum_{j=1}^n a_j \overline{b_j} - BC \sum_{j=1}^n \overline{a_j} b_j + C\overline{C} \sum_{j=1}^n |b_j|^2 = \\ &= B^2 A - B\overline{C}C - BC\overline{C} + C\overline{C}B = B^2 A - B|C|^2 = B(BA - |C|^2). \end{aligned}$$

Wobec tego $BA \geq |C|^2$ oraz równość zachodzi wtedy i tylko wtedy, gdy $\forall j \in \{1, \dots, n\} : Ba_j - Cb_j = 0$. ■

Przydatny będzie następujący lemat.

Lemat 1.6.3 ⁶

$$(1.4) \quad \forall a, b \in \mathbb{C} \quad \forall n \in \mathbb{N} : \quad (a + b)^n = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} a^{n-k} b^k \quad (\text{Dwumian Newtona}).$$

$$(1.5) \quad \forall a, b \in \mathbb{C} \quad \forall n \in \mathbb{N} : \quad a \neq b \implies \sum_{j=0}^n a^j b^{n-j} = \frac{a^{n+1} - b^{n+1}}{a - b}.$$

Dowód: ćwiczenie. ■

Oznaczenie: $\mathbb{K} \in \{\mathbb{R}, \mathbb{C}\}$ – jedno z ciał podstawowych.

⁵Hermann Schwarz, 1843-1921, matematyk niemiecki

⁶Izaak Newton, 1643-1727, matematyk angielski

2 Funkcje – przypomnienie (szkic)

2.1 Funkcje elementarne

Wielomianem nazywamy funkcję postaci

$$w : \mathbb{K} \ni x \mapsto w(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0 \in \mathbb{K}.$$

Jeśli $a_n \neq 0$, to $\deg w = n$. Jeśli $w \equiv 0$, to $\deg w := -\infty$.

Jeśli $\mathbb{K} = \mathbb{R}$ oraz $\deg w$ jest nieparzysty, to w ma przynajmniej jeden pierwiastek. Jeśli $\mathbb{K} = \mathbb{C}$ i $\deg w \geq 1$, to w ma pierwiastek.

Jeśli w jest wielomianem kwadratowym, to można go przedstawić w postaci:

- **ogólnej** $w(x) = ax^2 + bx + c$;
- **iloczynowej** $w(x) = a(x - x_1)(x - x_2)$ (przy czym ta postać jest zawsze możliwa nad $\mathbb{C}$, nie zawsze nad $\mathbb{R}$);
- **kanonicznej** $w(x) = a(x - p)^2 + q$.

Każdy wielomian można **rozłożyć na czynniki**: nad $\mathbb{R}$ liniowe i kwadratowe nierozkładalne, nad $\mathbb{C}$ liniowe. Na przykład

$$\begin{aligned} x^4 + 4 &= (x^4 + 4x^2 + 4) - 4x^2 = (x^2 + 2)^2 - (2x)^2 = \\ &= (x^2 - 2x + 2)(x^2 + 2x + 2) \\ &= (x - 1 - i)(x - 1 + i)(x + 1 - i)(x + 1 + i) \end{aligned}$$

– tu pierwszy rozkład jest nad $\mathbb{R}$, drugi nad $\mathbb{C}$. Dla dziedziny rzeczywistej taki rozkład jest ważny m.in. ze względu na wyznaczanie znaku wielomianu.

Funkcją **wymierną** nazywamy iloraz dwóch wielomianów. Niech w_1, w_2 będą wielomianami. Wtedy dziedziną funkcji danej wzorem

$$f(x) = \frac{w_1(x)}{w_2(x)}$$

jest $\{x \in \mathbb{K} : w_2(x) \neq 0\}$. Funkcję wymierną będącą ilorazem dwóch wielomianów stopnia pierwszego (nazywanych też funkcjami **liniowymi**) liniowo niezależnych (to znaczy takich, że jeden nie jest równy stała razy drugi), nazywamy **homografią**. Postać kanoniczna homografii to

$$\mathbb{K} \setminus \{c\} \ni x \mapsto a + \frac{b}{x - c} \in \mathbb{K}.$$

W przypadku $\mathbb{K} = \mathbb{R}$ rozkład mianownika funkcji wymiernej na czynniki liniowe i kwadratowe nierozkładalne będzie przydatny przy rozkładzie na tak zwane ułamki

proste, używane w całkowaniu funkcji wymiernych. **Ułamkami prostymi pierwszego rodzaju** nazywamy funkcje wymierne postaci $\frac{A}{(x-a)^n}$, gdzie $A, a \in \mathbb{R}, n \in \mathbb{N}^*$. **Ułamkami prostymi drugiego rodzaju** nazywamy funkcje wymierne postaci $\frac{Bx+C}{(x^2+bx+c)^n}$, gdzie $B, C, b, c \in \mathbb{R}, n \in \mathbb{N}^*$ oraz wielomian $x \mapsto x^2+bx+c$ nie ma pierwiastków rzeczywistych. Na przykład

$$\frac{x^3+x^2-x+7}{x^4-1} = \frac{Ax+B}{x^2+1} + \frac{C}{x-1} + \frac{D}{x+1} = \frac{x-3}{x^2+1} + \frac{2}{x-1} - \frac{2}{x+1}.$$

Następne funkcje w tym rozdziale rozważamy (na razie) tylko dla liczb rzeczywistych.

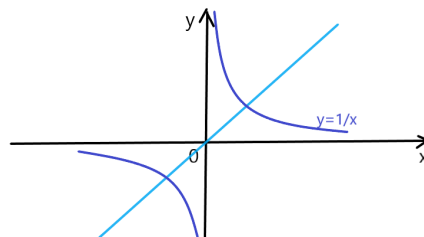
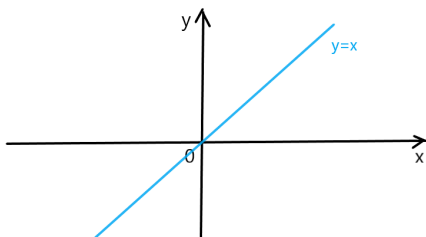
Wróćmy na chwilę do pewnych wielomianów i funkcji wymiernych. Funkcja

$$\mathbb{R} \ni x \mapsto x \in \mathbb{R}$$

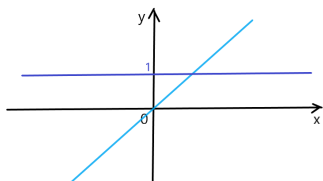
jest bijekcją i jest sama do siebie odwrotna. Podobnie funkcja

$$\mathbb{R} \setminus \{0\} \ni x \mapsto \frac{1}{x} \in \mathbb{R} \setminus \{0\}$$

jest bijekcją i jest sama do siebie odwrotna.

Funkcje potęgowe postaci $\mathbb{R} \ni x \mapsto x^n \in \mathbb{R}, n \in \mathbb{N}$, są użyte w definicji wielomianów. Po pierwsze $\forall x \in \mathbb{R} : x^0 = 1$, zatem dla $n = 0$ otrzymujemy tu funkcję stałą o zbiorze wartości $\{1\}$.

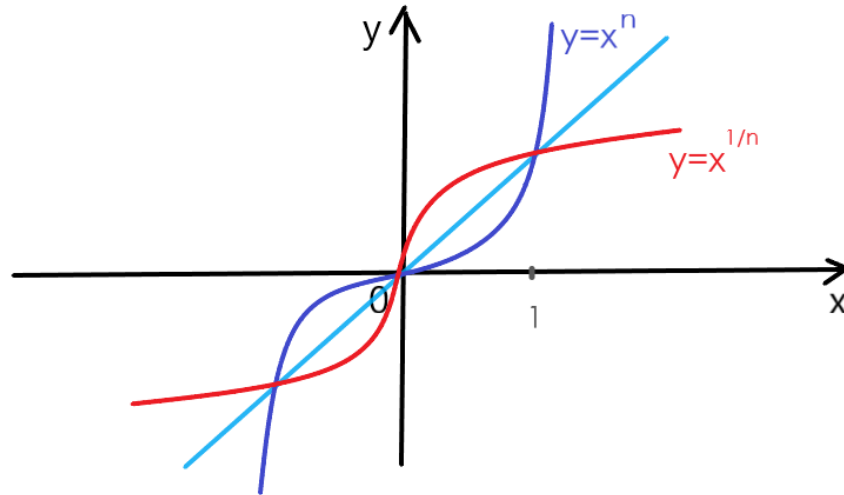

Rozważymy teraz dwa przypadki. Niech najpierw $n \in \mathbb{N}$ będzie liczbą nieparzystą. Wtedy funkcja

$$\mathbb{R} \ni x \mapsto x^n \in \mathbb{R}$$

jest silnie rosnąca, zatem w szczególności jest injekcją. Jest to bijekcja, zatem istnieje do niej funkcja odwrotna

$$\mathbb{R} \ni x \mapsto x^{1/n} = \sqrt[n]{x} \in \mathbb{R}.$$

Niech teraz $n \in \mathbb{N}^*$ będzie liczbą parzystą. Wtedy $\forall x \in \mathbb{R} : x^n \geq 0$ oraz funkcja $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto x^n \in [0, +\infty)$ jest parzysta, to znaczy

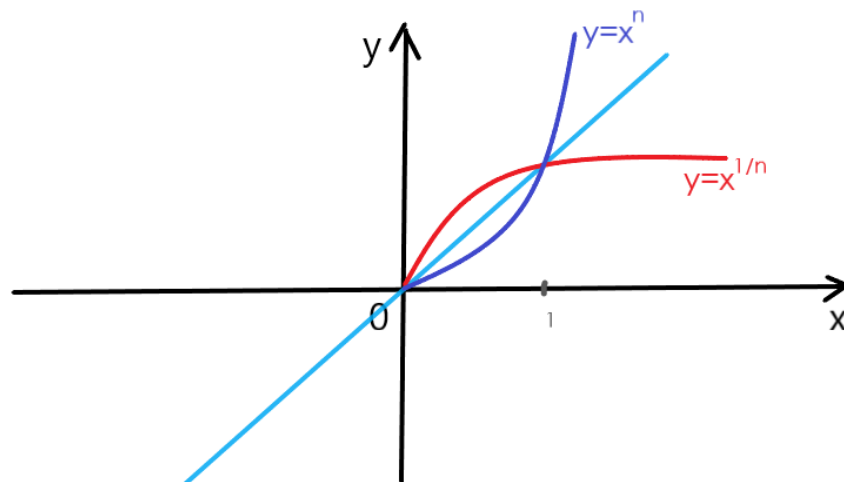
$$\forall a \in \mathbb{R} : f(a) = f(-a),$$

w szczególności nie jest iniektywna. Rozważmy teraz jej zacieśnienie

$$f|_{[0, +\infty)} : [0, +\infty) \ni x \mapsto x^n \in [0, +\infty).$$

To jest bijekcja (jest ona silnie rosnąca), zatem istnieje funkcja odwrotna

$$(f|_{[0, +\infty)})^{-1} : [0, +\infty) \ni x \mapsto x^{1/n} = \sqrt[n]{x} \in [0, +\infty).$$

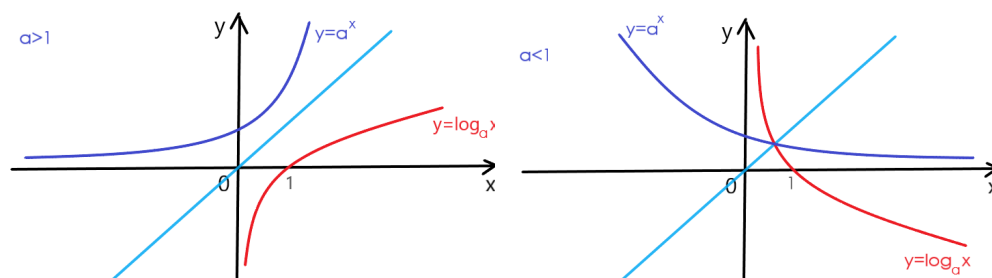

Ogólniej funkcję **potęgową** nazywamy $x \mapsto x^\alpha$ dla ustalonego $\alpha \in \mathbb{R}$. Dziedzina takiej funkcji zależy od α . Dla liczb naturalnych, jak również dla dodatnich liczb wymiernych o nieparzystych mianownikach (np. $1/3$, $2/5$) jest nią cały zbiór $\mathbb{R}$. Dla

dodatnich liczb wymiernych o parzystych mianownikach (np. $1/2$, $3/4$), jak również dodatnich liczb niewymiernych to przedział $[0, +\infty)$. Dla pewnych liczb ujemnych (np. liczb całkowitych ujemnych, liczb wymiernych ujemnych o mianownikach nieparzystych): $\mathbb{R} \setminus \{0\}$; dla innych $(0, +\infty)$.

Funkcjami **niewymiernymi** nazywamy pewne złożenia funkcji wymiernych i pierwiastków (to znaczy funkcji potęgowych o wykładnikach będących odwrotnościami liczb naturalnych niezerowych). Na przykład $x \mapsto \sqrt{1-x^2}$, $x \mapsto \frac{\sqrt{x}}{1-\sqrt[3]{x}}$.

Funkcją **wykładniczą** nazywamy funkcję postaci $\mathbb{R} \ni x \mapsto a^x \in \mathbb{R}$, gdzie $a > 0$. Jeśli $a \neq 1$, to jest to funkcja iniektywna i jej zbiorem wartości jest $(0, +\infty)$.

Jeśli $a \in (0, 1) \cup (1, +\infty)$, to funkcję **logarytmiczną** nazywamy

$$\log_a : (0, +\infty) \ni x \mapsto \log_a x \in \mathbb{R},$$

czyli funkcję odwrotną do funkcji wykładniczej $\mathbb{R} \ni x \mapsto a^x \in (0, +\infty)$. Przypomnijmy, że $\log_a x = y \iff x = a^y$, $a^{-x} = 1/a^x$, $a^{x+y} = a^x a^y$, $\log_a(xy) = \log_a x + \log_a y$, $(a^x)^y = a^{xy}$, $\log_a x^y = y \log_a x$ przy odpowiednich założeniach. Użytecznym wzorem będzie

$$t > 0, a \in (0, 1) \cup (1, +\infty) \implies t = a^{\log_a t}.$$

Liczbę Eulera⁷ oznaczaną literą **e** zdefiniujemy później. Jest to liczba niewymierna dodatnia, w przybliżeniu 2,718. Logarytm przy jej podstawie nazywamy **naturalnym** i oznaczamy **ln** := $\log_e$.

Funkcjami **trygonometrycznymi** nazywamy funkcje sinus, cosinus, tangens i cotangens (a także teraz już nieużywane secans, cosecans). Wprost z definicji wynikają wzory redukcyjne dla funkcji trygonometrycznych. Są to funkcje okresowe. W szczególności żadna z funkcji trygonometrycznych nie jest iniektywna. Okresem podstawowym funkcji sinus i cosinus jest 2π , a funkcji tg i ctg jest π . Funkcja cosinus jest parzysta, a funkcje sinus, tangens i cotangens są nieparzyste. Sinus i cosinus są określone na całym $\mathbb{R}$. Funkcje sinus i cosinus są ograniczone (to znaczy ich zbiory wartości są ograniczone), co więcej ich zbiorem wartości jest przedział $[-1, 1]$

$$\sin : \mathbb{R} \ni x \mapsto \sin x \in [-1, 1], \quad \cos : \mathbb{R} \ni x \mapsto \cos x \in [-1, 1].$$

⁷Leonhard Euler, 1707-1783, matematyk szwajcarski

Ponieważ $\operatorname{tg} x = \frac{\sin x}{\cos x}$, więc dziedziną tangensa jest $\mathbb{R} \setminus \left\{ \frac{\pi}{2} + k\pi : k \in \mathbb{Z} \right\}$. Analogicznie ponieważ $\operatorname{ctg} x = \frac{\cos x}{\sin x}$, więc dziedziną cotangensa jest $\mathbb{R} \setminus \{k\pi : k \in \mathbb{Z}\}$. Te funkcje nie są ograniczone, ich zbiorami wartości jest $\mathbb{R}$.

Własność 2.1.1 $\forall \alpha, \beta \in \mathbb{R} :$

$$\begin{aligned}\sin(\alpha + \beta) &= \sin \alpha \cos \beta + \sin \beta \cos \alpha, \\ \cos(\alpha + \beta) &= \cos \alpha \cos \beta - \sin \alpha \sin \beta.\end{aligned}$$

Dowód: ćwiczenie. ■

Ze wzorów z powyższej własności można wywnioskować wzory na sumę lub różnicę sinusów/cosinusów, co będzie dalej przydatne. Można także z drugiego wzoru wywnioskować jedynkę trygonometryczną.

Lemat 2.1.2

$$(2.1) \quad \forall x \in \mathbb{R} \setminus \{2k\pi : k \in \mathbb{Z}\} \quad \forall n \in \mathbb{N}^* : \quad \sum_{j=1}^n \sin(jx) = \frac{\sin \frac{nx}{2} \sin \frac{(n+1)x}{2}}{\sin \frac{x}{2}}.$$

Dowód: ćwiczenie. ■

Podstawowe wartości funkcji sinus i cosinus

	0	$\frac{\pi}{6}$	$\frac{\pi}{4}$	$\frac{\pi}{3}$	$\frac{\pi}{2}$
sin	$\frac{\sqrt{0}}{2}$	$\frac{\sqrt{1}}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	$\frac{\sqrt{4}}{2}$
cos	$\frac{\sqrt{4}}{2}$	$\frac{\sqrt{3}}{2}$	$\frac{\sqrt{2}}{2}$	$\frac{\sqrt{1}}{2}$	$\frac{\sqrt{0}}{2}$

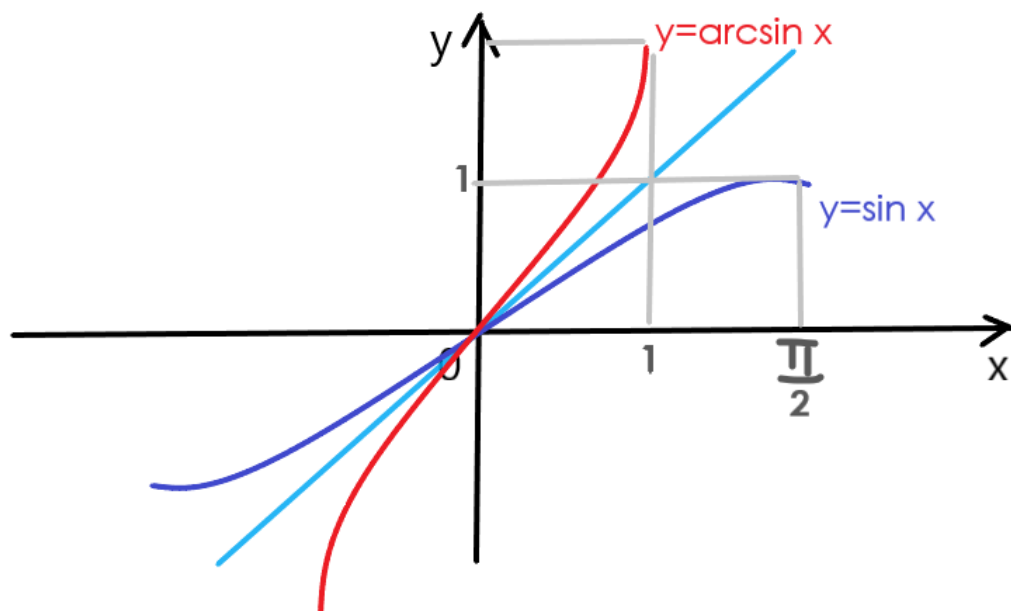
Funkcje **cyklometryczne** to funkcje odwrotne do odpowiednich iniektywnych zacieśnień funkcji trygonometrycznych.

Rozważmy zacieśnienie

$$\sin|_{[-\pi/2, \pi/2]} : \left[-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right] \ni x \longmapsto \sin x \in [-1, 1].$$

Jest to bijekcja, zatem funkcja odwrotna jest dobrze określona

$$\text{arc sin} := \left(\sin|_{[-\pi/2, \pi/2]}\right)^{-1} : [-1, 1] \ni x \longmapsto \text{arc sin } x \in \left[-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right].$$

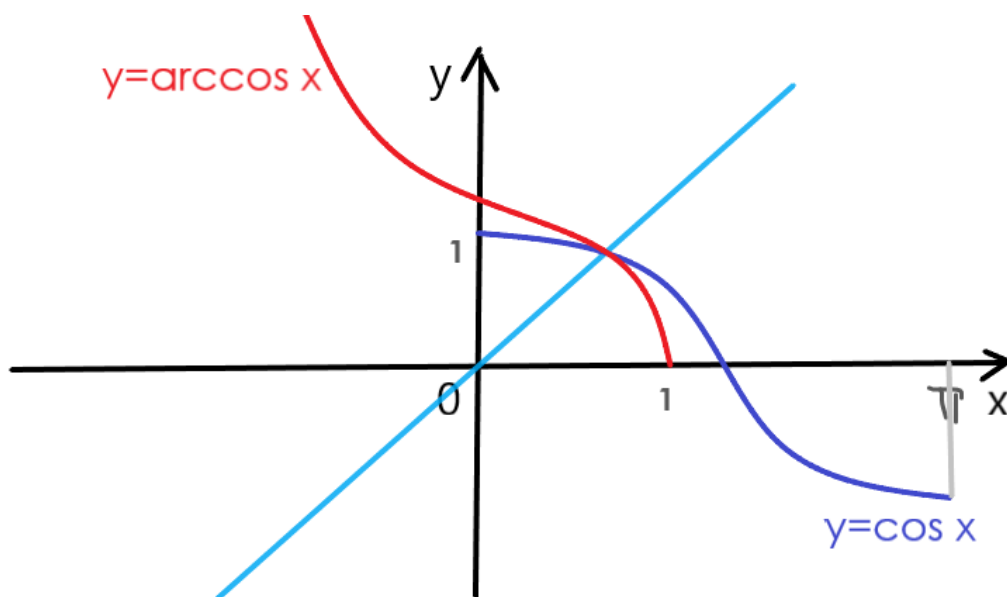

Zacieśnienie

$$\cos|_{[0,\pi]} : [0,\pi] \ni x \mapsto \cos x \in [-1,1]$$

jest bijekcją i funkcja odwrotna do niej to

$$\text{arc cos} := (\cos|_{[0,\pi]})^{-1} : [-1,1] \ni x \mapsto \arccos x \in [0,\pi].$$

Analogicznie rozważamy zacieśnienia

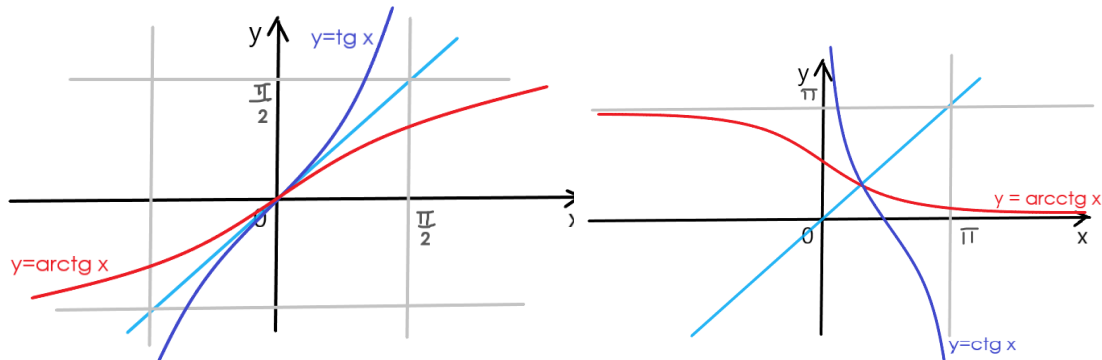
$$\operatorname{tg} |_{(-\pi/2, \pi/2)} : \left(-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right) \ni x \mapsto \operatorname{tg} x \in \mathbb{R};$$

$$\operatorname{ctg} |_{(0, \pi)} : (0, \pi) \ni x \mapsto \operatorname{ctg} x \in \mathbb{R}$$

i odwrotne do nich

$$\operatorname{arctg} := (\operatorname{tg} |_{(-\pi/2, \pi/2)})^{-1} : \mathbb{R} \ni x \mapsto \operatorname{arctg} x \in \left(-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right);$$

$$\operatorname{arcctg} := (\operatorname{ctg} |_{(0, \pi)})^{-1} : \mathbb{R} \ni x \mapsto \operatorname{arcctg} x \in (0, \pi).$$

Wprost z definicji funkcji odwrotnych mamy:

dla $x \in [-1, 1]$:

$$\arcsin x = y \iff y \in \left[-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right] \text{ i } \sin y = x,$$

$$\arccos x = y \iff y \in [0, \pi] \text{ i } \cos y = x,$$

oraz dla $x \in \mathbb{R}$:

$$\operatorname{arctg} x = y \iff y \in \left(-\frac{\pi}{2}, \frac{\pi}{2}\right) \text{ i } \operatorname{tg} y = x,$$

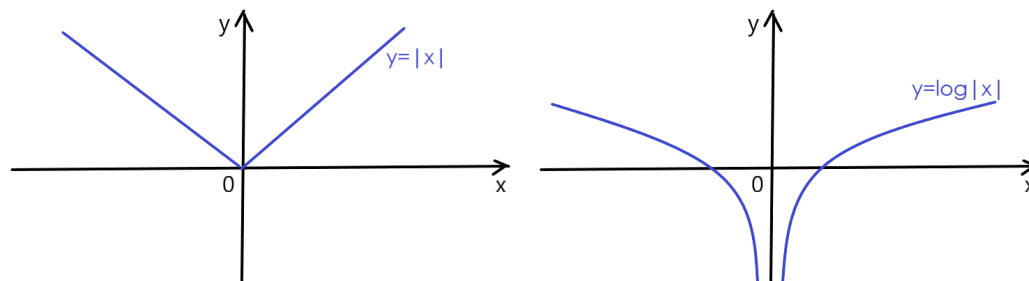
$$\operatorname{arcctg} x = y \iff y \in (0, \pi) \text{ i } \operatorname{ctg} y = x.$$

2.2 Pewne funkcje nieelementarne

Zacznijmy od funkcji moduł

$$\mathbb{R} \ni x \mapsto |x| \in \mathbb{R}.$$

Tę funkcję często będziemy stosować. Dzięki niej dla dowolnego $a \in (0, 1) \cup (1, +\infty)$ można rozważać funkcję $\mathbb{R} \setminus \{0\} \ni x \mapsto \log_a |x| \in \mathbb{R}$, która jest naturalnym rozwiązaniem pewnego równania różniczkowego.

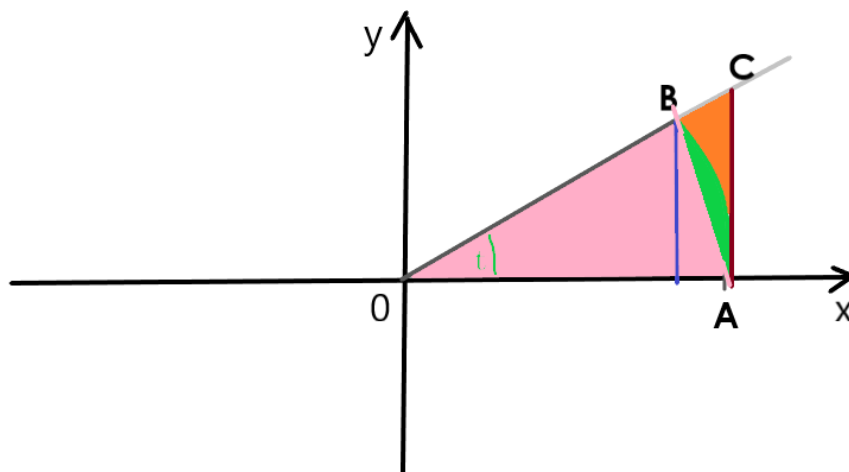

Tu sobie udowodnimy coś, co nam się później przyda.

Własność 2.2.1 • $\forall t \in \left(-\frac{\pi}{2}, 0\right) \cup \left(0, \frac{\pi}{2}\right) : \quad |\sin t| < |t| < |\operatorname{tg} t|;$

• $\forall t \in \mathbb{R} : |\sin t| \leq |t|$, przy czym równość zachodzi tylko dla $t = 0$.

Dowód: Ustalmy dowolne $t \in (0, \pi/2)$. W układzie współrzędnych rysujemy punkty $O(0,0)$, $A(1,0)$, B w pierwszej ćwiartce taki, że $OA = OB$ oraz $\angle AOB = t$ (czyli $B(\cos t, \sin t)$), wreszcie punkt C na prostej OB taki, że $\angle OAC = \pi/2$ (czyli $C(1, \operatorname{tg} t)$). Wtedy $OA = OB = 1$, wysokość $\triangle OAB$ opuszczona na bok OA ma długość $\sin t$, oraz $AC = \operatorname{tg} t$.

Zauważmy, że pole $\triangle OAB$ jest mniejsze od pola wycinka koła AOB (chodzi o koło o środku O i promieniu 1), a ono jest mniejsze od pola $\triangle OAC$. To znaczy

$$\frac{1}{2} \cdot 1 \cdot \sin t < \pi \cdot 1^2 \cdot \frac{t}{2\pi} < \frac{1}{2} \cdot 1 \cdot \operatorname{tg} t.$$

Z dowolności t otrzymaliśmy zatem

$$\forall t \in (0, \pi/2) : \quad \sin t < t < \operatorname{tg} t.$$

Ponieważ sinus i tangens są dodatnie w pierwszej ćwiartce, więc możemy zapisać

$$\forall t \in (0, \pi/2) : \quad |\sin t| < |t| < |\operatorname{tg} t|,$$

ale stąd i z nieparzystości funkcji sinus i tangens, jeśli $t \in (-\pi/2, 0)$, to

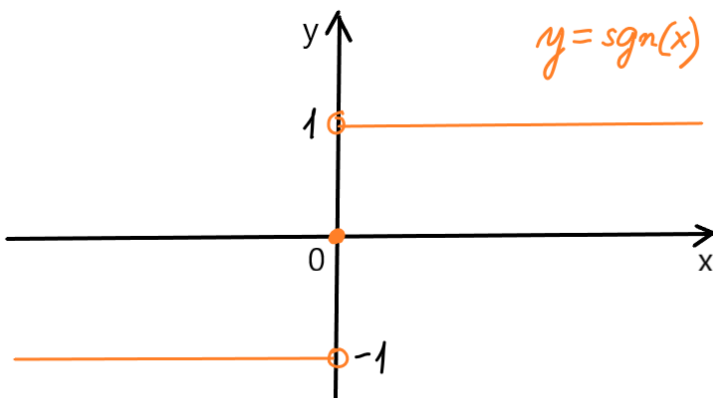
$$|\sin t| = |-\sin(-t)| = |\sin(-t)| < |-t| = |t| = |-t| < |\operatorname{tg}(-t)| = |-\operatorname{tg}(-t)| = |\operatorname{tg} t|,$$

czyli ostatecznie pokazaliśmy pierwszą tezę.

Drugą tezę można stąd wywnioskować (ćwiczenie). ■

Funkcja **signum** (znak): $\operatorname{sgn} : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ dana jest wzorem

$$\operatorname{sgn} x := \begin{cases} -1, & \text{gdy } x < 0 \\ 0, & \text{gdy } x = 0 \\ 1, & \text{gdy } x > 0 \end{cases}.$$

Zauważmy, że

$$\forall x \in \mathbb{R} : \quad |x| = x \operatorname{sgn} x.$$

Funkcjami **hiperbolicznymi** nazywamy

$$\sinh : \mathbb{R} \ni x \mapsto \frac{e^x - e^{-x}}{2} \in \mathbb{R};$$

$$\cosh : \mathbb{R} \ni x \mapsto \frac{e^x + e^{-x}}{2} \in \mathbb{R};$$

oraz funkcje dane wzorami:

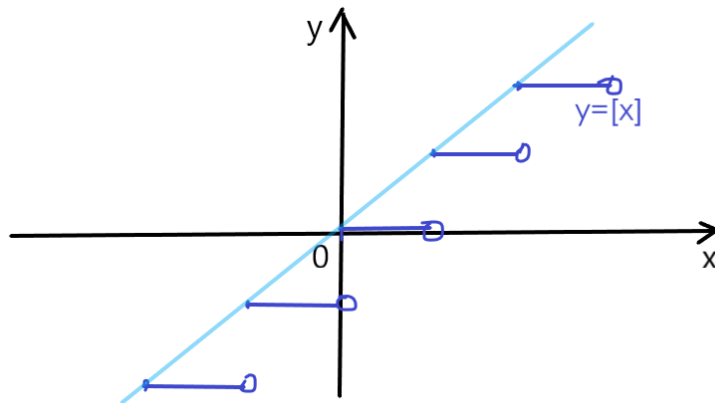
$$\operatorname{tgh}(x) := \frac{\sinh x}{\cosh x}, \quad \operatorname{ctgh}(x) := \frac{\cosh x}{\sinh x}.$$

Funkcjami **area** nazywamy funkcje odwrotne do funkcji hiperbolicznych (lub ich zacieśnień, jeśli nie są iniektywne).

Warto wyznaczyć tożsamości hiperboliczne oraz wzory funkcji area.

I jeszcze jedna funkcja, która jest użyteczna – **cecha** (nazywana także **podłogą**):

$$\mathbb{R} \ni x \mapsto [x] = \lfloor x \rfloor := \max\{k \in \mathbb{Z} : k \leq x\} \in \mathbb{Z}.$$

Często stosować będziemy nierówności

$$(2.2) \quad \forall x \in \mathbb{R} : \quad [x] \leq x < [x] + 1,$$

które wynikają wprost z definicji.

2.3 Monotoniczność

Uściślimy teraz dobrze znane ze szkoły pojęcia.

Definicja 2.3.1 (Ekstremum globalne) Niech $A \subset \mathbb{C}$, $a \in A$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{R}$.

Mówimy, że f ma w a **maksimum** (odp. **minimum**) globalne, gdy $\forall x \in A : f(x) \leq f(a)$ (odp. $f(x) \geq f(a)$).

Ekstremum to albo maksimum, albo minimum.

Na przykład funkcja moduł ma w 0 minimum globalne.

Definicja 2.3.2 (Monotoniczność) Mówimy, że funkcja jest **stała**, jeśli w każdym punkcie swojej dziedziny przyjmuje tę samą wartość.

Niech $A \subset \mathbb{R}$ i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$. Mówimy, że f jest **niemalejąca** (inaczej **słabo rosnąca**), jeśli

$$\forall x, y \in A : \quad x < y \implies f(x) \leq f(y).$$

Mówimy, że f jest *rosnąca* (inaczej *silnie rosnąca*), jeśli

$$\forall x, y \in A : \quad x < y \implies f(x) < f(y).$$

Mówimy, że f jest *nierosnąca* (inaczej *słabo malejąca*), jeśli

$$\forall x, y \in A : \quad x < y \implies f(x) \geq f(y).$$

Mówimy, że f jest *malejąca* (inaczej *silnie malejąca*), jeśli

$$\forall x, y \in A : \quad x < y \implies f(x) > f(y).$$

Mówimy, że f jest *monotoniczna*, jeśli jest stała lub nierosnąca lub niemalejąca.

O pewnych funkcjach silnie rosnących mówiłam już wcześniej, funkcja cecha jest niemalejąca.

Badając monotoniczność funkcji, wyznaczamy tę monotoniczność na przedziałach. Przykładowo funkcja $\mathbb{R} \setminus \{0\} \ni x \mapsto \frac{1}{x} \in \mathbb{R}$ nie jest monotoniczna, ale jest malejąca w $(-\infty, 0)$, jak również w $(0, +\infty)$. Funkcja $\mathbb{R} \ni x \mapsto x^2 \in \mathbb{R}$ jest malejąca w $(-\infty, 0]$ i rosnąca w $[0, +\infty)$.

Ćwiczenie: zbadanie z definicji monotoniczności funkcji hiperbolicznych.

Własność 2.3.3 Niech $A \subset \mathbb{R}$. Jeśli $f : A \longrightarrow \mathbb{R}$ jest silnie rosnąca (odp. *silnie malejąca*), to istnieje $f^{-1} : f(A) \longrightarrow A$ i jest też silnie rosnąca (odp. *silnie malejąca*).

Dowód: Załóżmy, że f jest silnie rosnąca (drugi przypadek jest symetryczny). To oznacza, że jest iniekcją. Zatem $f : A \longrightarrow f(A)$ jest bijekcją.

Ustalmy dowolne dwa różne punkty $y, z \in f(A)$ i niech $u = f^{-1}(y), v = f^{-1}(z)$. Z definicji funkcji odwrotnej mamy

$$u = f^{-1}(y) \iff y = f(u) \quad \text{oraz} \quad v = f^{-1}(z) \iff z = f(v).$$

Zauważmy najpierw, że $z \neq y \iff u \neq v$, co wynika z definicji funkcji i iniektywności. Z monotoniczności natomiast wynika

$$u < v \implies y = f(u) < f(v) = z.$$

Wobec tego, że wiemy, że $y \neq z$ z założenia i w konsekwencji $u \neq v$, kontrapozycja tej implikacji to

$$y > z \implies f^{-1}(y) = u > v = f^{-1}(z),$$

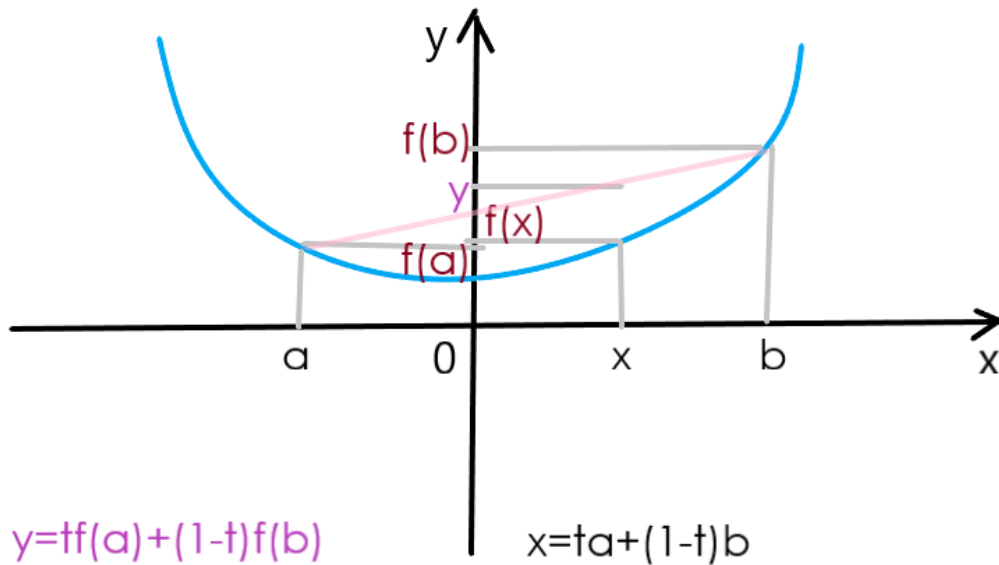
co kończy dowód. ■

2.4 Wypukłość

Definicja 2.4.1 (Funkcje wypukłe i wklęsłe) Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$. Mówimy, że f jest *wypukła*, jeśli

$$\forall a, b \in A \forall t \in [0, 1] : \quad f(ta + (1-t)b) \leq tf(a) + (1-t)f(b).$$

Natomiast f jest *wklęsła*, jeśli funkcja $h := -f$ jest wypukła.

Funkcja liniowa jest zarówno wypukła, jak i wklęsła. Moduł jest wypukły (ćwiczenie).

Przykład 2.4.2 • Funkcja kwadratowa $g : \mathbb{R} \ni x \mapsto x^2 \in \mathbb{R}$ jest wypukła.

• Funkcja $[0, +\infty) \ni x \mapsto \sqrt{x} \in \mathbb{R}$ jest wklęsła.

Dowód: Pokażemy wypukłość funkcji kwadratowej. Wklęsłość pierwiastkowej – ćwiczenie.

Ustalmy dowolne $a, b \in \mathbb{R}$ oraz $t \in [0, 1]$. Wtedy

$$t(1-t)(a-b)^2 \geq 0.$$

Będziemy tę nierówność przekształcać równoważnie

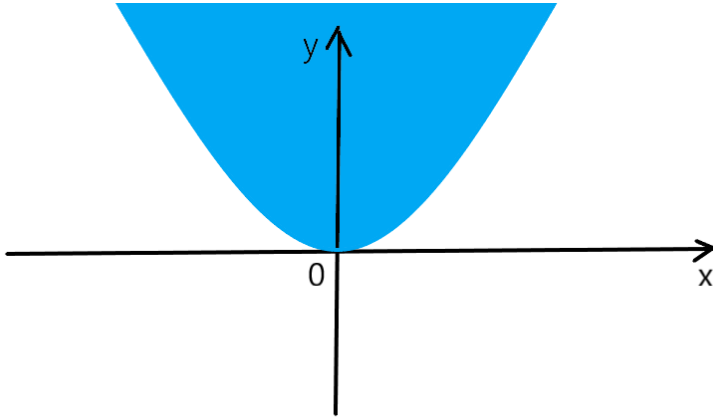
$$\begin{aligned}
 (t-t^2)(a^2-2ab+b^2) &\geq 0 \\
 ta^2 + (t-t^2)b^2 &\geq (ta)^2 + 2ta(1-t)b + ((1-t)b)^2 - (1-t)^2b^2 \\
 ta^2 + (t-t^2+1-2t+t^2)b^2 &\geq (ta + (1-t)b)^2 \\
 ta^2 + (1-t)b^2 &\geq (ta + (1-t)b)^2 \\
 tg(a) + (1-t)g(b) &\geq g(ta + (1-t)b).
 \end{aligned}$$

Otrzymaliśmy żadaną nierówność. ■

Przypomnijmy, że $\mathbb{R}^2$ można utożsamić z $\mathbb{C}$.

Własność 2.4.3 *Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, to f jest wypukła wtedy i tylko wtedy, gdy jej nadwykres, to znaczy zbiór $\{(x, y) \in \mathbb{R}^2 : x \in A, y \geq f(x)\}$ jest zbiorem wypukłym.*

Dowód: ćwiczenie. ■

Twierdzenie 2.4.4 (Nierówność Jensena) ⁸

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, to f jest wypukła wtedy i tylko wtedy, gdy

$$\forall n \in \mathbb{N}^* \forall x_1, \dots, x_n \in A \forall t_1, \dots, t_n \geq 0 : \sum_{j=1}^n t_j = 1 \implies f\left(\sum_{j=1}^n t_j x_j\right) \leq \sum_{j=1}^n t_j f(x_j).$$

Dowód: ($\Leftarrow$) Wystarczy wziąć $n = 2$ (bo $t_2 = 1 - t_1$).

($\Rightarrow$) Dowód indukcyjny względem n .

I. Jeśli $n = 1$, to $t_1 = 1$ i nierówność wynika z równości $f(t_1 x_1) = f(x_1) = t_1 f(x_1)$.
Jeśli $n = 2$, to mamy bezpośrednie wynikanie z definicji wypukłości (bo $t_2 = 1 - t_1$).

II. Załóżmy teraz, że teza zachodzi dla pewnego $n \geq 2$.

Ustalmy dowolne $x_1, \dots, x_n, x_{n+1} \in A$ oraz $t_1, \dots, t_n, t_{n+1} \geq 0$ takie, że $\sum_{j=1}^{n+1} t_j = 1$.

Jeśli $t_{n+1} = 0$, to z założenia indukcyjnego

$$f\left(\sum_{j=1}^{n+1} t_j x_j\right) = f\left(\sum_{j=1}^n t_j x_j\right) \leq \sum_{j=1}^n t_j f(x_j) = \sum_{j=1}^{n+1} t_j f(x_j).$$

---

⁸Johan Jensen, 1859-1925, matematyk duński

Jeśli natomiast $t_{n+1} \neq 0$, to oczywiście $t_n + t_{n+1} > 0$. Możemy wtedy napisać

$$t_n x_n + t_{n+1} x_{n+1} = (t_n + t_{n+1}) \left(\frac{t_n}{t_n + t_{n+1}} x_n + \frac{t_{n+1}}{t_n + t_{n+1}} x_{n+1} \right) = sy,$$

gdzie $s := t_n + t_{n+1}$ oraz

$$y = \frac{t_n}{t_n + t_{n+1}} x_n + \frac{t_{n+1}}{t_n + t_{n+1}} x_{n+1} = \left(1 - \frac{t_{n+1}}{t_n + t_{n+1}} \right) x_n + \frac{t_{n+1}}{t_n + t_{n+1}} x_{n+1}.$$

Zauważmy, że $y \in A$ na mocy Charakteryzacji przedziału (Własność 1.5.7). Stosujemy założenie indukcyjne do

$$t_1, t_2, \dots, t_{n-1}, s, \quad x_1, x_2, \dots, x_{n-1}, y.$$

Możemy, bo

$$t_1 + \dots + t_{n-1} + s = \sum_{j=1}^{n+1} t_j = 1.$$

Zatem z założenia indukcyjnego, definicji s i y oraz definicji wypukłości

$$\begin{aligned} f \left(\sum_{j=1}^{n+1} t_j x_j \right) &= f \left(\sum_{j=1}^{n-1} t_j x_j + sy \right) \leq \sum_{j=1}^{n-1} t_j f(x_j) + sf(y) = \\ &= \sum_{j=1}^{n-1} t_j f(x_j) + (t_n + t_{n+1}) f \left(\frac{t_n}{t_n + t_{n+1}} x_n + \frac{t_{n+1}}{t_n + t_{n+1}} x_{n+1} \right) \leq \\ &\leq \sum_{j=1}^{n-1} t_j f(x_j) + (t_n + t_{n+1}) \left(\frac{t_n}{t_n + t_{n+1}} f(x_n) + \frac{t_{n+1}}{t_n + t_{n+1}} f(x_{n+1}) \right) = \\ &= \sum_{j=1}^{n+1} t_j f(x_j), \end{aligned}$$

co kończy dowód indukcyjny. ■

3 Ciągi liczbowe

Każdą funkcję $a : \mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{K}$ nazywamy **ciąg** o wyrazach w $\mathbb{K}$. Jeśli $\mathbb{K} = \mathbb{R}$, to mamy do czynienia z **ciąg** **rzeczywistym**, jeśli $\mathbb{K} = \mathbb{C}$, z **ciąg** **zespółonym**.

Piszemy a_n zamiast $a(n)$ i nazywamy tę liczbę n -tym **wyrazem** ciągu.

Oznaczenie ciągu: $(a_n)_{n=1}^\infty$, czasami też skrótowo (a_n) .

Niech $A \subset \mathbb{K}$. Zapis $(a_n)_{n=1}^\infty \subset A$ oznacza, że $\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\} \subset A$.

Chciałabym podkreślić, że lepiej jest pisać (a_n) , jeśli mamy na myśli ciąg. Natomiast a_n to jest liczba, n -ty wyraz tego ciągu.

Sposoby zadawania ciągu ($n \in \mathbb{N}^*$):

- **wzór ogólny**, np.

$$\begin{aligned} a_n &= n; & \text{to znaczy } a_1 &= 1, a_2 = 2, a_3 = 3, \dots, a_7 = 7, \dots \\ b_n &= b + (n-1)r, & (\text{ciąg arytmetyczny}); \\ c_n &= cq^{n-1}, & (\text{ciąg geometryczny}); \end{aligned}$$

- **wzór rekurencyjny**, np.

$$\begin{aligned} b_1 &= b, b_{n+1} = b_n + r, & (\text{ciąg arytmetyczny}); \\ c_1 &= c, c_{n+1} = c_n q, & (\text{ciąg geometryczny}); \\ x_1 &= 1, x_2 = 1, x_{n+2} = x_n + x_{n+1}, & (\text{ciąg Fibonacciego}); \end{aligned}$$

9

- **opis**: np. p_n jest n -tą liczbą pierwszą.

Przy badaniu ciągów często używać będziemy formuły **prawie wszystkie wyrazy ciągu**. Oznacza to wszystkie za wyjątkiem skończonej ilości. Równoważnie można powiedzieć: wszystkie wyrazy począwszy od pewnego ustalonego numeru N . Precyzyjniej: mówimy, że własność W zachodzi dla prawie wszystkich wyrazów ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ (albo a_n ma własność W dla prawie wszystkich liczb naturalnych $n \in \mathbb{N}^*$), jeśli $\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : a_n$ ma własność W .

3.1 Granica ciągu – podstawowe własności

Definicja 3.1.1 (Granica ciągu) Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$ oraz $a \in \mathbb{C}$.

Mówimy, że ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty$ jest **zbieżny** do a , albo że a jest **granicą** ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$, jeśli

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |a_n - a| < \varepsilon.$$

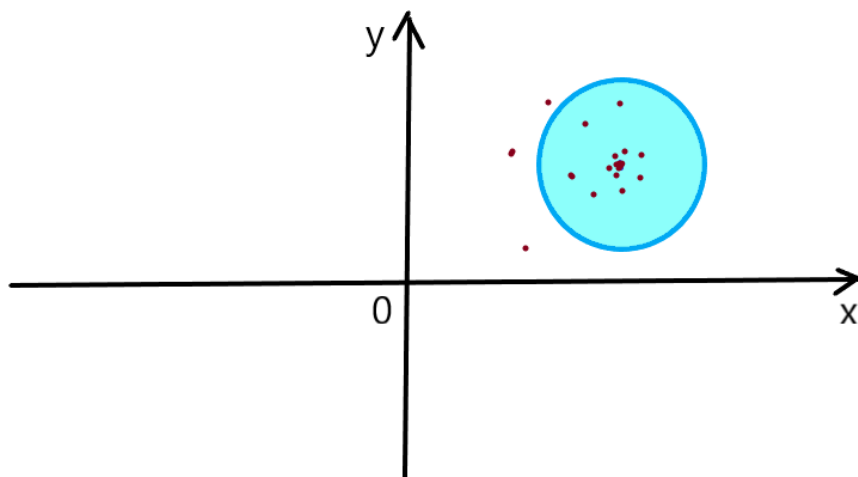
Jeśli ciąg nie ma granicy, to mówimy, że jest **rozbieżny**.

---

⁹Fibonacci (Leonardo z Pizy), 1175-1250, matematyk włoski

Oznaczenia: Jeśli a jest granicą ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$, piszemy

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = a \quad \text{lub} \quad a_n \longrightarrow a \ (n \rightarrow \infty) \quad \text{lub} \quad a_n \rightarrow a.$$

Przykład 3.1.2 (ι) Jeśli $c \in \mathbb{C}$, to ciąg stały $(c)_{n=1}^{\infty}$ jest zbieżny do c .

$$(\iota) \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1}{n} = 0 = \lim_{n \rightarrow \infty} \left(-\frac{1}{n} \right).$$

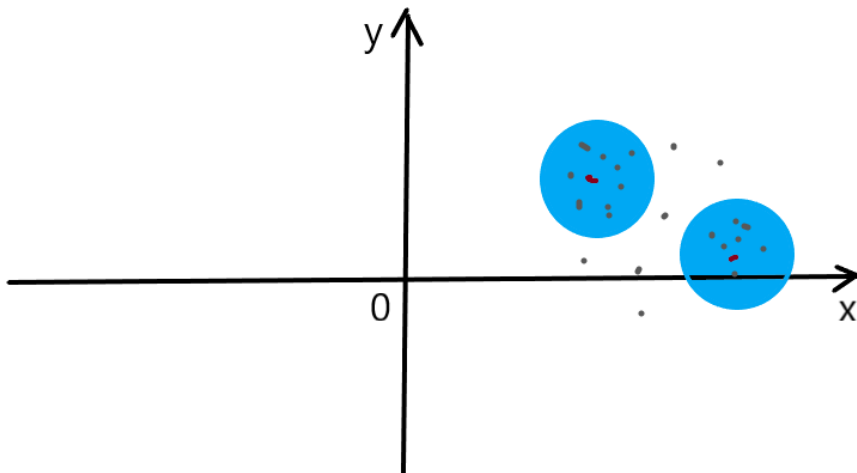
Dowód: (ι) Połóżmy $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n = c$. Zauważmy, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : |a_n - c| = |c - c| = 0$. A stąd

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N = 1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |a_n - c| < \varepsilon.$$

(ι) Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Niech $N := \left\lceil \frac{1}{\varepsilon} \right\rceil + 1$. Jeśli teraz $n \geq N$, to $n > \frac{1}{\varepsilon}$ z (2.2), a to jest równoważne temu, że $\left| \frac{1}{n} - 0 \right| = \left| -\frac{1}{n} - 0 \right| = \frac{1}{n} < \varepsilon$. Pokazaliśmy, że

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N := \left\lceil \frac{1}{\varepsilon} \right\rceil + 1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \left| \frac{1}{n} - 0 \right| < \varepsilon \quad \text{i} \quad \left| -\frac{1}{n} - 0 \right| < \varepsilon.$$

■

Twierdzenie 3.1.3 (Jedyność granicy) *Każdy ciąg ma co najwyżej jedną granicę.*

Dowód: Dla dowodu nie wprost załóżmy, że $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ ma dwie różne granice a i b . Ponieważ $a \neq b$, więc

$$\varepsilon_0 := \frac{|a - b|}{3} > 0.$$

Z definicji granicy ciągu wynika, że

$$\begin{aligned} \exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : |a_n - a| < \varepsilon_0 \\ \exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_2 : |a_n - b| < \varepsilon_0 \end{aligned}$$

Dla $N := N_1 + N_2$ obie nierówności powyżej zachodzą, zatem wobec nierówności trójkąta dla modułu (Własność 1.6.1)

$$3\varepsilon_0 = |a - b| = |(a_N - b) - (a_N - a)| \leq |a_N - b| + |a_N - a| < \varepsilon_0 + \varepsilon_0 = 2\varepsilon_0.$$

Otrzymana sprzeczność kończy dowód. ■

Nie każdy ciąg ma granicę, to znaczy istnieją ciągi rozbieżne.

Przykład 3.1.4 *Ciąg $((-1)^n)_{n=1}^{\infty}$ nie ma granicy.*

Dowód: Niech $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n := (-1)^n$.

Założmy dla dowodu nie wprost, że $\exists a : a_n \longrightarrow a$. Z definicji granicy ciągu istnieje takie $N \in \mathbb{N}^*$, że dla $n \geq N$ zachodzi

$$|(-1)^n - a| < \frac{1}{2}.$$

W szczególności dla $n = 2N$ mamy $|1-a| < \frac{1}{2}$ oraz dla $n = 2N+1$ mamy $|-1-a| < \frac{1}{2}$. Stąd z nierówności trójkąta dla modułu

$$2 = |2| = |1 - (-1)| = |1 - a - (-1 - a)| \leq |1 - a| + |-1 - a| < \frac{1}{2} + \frac{1}{2} = 1,$$

a to jest sprzeczność. ■

Własność 3.1.5 *Niech $(z_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}, z \in \mathbb{C}$. Wtedy*

$$z_n \longrightarrow z \iff (\operatorname{Re} z_n \longrightarrow \operatorname{Re} z \text{ oraz } \operatorname{Im} z_n \longrightarrow \operatorname{Im} z).$$

Dowód: $(\implies)$ Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Ponieważ $z_n \longrightarrow z$, więc z definicji granicy ciągu

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |z_n - z| < \varepsilon.$$

Z definicji części rzeczywistej i części urojonej oraz z Własności 1.6.1 modułu mamy

$$|\operatorname{Re} z_n - \operatorname{Re} z| = |\operatorname{Re}(z_n - z)| \leq |z_n - z| \text{ oraz } |\operatorname{Im} z_n - \operatorname{Im} z| = |\operatorname{Im}(z_n - z)| \leq |z_n - z|,$$

zatem z przechodniości nierówności dla $n \geq N$

$$|\operatorname{Re} z_n - \operatorname{Re} z| < \varepsilon \text{ oraz } |\operatorname{Im} z_n - \operatorname{Im} z| < \varepsilon.$$

$(\impliedby)$ ćwiczenie. ■

Wniosek 3.1.6 *Jeśli $a \in \mathbb{C}, (a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$ i $a_n \longrightarrow a$, to $a \in \mathbb{R}$.*

Dowód: Z Własności 3.1.5 wynika, że $\operatorname{Im} a_n \longrightarrow \operatorname{Im} a$. Ponieważ $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, więc ciąg $(\operatorname{Im} a_n)_{n=1}^\infty$ jest stały o wartości 0. Na mocy Przykładu 3.1.2 jest więc zbieżny do 0. Wobec Twierdzenia 3.1.3 o jedności granicy $\operatorname{Im} a = 0$, a to oznacza, że $a \in \mathbb{R}$. ■

Definicja 3.1.7 (Ograniczoność ciągu) *Mówimy, że ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$ jest **ograniczony**, jeśli zbiór jego wyrazów, to znaczy zbiór $\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\}$, jest ograniczony.*

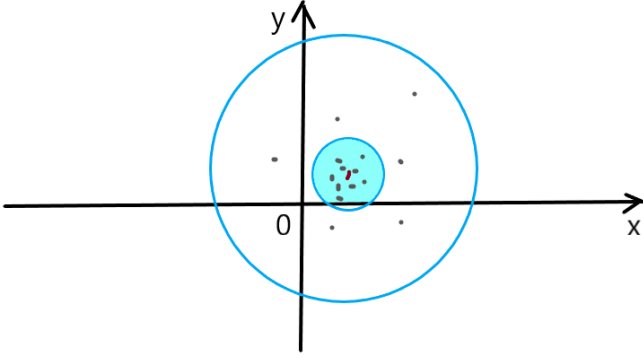
*Mówimy, że ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$ jest **ograniczony od góry** (odp. **od dołu**), gdy zbiór jego wyrazów $\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\}$ jest ograniczony od góry (odp. **od dołu**).*

Twierdzenie 3.1.8 (Ograniczoność ciągu zbieżnego) *Jeśli ciąg jest zbieżny, to jest ograniczony.*

Dowód: Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$ i $a_n \rightarrow a$. Z definicji granicy

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |a_n - a| < 1.$$

Niech $R := \max\{|a_1 - a|, |a_2 - a|, \dots, |a_{N-1} - a|\}$, jeśli $N \geq 2$ oraz $R := 0$, jeśli $N = 1$. Wtedy $\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\} \subset K(a, R + 1)$. ■

Własność 3.1.9

1. Ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$ jest ograniczony od góry (odp. *od dołu*) wtedy i tylko wtedy, gdy $\exists M \in \mathbb{R} : a_n \leq M$ (odp. $a_n \geq M$) dla prawie wszystkich n .
2. Niech $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$. Następujące warunki są równoważne:
  - Ciąg $(b_n)_{n=1}^\infty$ jest ograniczony.
  - $\exists M > 0 \forall n \in \mathbb{N}^* : |b_n| < M$.
  - Istnieje takie $M > 0$, że $|b_n| < M$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$.

Dowód: ćwiczenie ■

Zgodnie z ogólnymi oznaczeniami $\mathbb{C}^{\mathbb{N}^*}$ oznacza rodzinę wszystkich ciągów zespolonych, $\mathbb{R}^{\mathbb{N}^*}$ – ciągów rzeczywistych. Niech $\mathcal{C}$ oznacza rodzinę wszystkich ciągów zespolonych zbieżnych.

$$\lim : \mathcal{C} \ni (a_n)_{n=1}^\infty \mapsto \lim_{n \rightarrow \infty} a_n \in \mathbb{C}$$

jest dobrze określoną funkcją. Ponadto $\lim|_{(\mathcal{C} \cap \mathbb{R}^{\mathbb{N}^*})} : \mathcal{C} \cap \mathbb{R}^{\mathbb{N}^*} \rightarrow \mathbb{R}$.

3.2 Granica a działania

Definicja 3.2.1 (Suma, iloczyn, iloraz ciągów) Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$. *Sumę* ciągów $(a_n)_{n=1}^\infty$ i $(b_n)_{n=1}^\infty$ nazywamy *ciąg postaci* $(a_n + b_n)_{n=1}^\infty$, natomiast *iloczynem* ciąg $(a_n b_n)_{n=1}^\infty$. Ponadto, jeśli $\forall n \in \mathbb{N}^* : b_n \neq 0$, to *ilorazem* ciągów $(a_n)_{n=1}^\infty$ i $(b_n)_{n=1}^\infty$ nazywamy *ciąg postaci* $\left(\frac{a_n}{b_n}\right)_{n=1}^\infty$.

Zaczniemy od szczególnych przypadków działań na ciągach.

Lemat 3.2.2 *Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$, $a \in \mathbb{C}$. Następujące warunki są równoważne:*

- (1) $a_n \longrightarrow a$,
- (2) $a_n - a \longrightarrow 0$,
- (3) $|a_n - a| \longrightarrow 0$.

Dowód: Wystarczy zauważyć, że $|a_n - a| = |(a_n - a) - 0| = ||a_n - a| - 0|$. ■

Lemat 3.2.3 *Jeśli $a_n \longrightarrow 0$ i $b_n \longrightarrow 0$, to $a_n + b_n \longrightarrow 0$.*

Dowód: Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy

$$\begin{aligned} \exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : |a_n| &< \frac{\varepsilon}{2}, \\ \exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_2 : |b_n| &< \frac{\varepsilon}{2}. \end{aligned}$$

Niech teraz $N = N_1 + N_2$ i $n \geq N$. Wtedy z nierówności trójkąta dla modułu

$$|(a_n + b_n) - 0| = |a_n + b_n| \leq |a_n| + |b_n| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon.$$

■

Lemat 3.2.4 *Jeśli $a_n \longrightarrow 0$ i $c \in \mathbb{C}$, to $ca_n \longrightarrow 0$.*

Dowód: Jeśli $c = 0$, to ciąg $(ca_n)_{n=1}^\infty$ jest stały, stale równy 0, zatem zbieżny do 0 (Przykład 3.1.2).

Niech teraz $c \neq 0$. Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |a_n| < \frac{\varepsilon}{|c|},$$

ale to jest równoważne temu, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |ca_n - 0| < \varepsilon.$$

■

Twierdzenie 3.2.5 (O iloczynie ciągów ograniczonego i zbieżnego do zera)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$. Jeśli $a_n \longrightarrow 0$ i $(b_n)_{n=1}^\infty$ jest ograniczony, to $a_n b_n \longrightarrow 0$.

Dowód: Na mocy Własności 3.1.9

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : |b_n| < M.$$

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy ciągu wynika, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |a_n| = |a_n - 0| < \frac{\varepsilon}{M}.$$

Niech teraz $n \geq N$. Wtedy z Własności 1.6.1 modułu i przechodniości nierówności

$$|a_n b_n - 0| = |a_n| |b_n| \leq M |a_n| < M \cdot \frac{\varepsilon}{M} = \varepsilon.$$

■

Lemat 3.2.6 *Założmy, że $b_n \rightarrow b$, gdzie $b \neq 0$, oraz $\forall n \in \mathbb{N}^* : b_n \neq 0$. Wtedy ciąg $\left(\frac{1}{b_n}\right)_{n=1}^{\infty}$ jest ograniczony.*

Dowód: Z definicji granicy ciągu wynika, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |b_n - b| < \frac{|b|}{2}.$$

Ponieważ $|b| - |b_n| \leq |b_n - b|$ wobec Własności 1.6.1 modułu, mamy $|b_n| > \frac{|b|}{2}$, a stąd

$$\forall n \geq N : \left| \frac{1}{b_n} \right| < \frac{2}{|b|},$$

a to wystarcza wobec Własności 3.1.9. ■

Twierdzenie 3.2.7 (O działaniach na granicach) *Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty}, (b_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{C}$, $a, b \in \mathbb{C}$ oraz $a_n \rightarrow a$ i $b_n \rightarrow b$. Wtedy $a_n + b_n \rightarrow a + b$ oraz $a_n b_n \rightarrow ab$.*

Ponadto, jeśli $b \neq 0$ i $\forall n \in \mathbb{N}^* : b_n \neq 0$, to $\frac{a_n}{b_n} \rightarrow \frac{a}{b}$.

Dowód: (Suma) Z Lematu 3.2.2 wynika, że $a_n - a \rightarrow 0$ i $b_n - b \rightarrow 0$. A ponieważ $(a_n + b_n) - (a + b) = (a_n - a) + (b_n - b)$, więc $(a_n + b_n) - (a + b) \rightarrow 0$ na mocy Lematu 3.2.3. Wystarczy jeszcze raz skorzystać z Lematu 3.2.2.

(Iloczyn) Ciąg $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ jest zbieżny, zatem ograniczony (Twierdzenie 3.1.8). Z założenia $b_n \rightarrow b$, stąd $b_n - b \rightarrow 0$ na mocy Lematu 3.2.2, zatem $a_n(b_n - b) \rightarrow 0$ na mocy Twierdzenia o iloczynie ciągów ograniczonego i zbieżnego do zera (Twierdzenie 3.2.5).

$a_n - a \rightarrow 0$ na mocy Lematu 3.2.2, zatem $b(a_n - a) \rightarrow 0$ na mocy Lematu 3.2.4.

Wobec tego

$$a_n b_n - ab = a_n b_n - a_n b + a_n b - ab = a_n(b_n - b) + b(a_n - a) \longrightarrow 0$$

na mocy Lematu 3.2.3. Wystarczy znowu skorzystać z Lematu 3.2.2.

(Iloraz)

$$\frac{1}{b_n} - \frac{1}{b} = -\frac{1}{b} \cdot \frac{1}{b_n}(b_n - b).$$

$b_n - b \longrightarrow 0$ z Lematu 3.2.2, ciąg $\left(\frac{1}{b_n}\right)_{n=1}^{\infty}$ jest ograniczony na mocy Lematu 3.2.6,

zatem $\frac{1}{b_n}(b_n - b) \longrightarrow 0$ na mocy Twierdzenia 3.2.5 o iloczynie ciągów ograniczonego i zbieżnego do 0. A stąd $-\frac{1}{b} \cdot \frac{1}{b_n}(b_n - b) \longrightarrow 0$ na mocy Lematu 3.2.4 i wobec tego

$$\frac{1}{b_n} \longrightarrow \frac{1}{b}$$

na mocy Lematu 3.2.2.

Wystarczy teraz zauważyć, że $\frac{a_n}{b_n} = a_n \cdot \frac{1}{b_n}$ i zastosować udowodnioną już tezę o iloczynie. ■

Zwróćmy uwagę, że wobec Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach dodawanie i mnożenie są działaniami w zbiorze ciągów zbieżnych c , przy czym c nie jest z tymi działaniami ciałem, bo nie wszystkie niezerowe ciągi zbieżne mają elementy odwrotne względem mnożenia, problem jest z ciągami zbieżnymi do zera. Na przykład można rozważyć $(1/n)_{n=1}^{\infty} \in c$, ale ciąg odwrotności $(n)_{n=1}^{\infty} \notin c$ (nie jest zbieżny – ćwiczenie).

3.3 Granica a porządek

W tym podrozdziale będziemy mówić o nierównościach, zatem dotyczy on tylko ciągów o wyrazach rzeczywistych, bo w $\mathbb{C}$ nie mamy dobrego porządku.

Twierdzenie 3.3.1 (O zachowaniu nierówności słabej w granicy)

Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty}, (b_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$. Jeśli $a_n \leq b_n$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$ oraz $a_n \longrightarrow a$ i $b_n \longrightarrow b$, to $a \leq b$.

Dowód: Zauważmy, że $a, b \in \mathbb{R}$ wobec Wniosku 3.1.6.

Założmy dla dowodu nie wprost, że $b < a$ i weźmy $\varepsilon_0 := (a - b)/3$. Z definicji granicy ciągu wynika, że

$$\begin{aligned} \exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : \quad a - a_n &< \varepsilon_0, \\ \exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_2 : \quad b_n - b &< \varepsilon_0. \end{aligned}$$

Z założenia istnieje takie $N_3 \in \mathbb{N}^*$, że $\forall n \geq N_3 : a_n \leq b_n$. Weźmy teraz $N := N_1 + N_2 + N_3$. Dla takiego N zachodzą wszystkie trzy nierówności powyżej, to znaczy mamy

$$(3.1) \quad a - \varepsilon_0 < a_N, \quad b_N < b + \varepsilon_0, \quad a_N \leq b_N.$$

Wykorzystując dwie pierwsze nierówności i definicję ε_0 otrzymujemy

$$b_N < b + \varepsilon_0 = \frac{2b + a}{3} < \frac{b + 2a}{3} = a - \varepsilon_0 < a_N,$$

a to jest sprzeczność z trzecią nierównością w (3.1). ■

Uwaga: silna nierówność nie musi być zachowana. Na przykład mamy $\forall n \in \mathbb{N}^* : \frac{1}{n} > 0$ oraz $\frac{1}{n} \rightarrow 0$ i $0 \rightarrow 0$ (Przykład 3.1.2).

Wniosek 3.3.2 *Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $\alpha \in \mathbb{R}$. Jeśli $a_n \leq \alpha$ (odp. $a_n \geq \alpha$) dla prawie wszystkich n oraz $a_n \rightarrow a$, to $a \leq \alpha$ (odp. $a \geq \alpha$).*

Dowód: Stosujemy Twierdzenie 3.3.1 dla ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ i ciągu stałego $(\alpha)_{n=1}^\infty$ (Przykład 3.1.2). ■

Twierdzenie 3.3.3 (O zachowaniu znaku) *Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Jeśli $a_n \rightarrow a$ i $a > 0$ (odp. $a < 0$), to prawie wszystkie wyrazy ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ są dodatnie (odp. ujemne).*

Dowód: Niech $a > 0$ (przypadek $a < 0$ jest symetryczny – ćwiczenie). Z definicji granicy ciągu wynika, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : a - a_n < \frac{a}{2},$$

a stąd, ponieważ $a_n > a/2 > 0$, otrzymujemy (z przechodniości porządku)

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : a_n > 0.$$

■

Twierdzenie 3.3.4 (O trzech ciągach)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty, (c_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $g \in \mathbb{R}$. Jeśli $a_n \leq b_n \leq c_n$ dla prawie wszystkich n oraz $a_n \rightarrow g$ i $c_n \rightarrow g$, to $b_n \rightarrow g$.

Dowód: Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy ciągu wynika, że

$$\begin{aligned}\exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : & \quad g - \varepsilon < a_n, \\ \exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_2 : & \quad c_n < g + \varepsilon.\end{aligned}$$

Ponadto z założenia

$$\exists N_3 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_3 : \quad a_n \leq b_n \leq c_n.$$

Niech teraz $N = N_1 + N_2 + N_3$ oraz $n \geq N$. Wtedy możemy zapisać dzięki powyższym nierównościom

$$g - \varepsilon < a_n \leq b_n \leq c_n < g + \varepsilon,$$

a stąd i z przechodniości nierówności

$$g - \varepsilon < b_n < g + \varepsilon,$$

czyli $|b_n - g| < \varepsilon$, c.k.d. ■

Przykład 3.3.5 $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\sin n}{n} = 0$.

Dowód: Mamy dla $n \in \mathbb{N}^*$

$$-\frac{1}{n} \leq \frac{\sin n}{n} \leq \frac{1}{n}.$$

A ponieważ skrajne ciągi zbieżają do 0 (Przykład 3.1.2), wystarczy skorzystać z Twierdzenia o trzech ciągach (Twierdzenie 3.3.4). ■

Lemat 3.3.6

$$\forall x \in \mathbb{R} \quad \exists (q_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{Q} \cap (x, +\infty) \quad \exists (r_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{Q} \cap (-\infty, x) : \quad \lim_{n \rightarrow \infty} q_n = x = \lim_{n \rightarrow \infty} r_n.$$

Dowód: Pokażemy istnienie ciągu $(q_n)_{n=1}^{\infty}$ (ciąg $(r_n)_{n=1}^{\infty}$ – ćwiczenie).

Dla dowolnego $n \in \mathbb{N}^*$ na mocy Własności 1.4.6 gęstości $\mathbb{Q}$ w $\mathbb{R}$ istnieje taka liczba $q_n \in \mathbb{Q}$, że

$$x < q_n < x + \frac{1}{n}.$$

Na mocy Przykładu 3.1.2 ciąg stały $(x)_{n=1}^{\infty}$ jest zbieżny do x oraz $\frac{1}{n} \rightarrow 0$, zatem na mocy Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach $x + \frac{1}{n} \rightarrow x$. Na mocy Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach $q_n \rightarrow x$. ■

Uwaga, tu można dodatkowo znaleźć odpowiednie ciągi liczb niewymiernych – ćwiczenie.

Lemat 3.3.7 Niech $\alpha, \beta \in \overline{\mathbb{R}}$. Wtedy

$$\beta \geq \alpha \iff \forall x < \alpha : \beta \geq x.$$

Ponadto jeśli $\alpha > -\infty$, to

$$\beta \geq \alpha \iff \exists t \in (-\infty, \alpha) \forall x \in (t, \alpha) : \beta \geq x.$$

Dowód: W przypadku $\alpha = -\infty$ warunek z lewej strony pierwszej równoważności jest pusto spełniony (nie ma takiego x).

($\implies$) Dla $\alpha = +\infty$ można wziąć $t = 0$, dla $\alpha \in \mathbb{R}$ natomiast $t = \alpha - 1$. Implikacja wynika z przechodniości nierówności.

($\impliedby$) Jeśli $\alpha = +\infty$, to implikacja jest oczywista, bo wtedy β musi być też nieskończonością. Jeśli $\beta = +\infty$, to oczywiście jest większa lub równa od α .

Pozostał do rozważenia przypadek $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$. Wiemy, że $\frac{1}{n} \rightarrow 0$ wobec Przykładu 3.1.2. Ponieważ $\alpha - t > 0$, więc z definicji granicy ciągu

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \frac{1}{n} < \alpha - t,$$

czyli $t < \alpha - \frac{1}{n} < \alpha$ dla takich n . Z założenia

$$\forall n \geq N : \beta \geq \alpha - \frac{1}{n}.$$

Z Przykładu 3.1.2 ciąg stały jest zbieżny do swej wartości, a stąd i z Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach $\alpha - \frac{1}{n} \rightarrow \alpha$, więc przechodząc do granicy z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej otrzymujemy $\beta \geq \alpha$. ■

3.4 Ciągi monotoniczne

Przypomnijmy Definicję 2.3.2 monotoniczności funkcji. Dla ciągów wystarczy sprawdzać mniej.

Własność 3.4.1 Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Wtedy:

Ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty$ jest rosnący (odp. *niemalejący*), gdy $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n < a_{n+1}$ (odp. $a_n \leq a_{n+1}$).

Ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty$ jest malejący (odp. *nierosnący*), gdy $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n > a_{n+1}$ (odp. $a_n \geq a_{n+1}$).

Dowód: ćwiczenie. ■

Przypomnijmy Lemat 3.3.6. Tam można uzyskać te odpowiednie ciągi monotoniczne (malejący $(q_n)_{n=1}^\infty$ i rosnący $(r_n)_{n=1}^\infty$) i analogicznie także monotoniczne ciągi liczb niewymiernych (por. zdanie pod Lematem 3.3.6) – ćwiczenie.

Twierdzenie 3.4.2 (Kryterium zbieżności ciągów monotonicznych)

Jeśli ciąg $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$ jest niemalejący (odp. *nierosnący*) i ograniczony od góry (odp. *od dołu*), to jest zbieżny.

Dowód: Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ będzie niemalejący i ograniczony od góry. (Drugi przypadek: ćwiczenie).

Zbiór $A := \{a_n : n \in \mathbb{N}^*\}$ jest niepusty i ograniczony od góry, zatem na mocy Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9) ma kres górny. Niech $a = \sup A$. Udowodnimy, że jest to granica ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$.

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji supremum liczba $a - \varepsilon$ nie jest majorantą zbioru A , zatem istnieje element zbioru A , czyli taki wyraz a_N ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$, że $a_N > a - \varepsilon$. Jeśli teraz $n \geq N$, to wobec monotoniczności ciągu mamy $a_n \geq a_N$, czyli z przechodniości nierówności $a_n > a - \varepsilon$.

Z drugiej strony z definicji supremum jest majorantą, zatem $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n \leq a$. Oczywiście zachodzi $a < a + \varepsilon$.

Pokazaliśmy, że

$$\forall \varepsilon > 0 \quad \exists N \in \mathbb{N}^* \quad \forall n \geq N : \quad a - \varepsilon < a_n < a + \varepsilon.$$

■

Wykorzystamy to kryterium dla wyznaczenia liczby e .

Przykład 3.4.3 Istnieje $e := \lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$.

Dowód: Niech $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n := \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$. Pokażemy, że ciąg $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ jest rosnący i ograniczony od góry i skorzystamy z Kryterium zbieżności ciągów monotonicznych (Twierdzenia 3.4.2).

Ustalmy dowolne $n \in \mathbb{N}^*$ i policzmy

$$\begin{aligned} \frac{a_{n+1}}{a_n} &= \frac{\left(1 + \frac{1}{n+1}\right)^{n+1}}{\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n} = \left(1 + \frac{1}{n+1}\right) \left(\frac{1 + \frac{1}{n+1}}{1 + \frac{1}{n}}\right)^n = \left(1 + \frac{1}{n+1}\right) \left(1 - \frac{\frac{1}{n} - \frac{1}{n+1}}{1 + \frac{1}{n}}\right)^n = \\ &= \left(1 + \frac{1}{n+1}\right) \left(1 - \frac{1}{(n+1)^2}\right)^n \stackrel{(1.2)}{\geq} \left(1 + \frac{1}{n+1}\right) \left(1 - \frac{n}{(n+1)^2}\right)^n \\ &= 1 + \frac{(n+1)^2 - n(n+1) - n}{(n+1)^3} = 1 + \frac{1}{(n+1)^3} > 1, \end{aligned}$$

a to oznacza, że $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ jest rosnący (por Własność 3.4.1).

Z drugiej strony dla dowolnego $n \geq 2$ mamy

$$\begin{aligned}
 a_n &= \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n \stackrel{(1.4)}{=} \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} \frac{1}{n^k} = \\
 &= 1 + \sum_{k=1}^n \frac{1}{k!} \cdot \frac{(n-k)!}{(n-k)!} \cdot \frac{n-k+1}{n} \cdot \frac{n-k+2}{n} \cdot \dots \cdot \frac{n-1}{n} \cdot \frac{n}{n} = \\
 (3.2) \quad &= 1 + 1 + \sum_{k=2}^n \frac{1}{k!} \left(1 - \frac{k-1}{n}\right) \left(1 - \frac{k-2}{n}\right) \cdot \dots \cdot \left(1 - \frac{2}{n}\right) \left(1 - \frac{1}{n}\right).
 \end{aligned}$$

Niech teraz $n \geq 4$. Mamy

$$\begin{aligned}
 a_n &< \sum_{k=0}^n \frac{1}{k!} = 1 + 1 + \frac{1}{2} + \frac{1}{6} + \sum_{k=4}^n \frac{1}{k!} \stackrel{(1.1)}{<} 2\frac{2}{3} + \sum_{k=4}^n \frac{1}{2^k} = \\
 &= 2\frac{2}{3} + \frac{1}{16} \sum_{k=0}^{n-4} \frac{1}{2^k} \stackrel{(1.5)}{=} 2\frac{2}{3} + \frac{1}{16} \cdot \frac{1 - (\frac{1}{2})^{n-3}}{1 - \frac{1}{2}} < 2\frac{2}{3} + \frac{1}{8} < 3.
 \end{aligned}$$

Pokazaliśmy, że ciąg jest ograniczony od góry. ■

e nazywamy [liczbą Eulera](#).

Twierdzenie 3.4.4 (Własności liczby Eulera) Niech $s_n := \sum_{k=0}^n \frac{1}{k!}$ dla $n \in \mathbb{N}^*$.

Wtedy

1. $s_n \rightarrow e \ (n \rightarrow \infty)$;
2. $\forall n \geq 2 \ \exists t_n \in (0, 1) : \quad e = s_n + \frac{t_n}{n!n}$;
3. $e \in (2, 3) \setminus \mathbb{Q}$.

Dowód: 1. Niech $a_n = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Z (3.2) dla $n \geq 2$ mamy

$$a_n = 1 + 1 + \sum_{k=2}^n \frac{1}{k!} \left(1 - \frac{k-1}{n}\right) \left(1 - \frac{k-2}{n}\right) \cdot \dots \cdot \left(1 - \frac{2}{n}\right) \left(1 - \frac{1}{n}\right)$$

i stąd $a_n < s_n$ dla $n \geq 2$. Ustalmy dowolne $m \in \mathbb{N}^*$ oraz weźmy $n \geq m$. Wtedy

$$a_n \geq 1 + 1 + \sum_{k=2}^m \frac{1}{k!} \left(1 - \frac{k-1}{n}\right) \left(1 - \frac{k-2}{n}\right) \cdot \dots \cdot \left(1 - \frac{2}{n}\right) \left(1 - \frac{1}{n}\right)$$

Jeśli teraz $n \rightarrow \infty$, to z Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach oraz Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej $e \geq s_m$.

Pokazaliśmy, że $a_n < s_n \leq e$ dla $n \geq 2$, więc wystarczy zastosować Twierdzenie 3.3.4 o trzech ciągach.

Zauważmy jeszcze, że ciąg $(s_n)_{n=1}^\infty$ jest rosnący, a stąd wynika, że $s_n < e$.

2. Ustalmy dowolne $k \in \mathbb{N}^*$ oraz $n \geq 2$ i policzmy

$$\begin{aligned} s_{n+k} - s_n &= \sum_{j=1}^k \frac{1}{(n+j)!} = \frac{1}{(n+1)!} \left(1 + \sum_{j=2}^k \frac{1}{(n+2)\dots(n+j)} \right) \leq \\ &\leq \frac{1}{(n+1)!} \left(1 + \sum_{j=1}^{k-1} \frac{1}{(n+2)^j} \right) = \frac{1}{(n+1)!} \cdot \sum_{j=0}^{k-1} \frac{1}{(n+2)^j} = \\ (1.5) \quad &= \frac{1}{(n+1)!} \cdot \frac{1 - \left(\frac{1}{n+2}\right)^k}{1 - \frac{1}{n+2}} < \frac{1}{(n+1)!} \cdot \frac{1}{\frac{n+1}{n+2}} = \frac{1}{n!n} \cdot \frac{n(n+2)}{(n+1)^2}. \end{aligned}$$

Jeśli n jest ustalone i $k \rightarrow \infty$, to z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej

$$e - s_n \leq \frac{1}{n!n} \cdot \frac{n(n+2)}{(n+1)^2},$$

a pokazaliśmy w dowodzie punktu 1., że $s_n < e$, to znaczy $e - s_n > 0$. Stąd $t_n := n!n(e - s_n) \in \left(0, \frac{n(n+2)}{(n+1)^2}\right] \subset (0, 1)$.

3. Pokazaliśmy w dowodzie Przykładu 3.4.3, że ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty$ jest rosnący, a mamy $a_1 = 2$, zatem $e > 2$. Pokazaliśmy tam również, że $a_n < 2\frac{2}{3} + \frac{1}{8} = 2\frac{19}{24}$, stąd wobec Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności $e \leq 2\frac{19}{24} < 3$. Czyli $e \in (2, 3)$, w szczególności $e \notin \mathbb{Z}$.

Założmy dla dowodu nie wprost, że $e \in \mathbb{Q}$, to znaczy muszą istnieć takie $n, m \in \mathbb{N}^*$, że $n \geq 2$ i $e = m/n$. Wtedy z punktu 2

$$\frac{t_n}{n} = n!e - n!s_n = (n-1)!m - \sum_{k=0}^n \frac{n!}{k!} = (n-1)!m - \sum_{k=0}^n (k+1)(k+2)\dots(n-1)n \in \mathbb{Z}$$

a to jest sprzeczność, bo lewa strona jest z przedziału $(0, 1)$. ■

Przedstawimy teraz ciągowe warunki: konieczny i wystarczający dla kresów zbiorów. Zaczniemy od przypadku kresu nie będącego elementem zbioru. Przypomnijmy, że majoranta jest elementem zbioru wtedy i tylko wtedy, gdy jest jego maksimum i jednocześnie jego kresem górnym. Symetrycznie minoranta zbioru jest jego elementem wtedy i tylko wtedy, gdy jest jego minimum i jego kresem dolnym.

Twierdzenie 3.4.5 (O kresie nie będącym elementem zbioru)

Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie niepustym zbiorem ograniczonym od góry (odp. *od dołu*) nie posiadającym maksimum (odp. *minimum*). Wtedy istnieje ciąg rosnący (odp. *malejący*) elementów zbioru A zbieżny do $\sup A$ (odp. $\inf A$).

Dowód: Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie niepustym zbiorem ograniczonym od góry nie posiadającym maksimum (drugi przypadek – ćwiczenie). Na mocy Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9) istnieje $a := \sup A \in \mathbb{R}$.

Z definicji supremum liczba $b_1 := a - 1$ nie jest majorantą zbioru A , zatem istnieje $a_1 \in A$, taki, że $a - 1 < a_1 \leq a$. Ponieważ A nie ma maksimum, więc $\sup A \notin A$, stąd $a_1 < a$. Niech $b_2 := \max\{a_1, a - \frac{1}{2}\}$. Mamy $b_2 < a$. Ale stąd znowu z definicji supremum b_2 nie jest majorantą zbioru A , stąd istnieje takie $a_2 \in A$, że $b_2 < a_2 \leq a$. Ponownie korzystamy z faktu, że $\sup A \notin A$ i otrzymujemy $a_2 < a$. Definiujemy $b_3 := \max\{a_2, a - \frac{1}{3}\}$ i otrzymujemy taki element a_3 zbioru A , że $b_3 < a_3 < a$. Tak postępując dalej otrzymujemy

$$b_1 < a_1 \leq b_2 < a_2 \leq b_3 < a_3 \leq b_4 < a_4 \leq \dots < a,$$

gdzie $b_n := \max\{a_{n-1}, a - \frac{1}{n}\}$, $n \in \mathbb{N}^* \setminus \{1\}$. W szczególności $(a_n)_{n=1}^\infty$ jest rosnący i ograniczony od góry przez a , zatem zbieżny na mocy Kryterium zbieżności ciągów monotonicznych (Twierdzenie 3.4.2). Mamy także

$$a - \frac{1}{n} \leq b_n < a_n < a, \quad n \in \mathbb{N}^*,$$

zatem z Twierdzenia o trzech ciągach (Twierdzenie 3.3.4) wnioskujemy, że $a_n \rightarrow a$. ■

Założenie o nieistnieniu maksimum jest tu konieczne. Rozważmy na przykład zbiór $A := [0, 1] \cup \{3\}$. Mamy $\sup A = \max A = 3$ i nie istnieje rosnący ciąg elementów zbioru A zbieżny do 3, bo gdyby istniał, to prawie wszystkie jego wyrazy (różne między sobą wobec silnej monotoniczności ciągu) byłyby w przedziale $(2, 4)$, a tam mamy tylko jeden element zbioru.

Twierdzenie 3.4.6 (Ciągowy warunek konieczny i wystarczający kresu)

Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie niepustym zbiorem ograniczonym od góry (odp. *od dołu*) oraz $a \in \mathbb{R}$. Wtedy następujące warunki są równoważne:

1. $a = \sup A$ (odp. $a = \inf A$);
2. a jest majorantą (odp. *minorantą*) zbioru A oraz istnieje niemalejący (odp. *nie-rosnący*) ciąg elementów zbioru A zbieżny do a ;
3. a jest majorantą (odp. *minorantą*) zbioru A oraz istnieje ciąg elementów zbioru A zbieżny do a .

Dowód: Wykażemy przypadek zbioru ograniczonego od góry (drugi przypadek: ćwiczenie).

(1. $\implies$ 2.) Jeśli A nie ma maksimum, to teza wynika z Twierdzenia 3.4.5 o kresie nie będącym elementem ciągu. Jeśli A ma maksimum, to $a = \sup A = \max A$ i można po prostu wziąć ciąg stały $(a)_{n=1}^\infty$.

(2. $\implies$ 3.) Oczywiste.

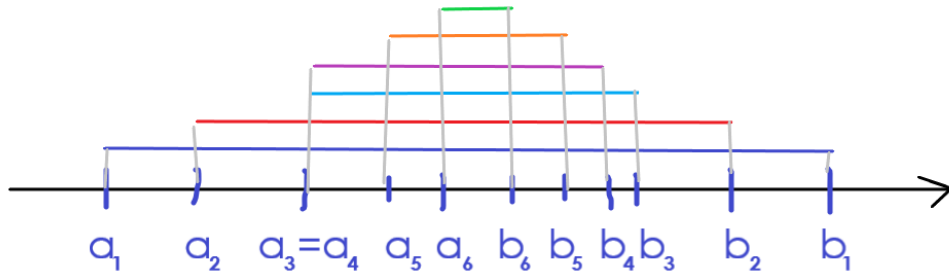
(3. $\implies$ 1.) Niech a będzie majorantą zbioru A i $(c_n)_{n=1}^\infty$ będzie ciągiem wyrazów ze zbioru A zbieżnym do a . Chcemy pokazać, że a jest supremum, czyli że nie ma majoranty, która byłaby mniejsza od a .

Ustalmy dowolne $c < a$. Wtedy $a - c > 0$. Z definicji granicy wynika, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* : a - c_N < a - c,$$

zatem $c_N > c$, ale $c_N \in A$, stąd c nie jest majorantą zbioru A . Pokazaliśmy, że żadna majoranta zbioru A nie może być mniejsza od a . Stąd $a = \sup A$. ■

Na przykład $\sup \left\{ -\frac{1}{n} : n \in \mathbb{N}^* \right\} = 0$, bo 0 jest majorantą tego zbioru oraz $-\frac{1}{n} \rightarrow 0$ na mocy Przykładu 3.1.2

Lemat 3.4.7 (Zstępujący ciąg przedziałów domkniętych i ograniczonych)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$ będą takie, że

$$(i) \quad \forall n \in \mathbb{N}^* : a_n \leq a_{n+1} < b_{n+1} \leq b_n;$$

$$(ii) \quad b_n - a_n \rightarrow 0.$$

Wtedy $\bigcap_{n=1}^\infty [a_n, b_n]$ jest zbiorem jednoelementowym. Ponadto ciągi $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$ są zbieżne do tego jedyne elementu.

Dowód: Mamy $a_n \leq a_{n+1} < b_1$ oraz $a_1 < b_{n+1} \leq b_n$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Ale to oznacza, że ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty$ jest niemalejący i ograniczony od góry, a ciąg $(b_n)_{n=1}^\infty$ jest nierosnący i

ograniczony od dołu. Na mocy Kryterium zbieżności ciągów monotonicznych (Twierdzenie 3.4.2) oba ciągi są zbieżne. Niech $a := \lim_{n \rightarrow \infty} a_n$ i $b := \lim_{n \rightarrow \infty} b_n$. Z Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach wynika, że $b_n - a_n \rightarrow b - a$. Zatem wobec założenia (ii) oraz Twierdzenia 3.1.3 o jedyności granicy mamy $a = b$. Z dowodu Kryterium zbieżności ciągów monotonicznych wynika, że $a_n \leq a = b \leq b_n$, zatem $a \in \bigcap_{n=1}^{\infty} [a_n, b_n]$.

Założmy teraz, że $c \in \bigcap_{n=1}^{\infty} [a_n, b_n]$. Mamy stąd $a_n \leq c \leq b_n$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej w granicy wynika, że $a \leq c \leq b = a$, a stąd $a = c$. ■

3.5 Podciągi

Zacniemy od złożenia ciągów z funkcjami. Rozważmy ciąg $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{K}$.

Możemy wziąć odwzorowanie $f : \mathbb{K} \rightarrow \mathbb{K}$ i utworzyć nowy ciąg $(f(a_n))_{n=1}^{\infty}$, który jest złożeniem ciągu z funkcją. Np. $(\sin n)_{n=1}^{\infty}$ jest takim złożeniem funkcji sinus i ciągu o wyrazie ogólnym $a_n = n$ (obłożeniem ciągu liczb naturalnych niezerowych funkcją sinus).

Ale możemy też wziąć odwzorowanie $\varphi : \mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{N}^*$ i rozważyć ciąg $(a_{\varphi(n)})_{n=1}^{\infty}$. Jest to ciąg $(b_n)_{n=1}^{\infty}$ o wzorze ogólnym $b_n := a_{\varphi(n)}$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Takie właśnie złożenia będziemy teraz rozważać. Na przykład jeśli $a_n = 1/n$ oraz $\varphi(n) = 2^n$ otrzymujemy ciąg $(2^{-n})_{n=1}^{\infty}$.

Twierdzenie 3.5.1 (O mieszaniu wyrazów ciągu) *Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{C}$, $a \in \mathbb{C}$, $a_n \rightarrow a$ oraz niech $\varphi : \mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{N}^*$ będzie injekcją. Wtedy $a_{\varphi(n)} \rightarrow a$ ($n \rightarrow \infty$).*

Dowód: Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy

$$\exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : |a_n - a| < \varepsilon.$$

Rozważmy zbiór $A := \{k \in \mathbb{N}^* : \varphi(k) \leq N_1\}$. Ponieważ φ jest injekcją, zbiór A jest skończony – ma dokładnie tyle elementów, ile φ przyjmuje wartości ze zbioru skończonego $\{1, 2, \dots, N_1\}$, zatem wobec różnowartościowości φ na pewno nie więcej niż N_1 . Wobec tego $N := 1 + \max A$ jest dobrze określone. Zauważmy, że jeśli $n \geq N$, to $\varphi(n) > N_1$ z definicji liczby N , zatem mamy

$$\forall n \geq N : |a_{\varphi(n)} - a| < \varepsilon.$$

■

Założenie o injektywności jest konieczne. Jeśli np. $\varphi : \mathbb{N}^* \ni n \mapsto 1 \in \mathbb{N}^*$, to $\frac{1}{\varphi(n)} \rightarrow 1$, chociaż $\frac{1}{n} \rightarrow 0$ (Przykład 3.1.2).

Szczególnym przypadkiem iniekcji $\mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{N}^*$ jest **permutacja** zbioru liczb naturalnych niezerowych, czyli bijekcja (odwzorowanie wzajemnie jednoznaczne). Powyższe twierdzenie mówi, że możemy poprzestawiać wszystkie wyrazy ciągu w inne miejsca, ale jeśli był on zbieżny, to nadal jest zbieżny i to do tej samej granicy.

Twierdzenie 3.5.2 *Niech $\mathbb{L} \subset \mathbb{N}^*$ będzie zbiorem nieskończonym. Wtedy istnieje bijekcja rosnąca $\varphi : \mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{L}$ i jest ona jedyna.*

Dowód: Kładziemy

$$\begin{aligned}\varphi(1) &:= \min \mathbb{L}; \\ \varphi(2) &:= \min(\mathbb{L} \setminus \{\varphi(1)\}); \\ \varphi(3) &:= \min(\mathbb{L} \setminus \{\varphi(1), \varphi(2)\}); \\ &\vdots \\ \varphi(k+1) &:= \min(\mathbb{L} \setminus \{\varphi(j) : j \in \{1, \dots, k\}\}); \\ &\vdots\end{aligned}$$

Z Zasady minimum (Twierdzenie 1.1.1) wynika, że φ jest dobrze zdefiniowana (minima istnieją). Wprost z konstrukcji wynika po pierwsze:

$$\varphi(1) < \varphi(2) < \varphi(3) < \dots < \varphi(k) < \varphi(k+1) < \dots,$$

co oznacza, że φ jest rosnąca, a w szczególności jest iniekcją.

Po drugie natomiast $\varphi(\mathbb{N}^*) = \mathbb{L}$, bo jeśli $m \in \mathbb{L}$, to w $\mathbb{L}$ istnieje co najwyżej $m-1$ elementów mniejszych od niego, a to oznacza, że m będzie wartością w którymś z pierwszych m kroków.

Pokazaliśmy, że $\varphi : \mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{L}$ jest bijekcją rosnącą.

Niech teraz $\psi : \mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{L}$ też będzie bijekcją rosnącą. Pokażemy z wykorzystaniem indukcji zupełnej (Twierdzenie 1.1.3), że $\psi = \varphi$.

I. Załóżmy najpierw, że $\psi(1) \neq \varphi(1)$. Stąd mamy $\psi(1) > \min \mathbb{L}$. Ponieważ ψ jest bijekcją, istnieje takie $k > 1$, że $\psi(k) = \min \mathbb{L}$, ale to jest sprzeczność z monotonicznością, bo wtedy $\psi(k) < \psi(1)$. Pokazaliśmy zatem, że $\psi(1) = \varphi(1)$.

II. Załóżmy teraz, że $\psi(j) = \varphi(j)$ dla $j \in \{1, \dots, n\}$. Z monotoniczności $\psi(n+1) > \psi(j)$, $j \in \{1, \dots, n\}$. Gdyby $\psi(n+1) \neq \varphi(n+1)$, to $\psi(n+1) > \varphi(n+1) = \min(\mathbb{L} \setminus \{\psi(j) : j \in \{1, \dots, n\}\})$. Ale znowu z bijektywności musi zatem istnieć takie $k > n+1$, że $\psi(k) = \varphi(n+1)$, a to znowu daje sprzeczność z monotonicznością. Pokazaliśmy więc, że $\psi(n+1) = \varphi(n+1)$.

Z Zasady indukcji zupełnej (Twierdzenie 1.1.3) wynika jedyność bijekcji z tezy. ■

W tym twierdzeniu pojawia się bijekcja, w poprzednim iniekcja $\varphi : \mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{N}^*$, ale zauważmy, że takie odwzorowanie jest także ciągiem liczb naturalnych. Można go zatem oznaczać przez $(n_k)_{k=1}^\infty$.

Definicja 3.5.3 (Podciąg ciągu) Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$, niech $\mathbb{L} \subset \mathbb{N}^*$ będzie zbiorem nieskończonym oraz φ bijekcją rosnącą z poprzedniego twierdzenia. *Podciągiem* ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ wyznaczonym przez $\mathbb{L}$ nazywamy ciąg $(a_{\varphi(n)})_{n=1}^\infty$, oznaczany symbolem $(a_n)_{n \in \mathbb{L}}$.

Podciąg ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ można także zapisać symbolem $(a_{n_k})_{k=1}^\infty$.

Przykłady podciągów ciągu $(1/n)_{n=1}^\infty$: $(1/(2n+1))_{n=1}^\infty$, $(1/n^2)_{n=1}^\infty$, $(2^{-n})_{n=1}^\infty, \dots$

Niech $(a_n)_{n \in \mathbb{L}}$ będzie podciągiem ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$. Wtedy $\mathbb{L}$ jest nieskończonym podzbiorem $\mathbb{N}^*$. Niech $\mathbb{M}$ będzie nieskończonym podzbiorem $\mathbb{L}$, wtedy $(a_n)_{n \in \mathbb{M}}$ jest podciągiem (pod)ciągu $(a_n)_{n \in \mathbb{L}}$. Można także zapisać $(a_{n_k})_{k=1}^\infty$ jest podciągiem ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$, natomiast $(a_{n_{k_j}})_{j=1}^\infty$ jest podciągiem (pod)ciągu $(a_{n_k})_{k=1}^\infty$. Ale zwróćmy też uwagę, że $(a_n)_{n \in \mathbb{M}}$ (lub inaczej zapisany $(a_{n_{k_j}})_{j=1}^\infty$) jest też podciągiem wyjściowego ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$, to znaczy podciąg podciągu jest podciągiem.

Zauważmy jeszcze, jak wygląda zapis z definicji granicy dla podciągu: Podciąg $(a_n)_{n \in \mathbb{L}}$ (ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$) jest zbieżny do a wtedy i tylko wtedy, gdy

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{L} \forall n \in \mathbb{L} : n \geq N \implies |a_n - a| < \varepsilon.$$

Podciąg $(a_{n_k})_{k=1}^\infty$ (ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$) jest zbieżny do a wtedy i tylko wtedy, gdy

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N} \forall k \geq N : |a_{n_k} - a| < \varepsilon.$$

Twierdzenie 3.5.4 (O granicy podciągu) Jeżeli ciąg jest zbieżny, to każdy jego podciąg jest zbieżny do tej samej granicy.

Dowód: To wynika wprost z definicji podciągu (w której wykorzystane jest Twierdzenie 3.5.2) i Twierdzenia 3.5.1 o mieszanii wyrazów. ■

Zwróćmy uwagę, że rozbieżny ciąg może mieć podciągi zbieżne. Ciąg $((-1)^n)_{n=1}^\infty$ jest rozbieżny (Przykład 3.1.4), ale ma dwa podciągi stałe, bo $(-1)^{2n} = 1$ (czyli podciąg $((-1)^n)_{n \in 2\mathbb{N}^*}$ jest stały o wartości 1) oraz $(-1)^{2n+1} = -1$, więc zbieżne (Przykład 3.1.2).

Twierdzenie 3.5.5 (Cauchy'ego o podciągach) ¹⁰ Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$, $a \in \mathbb{C}$. Jeśli z każdego podciągu ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ da się wybrać podciąg zbieżny do a , to $a_n \rightarrow a$.

Dowód: Dla dowodu nie wprost założmy, że a nie jest granicą ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$. Z definicji granicy ciągu to oznacza, że

$$\exists \varepsilon_0 > 0 \forall N \in \mathbb{N}^* \exists n \geq N : |a_n - a| \geq \varepsilon_0.$$

¹⁰Augustin Louis Cauchy (1789-1857), matematyk francuski

Niech $\mathbb{L} := \{n \in \mathbb{N}^* : |a_n - a| \geq \varepsilon_0\}$. Z powyższej linii wynika, że $\mathbb{L}$ jest nieskończony. Rozważmy podciąg $(a_n)_{n \in \mathbb{L}}$. Z założenia twierdzenia istnieje podciąg tego ciągu zbieżny do a , to znaczy istnieje taki podzbiór nieskończony $\mathbb{M}$ zbioru $\mathbb{L}$, że podciąg $(a_n)_{n \in \mathbb{M}}$ jest zbieżny do a , czyli w szczególności z definicji granicy wynika, że

$$\exists M \in \mathbb{M} : |a_M - a| < \varepsilon_0,$$

a to jest sprzeczność, bo $M \in \mathbb{M} \subset \mathbb{L}$. ■

Wniosek 3.5.6 (O rozkładzie zupełnym na podciągi) *Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$, $a \in \mathbb{C}$, $k \in \mathbb{N}^*$. Niech $\mathbb{N}^* = \mathbb{L}_1 \cup \dots \cup \mathbb{L}_k$ i $\forall j \in \{1, \dots, k\} : \mathbb{L}_j$ będzie nieskończony. Jeśli $\forall j \in \{1, \dots, k\} : (a_n)_{n \in \mathbb{L}_j}$ jest zbieżny do a , to $a_n \rightarrow a$.*

Dowód: Ustalmy dowolny podciąg $(a_n)_{n \in \mathbb{M}}$ ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ (w szczególności $\mathbb{M} \subset \mathbb{N}^*$ jest nieskończony). Ponieważ $\mathbb{M} = \bigcup_{j=1}^k (\mathbb{L}_j \cap \mathbb{M})$, więc przynajmniej jeden ze zbiorów $\mathbb{L}_1 \cap \mathbb{M}, \mathbb{L}_2 \cap \mathbb{M}, \dots, \mathbb{L}_k \cap \mathbb{M}$ jest nieskończony, skoro $\mathbb{M}$ jest nieskończony.

Niech $j \in \{1, \dots, k\}$ będzie taki, że $\mathbb{L}_j \cap \mathbb{M}$ jest nieskończony. Ciąg $(a_n)_{n \in \mathbb{L}_j \cap \mathbb{M}}$ jest podciągiem ciągu $(a_n)_{n \in \mathbb{L}_j}$ zbieżnego do a na mocy założenia, zatem jest zbieżny do a na mocy Twierdzenia 3.5.4 o granicy podciągu.

Teza wynika z dowolności wybranego podciągu i z Twierdzenia 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach. ■

Będziemy teraz chcieli zająć się ważną własnością ciągów ograniczonych. Najpierw zrobimy to dla ciągów rzeczywistych.

Twierdzenie 3.5.7 (Bolzana-Weierstrassa) ¹¹

Z każdego ograniczonego ciągu rzeczywistego da się wybrać podciąg zbieżny.

Dowód: Ustalmy dowolny ciąg ograniczony $(x_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Niech $a, b \in \mathbb{R}$ będą takie, że $a < b$ oraz $\forall n \in \mathbb{N}^* : x_n \in [a, b]$. Rekurencyjnie konstruujemy dwa ciągi rzeczywiste $(a_n)_{n=1}^\infty$, $(b_n)_{n=1}^\infty$ oraz ciąg $(\mathbb{L}_n)_{n=1}^\infty$ nieskończonych podzbiorów zbioru $\mathbb{N}^*$ tak, by dla każdego $n \in \mathbb{N}^* \setminus \{1\}$ były spełnione następujące warunki:

1. $a \leq a_{n-1} \leq a_n < b_n \leq b_{n-1} \leq b$;
2. $b_n - a_n = 2^{-(n-1)}(b - a)$;
3. $\mathbb{L}_n \subset \mathbb{L}_{n-1}$ jest nieskończony;

---

¹¹Bernard Bolzano (1781-1848), matematyk i teolog czeski; Karl Weierstraß (1815-1897), matematyk niemiecki

$$4. j \in \mathbb{L}_n \implies x_j \in [a_n, b_n].$$

Warunek 2 i 4 mają być też spełnione dla $n = 1$.

Konstrukcja:

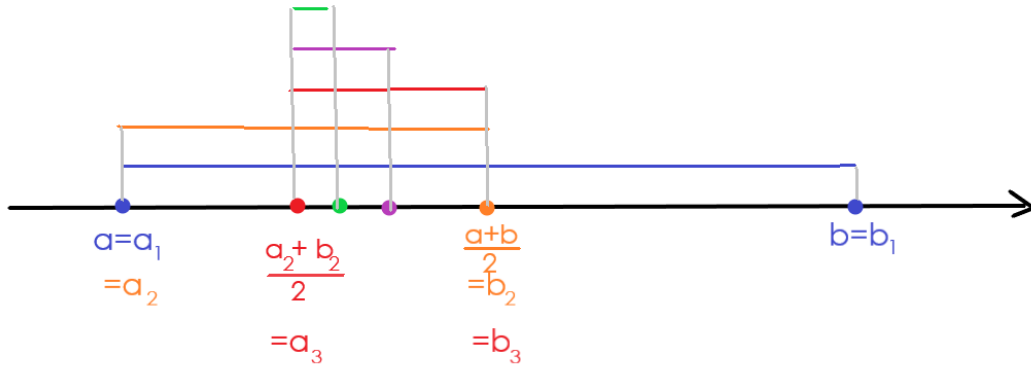
$n = 1$: Kładziemy $a_1 := a, b_1 := b, \mathbb{L}_1 := \mathbb{N}^*$. Mamy $b_1 - a_1 = b - a$.

$n = 2$: Niech

$$\mathbb{L}_2^l := \left\{ n \in \mathbb{N}^* : x_n \in \left[a, \frac{a+b}{2} \right] \right\}; \quad \mathbb{L}_2^p := \left\{ n \in \mathbb{N}^* : x_n \in \left[\frac{a+b}{2}, b \right] \right\}.$$

Ponieważ $\mathbb{L}_2^l \cup \mathbb{L}_2^p = \mathbb{N}^*$, przynajmniej jeden z tych zbiorów musi być nieskończony.

Jeśli $\mathbb{L}_2^l$ jest nieskończony, kładziemy $\mathbb{L}_2 := \mathbb{L}_2^l, a_2 := a, b_2 := (a+b)/2$. Jeśli $\mathbb{L}_2^l$ jest skończony, kładziemy $\mathbb{L}_2 := \mathbb{L}_2^p, a_2 := (a+b)/2, b_2 := b$. Zauważmy, że $b_2 - a_2 = (b-a)/2$.

$n = 3$: Niech

$$\mathbb{L}_3^l := \left\{ n \in \mathbb{L}_2 : x_n \in \left[a_2, \frac{a_2 + b_2}{2} \right] \right\}; \quad \mathbb{L}_3^p := \left\{ n \in \mathbb{L}_2 : x_n \in \left[\frac{a_2 + b_2}{2}, b_2 \right] \right\}.$$

Ponieważ $\mathbb{L}_3^l \cup \mathbb{L}_3^p = \mathbb{L}_2$, przynajmniej jeden z tych zbiorów musi być nieskończony.

Jeśli $\mathbb{L}_3^l$ jest nieskończony, kładziemy $\mathbb{L}_3 := \mathbb{L}_3^l, a_3 := a_2, b_3 := (a_2 + b_2)/2$. Jeśli $\mathbb{L}_3^l$ jest skończony, kładziemy $\mathbb{L}_3 := \mathbb{L}_3^p, a_3 := (a_2 + b_2)/2, b_3 := b_2$. Zauważmy, że $b_3 - a_3 = (b_2 - a_2)/2 = (b-a)/4$.

$n = k+1$: Mamy już $a_k, b_k, \mathbb{L}_k$ takie, że spełnione są warunki 1-4 dla $n = k$. Niech

$$\mathbb{L}_{k+1}^l := \left\{ n \in \mathbb{L}_k : x_n \in \left[a_k, \frac{a_k + b_k}{2} \right] \right\}; \quad \mathbb{L}_{k+1}^p := \left\{ n \in \mathbb{L}_k : x_n \in \left[\frac{a_k + b_k}{2}, b_k \right] \right\}.$$

Ponieważ $\mathbb{L}_{k+1}^l \cup \mathbb{L}_{k+1}^p = \mathbb{L}_k$, przynajmniej jeden z tych zbiorów musi być nieskończony.

Jeśli $\mathbb{L}_{k+1}^l$ jest nieskończony, kładziemy

$$\mathbb{L}_{k+1} := \mathbb{L}_{k+1}^l, \quad a_{k+1} := a_k, \quad b_{k+1} := (a_k + b_k)/2.$$

Jeśli $\mathbb{L}_{k+1}^l$ jest skończony, kładziemy

$$\mathbb{L}_{k+1} := \mathbb{L}_{k+1}^p, \quad a_{k+1} := (a_k + b_k)/2, \quad b_{k+1} := b_k.$$

Zauważmy, że $b_{k+1} - a_{k+1} = (b_k - a_k)/2 = (b - a)/2^k$.

Wobec rekurencji zakończyliśmy konstrukcję ciągów spełniających punkty 1-4.

Z Lematu 3.4.7 i warunków 1-2 wynika, że ciągi $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty$ są zbieżne do tej samej granicy g .

Konstruujemy zbiór $\mathbb{L} := \{n_1, n_2, \dots\}$ korzystając z Zasady minimum (Twierdzenie 1.1.1) i kładąc:

$$\begin{aligned} n_1 &:= 1 = \min \mathbb{L}_1 = \min \mathbb{N}^*, \\ n_2 &:= \min (\mathbb{L}_2 \setminus \{n_1\}), \\ n_3 &:= \min (\mathbb{L}_3 \setminus \{n_1, n_2\}), \\ &\vdots \\ n_{k+1} &:= \min (\mathbb{L}_{k+1} \setminus \{n_j : j \in \{1, 2, \dots, k\}\}), \\ &\vdots \end{aligned}$$

Zauważmy, że $\forall s \in \mathbb{N}^* : n_s \in \mathbb{L}_s$, a stąd z warunku 4 mamy $x_{n_s} \in [a_s, b_s]$, inaczej mówiąc $a_s \leq x_{n_s} \leq b_s$. Ponieważ $a_s \rightarrow g$ ($s \rightarrow \infty$) oraz $b_s \rightarrow g$ ($s \rightarrow \infty$), zatem z Twierdzenia o trzech ciągach (Twierdzenie 3.3.4) wynika, że $x_{n_s} \rightarrow g$ ($s \rightarrow \infty$). ■

Wniosek 3.5.8 (Odpowiednik Twierdzenia Bolzana-Weierstrassa w $\mathbb{C}$)

Z każdego ograniczonego ciągu liczb zespolonych da się wybrać podciąg zbieżny.

Dowód: Ustalmy dowolny ciąg ograniczony $(z_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$. Niech $R > 0$ będzie takie, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : z_n \in K(0, R)$. To znaczy $|z_n| < R$, a z własności modułu mamy także $|\operatorname{Re} z_n| < R$ i $|\operatorname{Im} z_n| < R$ dla dowolnego $n \in \mathbb{N}^*$.

Na mocy Twierdzenia 3.5.7 Bolzana-Weierstrassa istnieje podciąg $\operatorname{Re} z_{n_k} \rightarrow a$ ($k \rightarrow \infty$). Mamy $\forall k \in \mathbb{N}^* : |\operatorname{Im} z_{n_k}| < R$, zatem jeszcze raz stosując Twierdzenie 3.5.7 Bolzana-Weierstrassa otrzymujemy podciąg $\operatorname{Im} z_{n_{k_j}} \rightarrow b$ ($j \rightarrow \infty$).

Z Twierdzenia 3.5.4 o granicy podciągu ciągu zbieżnego wynika, że $\operatorname{Re} z_{n_{k_j}} \rightarrow a$ ($j \rightarrow \infty$). Wystarczy teraz zastosować Własność 3.1.5 do ciągu $(z_{n_{k_j}})_{j=1}^\infty$ i $z = a + ib$. ■

3.6 Ciągi Cauchy'ego

Definicja 3.6.1 (Ciąg Cauchy'ego) Mówimy, że $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{C}$ jest *ciągami Cauchy'ego*, jeśli

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N : |a_n - a_m| < \varepsilon.$$

Własność 3.6.2 Każdy ciąg zbieżny jest ciągiem Cauchy'ego.

Dowód: Niech $a_n \rightarrow a$. Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |a_n - a| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Weźmy teraz $n \geq N$ i $m \geq N$. Z nierówności trójkąta dla modułu

$$|a_n - a_m| = |(a_n - a) - (a_m - a)| \leq |a_n - a| + |a_m - a| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon.$$

■

Lemat 3.6.3 Jeśli ciąg Cauchy'ego ma podciąg zbieżny, to jest zbieżny.

Dowód: Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ będzie ciągiem Cauchy'ego oraz niech $(a_n)_{n \in \mathbb{L}}$ będzie jego podciągiem zbieżnym do a . Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Wtedy z definicji ciągu Cauchy'ego i definicji granicy

$$\begin{aligned} \exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N_1 : |a_n - a_m| &< \frac{\varepsilon}{2}, \\ \exists N_2 \in \mathbb{L} \forall k \in \mathbb{L} : k \geq N_2 &\implies |a_k - a| < \frac{\varepsilon}{2}. \end{aligned}$$

$\mathbb{L}$ jest nieskończony, zatem

$$\exists N \in \mathbb{L} : N > N_1 \quad \text{ i } \quad N > N_2.$$

Niech teraz $n \geq N$. Z nierówności trójkąta dla modułu i powyższych nierówności

$$|a_n - a| = |(a_n - a_N) + (a_N - a)| \leq |a_n - a_N| + |a_N - a| < \frac{\varepsilon}{2} + \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon.$$

■

Lemat 3.6.4 Każdy ciąg Cauchy'ego jest ograniczony.

Dowód: Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ będzie ciągiem Cauchy'ego. Wprost z definicji

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |a_n - a_N| < 1.$$

Zatem $|a_n| < 1 + |a_N|$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$ (por. Własność 3.1.9).

■

Twierdzenie 3.6.5 (O zespolonych ciągach Cauchy'ego)

Ciąg liczb zespolonych jest zbieżny wtedy i tylko wtedy, gdy jest ciągiem Cauchy'ego.

Dowód: Jeśli ciąg jest zbieżny, to jest ciągiem Cauchy'ego na mocy Własności 3.6.2.

Założmy teraz, że $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ jest ciągiem Cauchy'ego. Na mocy Lematu 3.6.4 jest on ograniczony. Stąd na mocy Wniosku 3.5.8 ma on podciąg zbieżny. Wystarczy teraz zastosować Lemat 3.6.3. ■

Jeśli rozważymy ciąg Cauchy'ego o wyrazach wymiernych, to na podstawie powyższego twierdzenia jest on zbieżny i to w $\mathbb{R}$ (Wniosek 3.1.6), ale jego granica nie musi być wymierna. Przykładem jest tu ciąg $\left(\left(1 + \frac{1}{n}\right)^n\right)_{n=1}^{\infty}$ (por. Przykład 3.4.3 i Twierdzenie 3.4.4). Co więcej w Lemacie 3.3.6 pokazaliśmy, że każda liczba rzeczywista jest granicą pewnego ciągu liczb wymiernych.

Informacja o [konstrukcji Cantora](#) (zbioru) liczb rzeczywistych: ¹²

Wracamy do sytuacji, w której mamy tylko liczby wymierne. Definiujemy ciągi Cauchy'ego: $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{Q}$ jest ciągiem Cauchy'ego, jeśli

$$\forall \varepsilon > 0 \quad \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N : \quad |a_n - a_m| < \varepsilon.$$

$$\varepsilon \in \mathbb{Q}$$

Rozważamy

$$\mathcal{C} := \{(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{Q} : (a_n)_{n=1}^{\infty} \text{ jest ciągiem Cauchy'ego}\}$$

oraz relację

$$(a_n)_{n=1}^{\infty} \sim (b_n)_{n=1}^{\infty} : \iff \forall \varepsilon > 0 \quad \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \quad |a_n - b_n| < \varepsilon.$$

$$\varepsilon \in \mathbb{Q}$$

Pokazujemy, że $\sim$ jest relacją równoważności zgodną z dodawaniem i mnożeniem i definiujemy

$$\mathbb{R} := \mathcal{C} / \sim.$$

Chcemy, żeby $\mathbb{Q} \subset \mathbb{R}$. Otrzymamy tę zależność, jeśli liczbę wymierną q utożsamimy z klasą abstrakcji ciągu stałego $(q)_{n=1}^{\infty}$.

---

¹²Georg Cantor (1845-1918), matematyk niemiecki

3.7 Granice niewłaściwe – suma

W tym podrozdziale rozważamy tylko ciągi rzeczywiste.

Definicja 3.7.1 (Granice niewłaściwe) Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$.

Piszemy $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = +\infty$ albo $a_n \rightarrow +\infty$, jeśli

$$\forall M \in \mathbb{R} \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \quad a_n > M.$$

Mówimy wtedy, że ciąg ten *dąży do plus nieskończoności*.

Piszemy $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = -\infty$ albo $a_n \rightarrow -\infty$, jeśli

$$\forall M \in \mathbb{R} \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \quad a_n < M.$$

Mówimy wtedy, że ciąg ten *dąży do minus nieskończoności*.

Przykład 3.7.2 $\lim_{n \rightarrow \infty} n = +\infty$.

Dowód: Ustalmy dowolne $M \in \mathbb{R}$. Na mocy Zasady Archimedes (Twierdzenie 1.4.4) istnieje takie $N \in \mathbb{N}^*$, że $N > M$, ale wtedy z przechodniości nierówności $\forall n \geq N : n > M$. ■

Twierdzenie 3.7.3 (Własności granic niewłaściwych)

Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$. Wtedy:

- (i) $a_n \rightarrow +\infty \iff -a_n \rightarrow -\infty$.
- (ii) Dowolny podciąg ciągu dążącego do plus (odp. *minus*) nieskończoności, dąży do plus (odp. *minus*) nieskończoności.
- (iii) Jeśli $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ jest niemalejący (odp. *nierosnący*) i nie jest ograniczony od góry (odp. *od dołu*), to $a_n \rightarrow +\infty$ (odp. $a_n \rightarrow -\infty$).
- (iv) Jeśli $a_n \rightarrow +\infty$ (odp. $-\infty$), to $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ jest ograniczony od dołu (odp. *od góry*).

Dowód: (i) To wynika wprost z równoważności $a_n > M \iff -a_n < -M$.

(ii) Załóżmy, że $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = +\infty$ oraz $\mathbb{L} \subset \mathbb{N}^*$ jest nieskończony. Ustalmy dowolne $M \in \mathbb{R}$. Z definicji granicy niewłaściwej

$$\exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : \quad a_n > M.$$

Ponieważ $\mathbb{L}$ jest nieskończony, zatem istnieje takie $N \in \mathbb{L}$, że $N \geq N_1$. Ale wtedy jeśli tylko $n \geq N$ i $n \in \mathbb{L}$, to $a_n > M$.

(iii) Ustalmy dowolne $M \in \mathbb{R}$. Ponieważ $(a_n)_{n=1}^\infty$ nie jest ograniczony od góry, zatem istnieje takie $N \in \mathbb{N}^*$, że $a_N > M$. Ale wobec monotoniczności stąd

$$\forall n \geq N : \quad a_n > M.$$

(iv) Jeśli $a_n \rightarrow +\infty$, to prawie wszystkie wyrazy ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ są większe od 1 i wystarczy zastosować Własność 3.1.9. ■

Własność 3.7.4 (Odpowiednik twierdzenia Cauchy'ego o podciągach)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $a \in \{-\infty, +\infty\}$. Jeśli z każdego podciągu ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ da się wybrać podciąg dążący do a , to $a_n \rightarrow a$.

Dowód: ćwiczenie. ■

Lemat 3.7.5 Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $a \in \overline{\mathbb{R}}$, $(m_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{N}^*$.

Jeśli $a_n \rightarrow a$ i $m_n \rightarrow +\infty$, to $a_{m_n} \rightarrow a$ ($n \rightarrow \infty$).

Dowód: Niech $b_n := a_{m_n}$ dla $n \in \mathbb{N}^*$, i ustalmy dowolny podciąg $(b_{n_k})_{k=1}^\infty$ ciągu $(b_n)_{n=1}^\infty$. Mamy $m_{n_k} \rightarrow +\infty$ ($k \rightarrow \infty$) na mocy Własności granic niewłaściwych (Twierdzenie 3.7.3(ii)).

Niech teraz

$$\begin{aligned} k_1 &= 1, \\ k_2 &= \min\{k \in \mathbb{N}^* : m_{n_k} > m_{n_{k_1}}\}, \\ k_3 &= \min\{k > k_2 : m_{n_k} > m_{n_{k_2}}\}, \\ &\vdots \\ k_{j+1} &= \min\{k > k_j : m_{n_k} > m_{n_{k_j}}\}, \quad j \in \mathbb{N}^*. \end{aligned}$$

Te wszystkie zbiory są niepuste (ponieważ $m_{n_k} \rightarrow +\infty$ ($k \rightarrow \infty$)), więc minima istnieją (Zasada minimum 1.1.1). Zauważmy, że podciąg $(m_{n_{k_j}})_{j=1}^\infty$ jest rosnący. Stąd $(b_{n_{k_j}})_{j=1}^\infty$ jest podciągiem $(a_n)_{n=1}^\infty$, zatem dąży do a na mocy Twierdzenia 3.5.4 o granicy podciągu ciągu zbieżnego, jeśli $a \in \mathbb{R}$, albo Twierdzenia 3.7.3 (ii), jeśli $a \in \{-\infty, +\infty\}$.

Z dowolności wyboru tego podciągu Twierdzenie 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach albo jego odpowiednik Własność 3.7.4 daje $b_n \rightarrow a$. ■

Twierdzenie 3.7.6 (O odpychaniu do nieskończoności)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$ będą takie, że $a_n \leq b_n$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$. Wtedy:

(i) Jeśli $a_n \rightarrow +\infty$, to $b_n \rightarrow +\infty$.

(ii) Jeśli $b_n \rightarrow -\infty$, to $a_n \rightarrow -\infty$.

Dowód: Z założenia

$$\exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : \quad a_n \leq b_n.$$

(i) Ustalmy dowolne $M \in \mathbb{R}$. Ponieważ $a_n \rightarrow +\infty$, to

$$\exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_2 : \quad a_n > M.$$

Niech $N := N_1 + N_2$. Wtedy dla $n \geq N$ mamy $a_n > M$ i $b_n \geq a_n$. Z przechodniości porządku $b_n > M$.

(ii) Wystarczy skorzystać z (i) oraz z Własności granic niewłaściwych (Twierdzenie 3.7.3 (i)). ■

Wniosek 3.7.7 (Uogólnienie Twierdzenia o trzech ciągach)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty, (c_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$ oraz $g \in \bar{\mathbb{R}}$. Jeśli $a_n \leq b_n \leq c_n$ dla prawie wszystkich n oraz $a_n \rightarrow g$ i $c_n \rightarrow g$, to $b_n \rightarrow g$.

Dowód: Jeśli $g \in \mathbb{R}$, to korzystamy z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach, jeśli $g \in \{-\infty, +\infty\}$, to z Twierdzenia 3.7.6 o odpychaniu do nieskończoności. ■

Twierdzenie 3.7.8 (Odpowiednik twierdzenia o sumie)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Jeśli $a_n \rightarrow +\infty$ (odp. $-\infty$) i $(b_n)_{n=1}^\infty$ jest ograniczony od dołu (odp. *górną*), to $a_n + b_n \rightarrow +\infty$ (odp. $-\infty$).

Dowód: Ciąg $(b_n)_{n=1}^\infty$ jest ograniczony od dołu, zatem istnieje takie $b \in \mathbb{R}$, że $\forall n \in \mathbb{N}^*$ mamy $b_n \geq b$. Ustalmy dowolne $M \in \mathbb{R}$. Z definicji granicy niewłaściwej

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \quad a_n > M - b.$$

Stąd dla $n \geq N$ mamy $a_n + b_n > M - b + b = M$. ■

Wniosek 3.7.9 Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Jeśli $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = +\infty$ i $\lim_{n \rightarrow \infty} b_n \in \mathbb{R} \cup \{+\infty\}$, to $\lim_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n) = +\infty$. Jeśli $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = -\infty$ i $\lim_{n \rightarrow \infty} b_n \in \mathbb{R} \cup \{-\infty\}$, to $\lim_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n) = -\infty$.

Dowód: Pokażemy pierwszą tezę (druga – ćwiczenie)

Jeśli $\lim_{n \rightarrow \infty} b_n \in \mathbb{R}$, to $(b_n)_{n=1}^\infty$ jest ograniczony (Twierdzenie 3.1.8), więc także ograniczony od dołu. Jeśli $b_n \rightarrow +\infty$, to też jest ograniczony od dołu (Twierdzenie 3.7.3(iv)). Teza wynika z Twierdzenia 3.7.8. ■

Co się dzieje z sumą, gdy jeden ciąg dąży do plus, a drugi do minus nieskończoności? Jest to tak zwany symbol nieoznaczony $[\infty - \infty]$. Możemy otrzymać wszystko, także ciąg rozbieżny. Np. $n \rightarrow +\infty$ (Przykład 3.7.2) i $-n + (-1)^n \rightarrow -\infty$ (można to wprost pokazać z definicji, ale wynika to też z Przykładu 3.7.2 oraz Twierdzeń 3.7.3(i) i 3.7.8), a sumą ciągów $(n)_{n=1}^{\infty}$ i $(-n + (-1)^n)_{n=1}^{\infty}$ jest ciąg rozbieżny $((-1)^n)_{n=1}^{\infty}$ (Przykład 3.1.4).

Ćwiczenie: Wskazać przykłady takich ciągów $a_n \rightarrow +\infty$ i $b_n \rightarrow -\infty$, że ich suma dąży do a) $-\infty$; b) -3 ; c) 0 ; d) 1 ; e) $+\infty$.

3.8 Granice niewłaściwe – iloczyn i iloraz

Twierdzenie 3.8.1 (Odpowiednik twierdzenia o iloczynie)

Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty}, (b_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}, b \in \mathbb{R}$.

1. Jeśli $a_n \rightarrow +\infty$ i $b_n \geq b > 0$ (odp. $b_n \leq b < 0$) dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$, to $a_n b_n \rightarrow +\infty$ (odp. $-\infty$).
2. Jeśli $a_n \rightarrow -\infty$ i $b_n \geq b > 0$ (odp. $b_n \leq b < 0$) dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$, to $a_n b_n \rightarrow -\infty$ (odp. $+\infty$).

Dowód: 1. Zrobimy tylko jeden przypadek z $b > 0$ (drugi jest symetryczny – ćwiczenie). Z założenia

$$\exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : \quad b_n \geq b.$$

Ustalmy dowolne $M \in \mathbb{R}$. Z definicji granicy niewłaściwej wynika, że

$$\exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_2 : \quad a_n > \max \left\{ \frac{M}{b}, 0 \right\}.$$

Wtedy dla dowolnego $n \geq N_1 + N_2$ mamy $a_n b_n \geq a_n b > M$.

2. ćwiczenie. ■

Wniosek 3.8.2 Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty}, (b_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$.

1. Jeśli $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = +\infty$ i $\lim_{n \rightarrow \infty} b_n \in (0, +\infty) \cup \{+\infty\}$ (odp. $(-\infty, 0) \cup \{-\infty\}$), to $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n b_n = +\infty$ (odp. $-\infty$).
2. Jeśli $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n = -\infty$ i $\lim_{n \rightarrow \infty} b_n \in (0, +\infty) \cup \{+\infty\}$ (odp. $(-\infty, 0) \cup \{-\infty\}$), to $\lim_{n \rightarrow \infty} a_n b_n = -\infty$ (odp. $+\infty$).

Dowód: ćwiczenie. ■

Tu otrzymujemy kolejny symbol nieoznaczony, mianowicie $[0 \cdot \infty]$. Otóż jeśli jeden z ciągów jest zbieżny do 0, a drugi dąży do którejś nieskończoności, to ich iloczyn może znowu być wszystkim. Np. $n \rightarrow +\infty$, $(-1)^n/n \rightarrow 0$, a ich iloczyn to ciąg rozbieżny $((-1)^n)_{n=1}^{\infty}$.

Ćwiczenie: Wskazać przykłady takich ciągów $(a_n)_{n=1}^{\infty}, (b_n)_{n=1}^{\infty}$, że $a_n \rightarrow +\infty$ i $b_n \rightarrow 0$, natomiast ich iloczyn dąży do a) $-\infty$; b) -3 ; c) 0 ; d) 1 ; e) $+\infty$.

Twierdzenie 3.8.3 (O odwracaniu nieskończoności) *Niech $(b_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R} \setminus \{0\}$.*

(i) *Jeśli $b_n \rightarrow +\infty$ lub $b_n \rightarrow -\infty$, to $\frac{1}{b_n} \rightarrow 0$.*

(ii) *Jeśli $b_n \rightarrow 0$ i $b_n > 0$ (odp. $b_n < 0$) dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$, to $\frac{1}{b_n} \rightarrow +\infty$ (odp. $-\infty$).*

Dowód: (i) Pokażemy przypadek $+\infty$ (drugi jest symetryczny – ćwiczenie). Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy niewłaściwej

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : b_n > \frac{1}{\varepsilon}.$$

Zauważmy, że w szczególności $b_n > 0$ dla $n \geq N$, a wobec tego $\left| \frac{1}{b_n} - 0 \right| = \frac{1}{b_n}$. Z powyższego zdania zatem wynika

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \left| \frac{1}{b_n} - 0 \right| < \varepsilon.$$

(ii) Z założenia

$$\exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : b_n > 0.$$

Ustalmy dowolne $M \in \mathbb{R}$. Jeśli $M \leq 0$, to $\forall n \geq N_1 : \frac{1}{b_n} > 0 \geq M$. Jeśli natomiast $M > 0$, to z definicji granicy ciągu

$$\exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_2 + N_1 : b_n = |b_n - 0| < \frac{1}{M},$$

ale stąd $\frac{1}{b_n} > M$ dla takich n . ■

Zauważmy, że to założenie o znaku jest konieczne. Mianowicie łatwo sprawdzić, że $\frac{(-1)^n}{n} \rightarrow 0$ (Przykład 3.1.2 + Twierdzenie 3.3.4 o trzech ciągach), natomiast ciąg odwrotności $((-1)^n n)_{n=1}^{\infty}$ nie ma granicy nawet niewłaściwej (ćwiczenie).

Wniosek 3.8.4 (Odpowiednik twierdzenia o ilorazie)

Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}, (b_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R} \setminus \{0\}$, $\alpha, \beta \in \overline{\mathbb{R}}$ oraz $a_n \rightarrow \alpha$ i $b_n \rightarrow \beta$. Wtedy

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{b_n} =$$

- $\frac{\alpha}{\beta}$, gdy $\alpha \in \mathbb{R}, \beta \in \mathbb{R} \setminus \{0\}$;
- 0, gdy $\alpha \in \mathbb{R}, \beta \in \{-\infty, +\infty\}$;
- $+\infty$, gdy zachodzi jeden z warunków
  1. $\alpha = +\infty, \beta \in (0, +\infty)$,
  2. $\alpha = -\infty, \beta \in (-\infty, 0)$,
  3. $\alpha \in (0, +\infty], \beta = 0, b_n > 0$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$,
  4. $\alpha \in [-\infty, 0), \beta = 0, b_n < 0$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$;
- $-\infty$, gdy zachodzi jeden z warunków
  1. $\alpha = -\infty, \beta \in (0, +\infty)$,
  2. $\alpha = +\infty, \beta \in (-\infty, 0)$,
  3. $\alpha \in (0, +\infty], \beta = 0, b_n < 0$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$,
  4. $\alpha \in [-\infty, 0), \beta = 0, b_n > 0$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$.

Dowód: Twierdzenia 3.2.7 i 3.8.3 oraz Wniosek 3.8.2. ■

W pozostałych przypadkach ta granica z tezy może nie istnieć, albo być czymkolwiek. Otrzymujemy tu zatem dwa kolejne symbole nieoznaczone $\left[\frac{0}{0}\right], \left[\frac{\infty}{\infty}\right]$. Na przykład granica $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{(-1)^n/n}{1/n}$ nie istnieje.

Ćwiczenie: Wskazać przykłady takich ciągów $(a_n)_{n=1}^{\infty}, (b_n)_{n=1}^{\infty}$, że $a_n \rightarrow \alpha$ i $b_n \rightarrow \beta$, gdzie $\alpha, \beta \in \{0\}$ lub $\alpha, \beta \in \{-\infty, \infty\}$, natomiast ich iloraz dąży do a) $-\infty$; b) -3 ; c) 0; d) 1; e) $+\infty$.

Własność 3.8.5 Z każdego ciągu rzeczywistego da się wybrać podciąg dążący do granicy skończonej lub do granicy niewłaściwej.

Dowód: Jeśli ciąg $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ jest ograniczony, to istnieje jego podciąg zbieżny do granicy skończonej na mocy Twierdzenia 3.5.7 Bolzana-Weierstrassa.

Założmy teraz, że ciąg $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ nie jest ograniczony od góry. Z tego wynika, że istnieje takie $n_1 \in \mathbb{N}^*$, że $a_{n_1} > 1$. Z nieograniczoności od góry znowu istnieje takie $n_2 \in \mathbb{N}^*$, że $n_2 > n_1$ oraz $a_{n_2} > 2$. Kiedy mamy już $a_{n_1}, \dots, a_{n_k}$, znajdujemy $n_{k+1} > n_k$ taki, że $a_{n_{k+1}} > k + 1$.

Z konstrukcji wynika, że $\forall k \in \mathbb{N}^* : a_{n_k} > k$, zatem z Twierdzenia 3.7.6 o odpychaniu do nieskończoności i Przykładu 3.7.2 wnioskujemy, że $a_{n_k} \rightarrow +\infty$ ($k \rightarrow \infty$).

Przypadek ciągu, który nie jest ograniczony od dołu jest symetryczny (ćwiczenie). ■

Twierdzenie 3.8.6 (Stolza)¹³ Niech $(x_n)_{n=1}^\infty, (y_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $y_n \rightarrow +\infty$, niech ciąg $(y_n)_{n=1}^\infty$ będzie rosnący oraz niech $g \in \mathbb{R}$. Jeśli $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_{n+1} - x_n}{y_{n+1} - y_n} = g$, to $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n}{y_n} = g$.

Dowód: $y_n \rightarrow +\infty$, zatem z definicji granicy niewłaściwej

$$\exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : \quad y_n > 0$$

a stąd i z monotoniczności jeśli $n > k \geq N_1$, to $\frac{y_k}{y_n} \in (0, 1)$, w szczególności

$$(3.3) \quad \forall n > k \geq N_1 : \quad 1 - \frac{y_k}{y_n} \in (0, 1).$$

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy ciągu

$$\exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall l \geq N_2 : \quad \frac{x_{l+1} - x_l}{y_{l+1} - y_l} \in \left(g - \frac{\varepsilon}{2}, g + \frac{\varepsilon}{2}\right).$$

Położmy $k := N_1 + N_2$ i weźmy dowolne $n > k$. Mamy wtedy (podstawiając kolejno za l liczby $k, k+1, \dots, n-2, n-1$):

$$\frac{x_{k+1} - x_k}{y_{k+1} - y_k}, \frac{x_{k+2} - x_{k+1}}{y_{k+2} - y_{k+1}}, \dots, \frac{x_{n-1} - x_{n-2}}{y_{n-1} - y_{n-2}}, \frac{x_n - x_{n-1}}{y_n - y_{n-1}} \in \left(g - \frac{\varepsilon}{2}, g + \frac{\varepsilon}{2}\right)$$

Ponieważ ciąg $(y_n)_{n=1}^\infty$ jest rosnący, zatem mianowniki tych ułamków są dodatnie. Dla ustalonego n stosujemy do tych ułamków Lemat 1.5.1 o ułamkach Fareya otrzymując

$$(3.4) \quad \forall n > k : \quad \frac{x_n - x_k}{y_n - y_k} \in \left(g - \frac{\varepsilon}{2}, g + \frac{\varepsilon}{2}\right).$$

Policzmy teraz

$$\begin{aligned} \frac{x_n}{y_n} - g &= \frac{x_n - gy_n}{y_n} = \frac{x_n - x_k + x_k - gy_k + gy_k - gy_n}{y_n} = \\ &= \frac{x_k - gy_k}{y_n} + \frac{x_n - x_k - g(y_n - y_k)}{y_n} = \\ &= \frac{x_k - gy_k}{y_n} + \frac{y_n - y_k}{y_n} \left(\frac{x_n - x_k}{y_n - y_k} - g \right). \end{aligned}$$

Z nierówności trójkąta dla modułu

$$(3.5) \quad \left| \frac{x_n}{y_n} - g \right| \leq \left| \frac{x_k - gy_k}{y_n} \right| + \left| 1 - \frac{y_k}{y_n} \right| \cdot \left| \frac{x_n - x_k}{y_n - y_k} - g \right|.$$

¹³Otto Stolz (1842-1905), matematyk austriacki

Z Odpowiednika twierdzenia o ilorazie ciągów (Wniosek 3.8.4) dla ciągu stałego $(x_k - gy_k)_{n=1}^{\infty}$ oraz ciągu $(y_n)_{n=1}^{\infty}$ mamy $\frac{x_k - gy_k}{y_n} \rightarrow 0$ ($n \rightarrow \infty$). Zatem z definicji granicy

$$(3.6) \quad \exists N_3 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_3 : \quad \left| \frac{x_k - gy_k}{y_n} \right| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Niech teraz $N := N_1 + N_2 + N_3$ oraz $n \geq N$. Wtedy w nierówności (3.5) możemy oszacować wszystkie trzy moduły po prawej stronie z (3.6), (3.3) oraz (3.4) otrzymując

$$\left| \frac{x_n}{y_n} - g \right| < \frac{\varepsilon}{2} + 1 \cdot \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon.$$

■

Za pomocą tego twierdzenia można na przykład wyliczyć

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{\ln n}{n}; \quad \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{1^k + 2^k + \dots + n^k}{(n+1)^k} \text{ dla dowolnego } k \in \mathbb{N}^*.$$

Wniosek 3.8.7 (Twierdzenie Cauchy'ego o średnich arytmetycznych)

Jeśli $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$, $a \in \mathbb{R}$ i $a_n \rightarrow a$, to $\frac{a_1 + \dots + a_n}{n} \rightarrow a$.

Dowód: Niech $x_n = a_1 + \dots + a_n$ i $y_n = n$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Wtedy ciąg $(y_n)_{n=1}^{\infty}$ jest rosnący i dąży do plus nieskończoności (Przykład 3.7.2). Ponadto

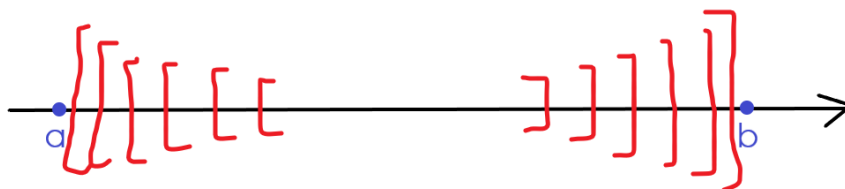
$$\frac{x_{n+1} - x_n}{y_{n+1} - y_n} = \frac{a_{n+1}}{n+1 - n} = a_{n+1} \rightarrow a.$$

Teza wynika z Twierdzenia 3.8.6 Stolza. ■

Twierdzenie 3.8.8 (Odpowiednik Twierdzenia Stolza dla granicy niewłaściwej)

Niech $(x_n)_{n=1}^{\infty}, (y_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$, $y_n \rightarrow +\infty$ oraz niech ciąg $(y_n)_{n=1}^{\infty}$ będzie rosnący. Jeśli $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_{n+1} - x_n}{y_{n+1} - y_n} = +\infty$ (odp. $-\infty$), to $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{x_n}{y_n} = +\infty$ (odp. $-\infty$).

Dowód: ćwiczenie. ■

Lemat 3.8.9 Niech $a, b \in \overline{\mathbb{R}}$ i niech $a < b$. Wtedy istnieją takie ciągi malejące $(a_n)_{n=1}^\infty$ i rosnące $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n < b_n$ i $(a, b) = \bigcup_{n=1}^\infty [a_n, b_n]$.

Co więcej, jeśli A jest przedziałem nie redukującym się do punktu, to istnieją takie ciągi nierosnący $(a_n)_{n=1}^\infty$ i niemalejące $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n < b_n$ i $A = \bigcup_{n=1}^\infty [a_n, b_n]$.

Dowód (szkic): Jeśli $a = -\infty, b = +\infty$, połóżmy $a_n = -n, b_n = n$ dla $n \in \mathbb{N}^*$.

Niech teraz $a, b \in \mathbb{R}$. Z Zasady Archimedesesa (Twierdzenie 1.4.4) istnieje takie $k \in \mathbb{N}^*$, że $k > \frac{2}{b-a}$. Definiujemy

$$a_n := a + \frac{1}{n+k}, \quad b_n := b - \frac{1}{n+k} \quad \text{dla} \quad n \in \mathbb{N}^*.$$

Mamy

$$b_n - a_n = b - a - \frac{2}{n+k} > b - a - \frac{2}{k} > b - a - (b - a) = 0.$$

Pozostałe przypadki – ćwiczenie. ■

3.9 Pierwiastki i potęgi wymierne

Wykorzystamy teraz zgodność granic z działaniami do postawienia formalnej definicji pierwiastków i potęg. Ten podrozdział znowu dotyczy prawie wyłącznie liczb rzeczywistych.

Przykład 3.9.1 Niech $a \in \mathbb{C}$. Wtedy:

- (i) $|a| < 1 \implies a^n \longrightarrow 0$;
- (ii) $a = 1 \implies a^n \longrightarrow 1$;
- (iii) $a > 1 \implies a^n \longrightarrow +\infty$;
- (iv) $a \leq -1 \implies (a^n)_{n=1}^\infty$ jest rozbieżny.

Dowód: (i) Jeśli $a = 0$, to ciąg jest stały i stosujemy Przykład 3.1.2.

Jeśli $a \neq 0$, to połóżmy $\delta := \frac{1}{|a|} - 1 > 0$ i z nierówności Bernoullego (1.2)

$$\frac{1}{|a^n|} = (1 + \delta)^n \geq 1 + n\delta \longrightarrow +\infty$$

(ćwiczenie), stąd $\frac{1}{|a^n|} \longrightarrow +\infty$ na mocy Twierdzenia 3.7.6 o odpychaniu do nieskończoności. Zatem wobec Twierdzenia 3.8.3 o odwracaniu nieskończoności mamy $|a^n| \longrightarrow 0$ i wystarczy zastosować Lemat 3.2.2.

(ii) Ciąg jest stały i stosujemy Przykład 3.1.2.

(iii) Niech $\delta := a - 1 > 0$ i ponownie na mocy nierówności Bernoullego (1.2)

$$a^n = (1 + \delta)^n \geq 1 + n\delta \longrightarrow +\infty$$

i wystarczy zastosować Twierdzenie 3.7.6 o odpychaniu do nieskończoności.

(iv) Przypadek $a = -1$ był rozpatrzony w Przykładzie 3.1.4.

Założmy teraz, że $a < -1$. Wobec poprzedniego punktu $a^{2n} \longrightarrow +\infty$ oraz $a^{2n+1} \longrightarrow -\infty$ (por. Twierdzenie 3.8.1), zatem nie istnieje ani granica właściwa ani niewłaściwa na mocy Twierdzenia 3.5.4 o granicy podciągu i Własności granic niewłaściwych (Twierdzenia 3.7.3(ii)). ■

Własność 3.9.2 (O zbieżności potęg naturalnych)

Niech $k \in \mathbb{N}^*$, $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$, $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Wtedy:

1. Jeśli $a \in \mathbb{C}$ i $a_n \longrightarrow a$, to $a_n^k \longrightarrow a^k$ ($n \rightarrow \infty$).
2. Jeśli $b_n \longrightarrow +\infty$, to $b_n^k \longrightarrow +\infty$ ($n \rightarrow \infty$).
3. Jeśli $b_n \longrightarrow -\infty$ i k jest liczbą parzystą, to $b_n^k \longrightarrow +\infty$ ($n \rightarrow \infty$).
4. Jeśli $b_n \longrightarrow -\infty$ i k jest liczbą nieparzystą, to $b_n^k \longrightarrow -\infty$ ($n \rightarrow \infty$).

Dowód: 1., 2. Indukcja względem k , przekazywanie wyniku z Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach lub odpowiednio z Wniosku 3.8.2.

3., 4. Wynika z 2. i Własności granic niewłaściwych (Twierdzenie 3.7.3), bo jeśli zdefiniujemy $c_n = -b_n$, to $c_n \longrightarrow +\infty$ na mocy Twierdzenia 3.7.3, zatem $c_n^k \longrightarrow +\infty$. Dalej jeśli k jest parzyste, to $b_n^k = c_n^k$, natomiast jeśli k jest nieparzyste, to $b_n^k = -c_n^k$. ■

Twierdzenie 3.9.3 (Istnienie i jednoznaczność pierwiastka)

1. Jeśli $a \geq 0$ oraz $k \in \mathbb{N}^*$, to istnieje dokładnie jedna taka liczba $p \geq 0$, że $p^k = a$.
2. Jeśli $a < 0$ i $k \in \mathbb{N}^*$ jest nieparzyste, to istnieje dokładnie jedna taka liczba $p < 0$, że $p^k = a$.

Dowód: Jedyność wynika ze zgodności porządku z działaniami, mianowicie mamy $p_1 < p_2 \implies p_1^k < p_2^k$.

Krok I. Jeśli $a = 0$ lub $a = 1$ lub $k = 1$, to nie ma czego dowodzić.

Krok II. Niech teraz $a > 1$ i $k \geq 2$. Rozważmy zbiór $A := \{q > 0 : q^k \leq a\}$. Oczywiście $1 \in A$. Zauważmy, że

$$q > a \implies q^k > a^k > a,$$

a stąd przez kontrapozycję wynika, że a jest majorantą zbioru A . Pokazaliśmy, że zbiór A jest niepusty i ograniczony od góry, zatem na mocy Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9) istnieje $p := \sup A \in \mathbb{R}$. Zauważmy, że $p \geq 1$, skoro $1 \in A$.

Na mocy Ciągowego warunku koniecznego i wystarczającego kresu zbioru (Twierdzenie 3.4.6) istnieje $(q_n)_{n=1}^\infty \subset A$ taki, że $q_n \rightarrow p$. Mamy $q_n^k \rightarrow p^k (n \rightarrow \infty)$ na mocy Własności 3.9.2, a stąd z Wniosku 3.3.2 z Twierdzenia o zachowaniu nierówności słabej wynika, że $p^k \leq a$, więc $p \in A$, co oznacza, że $p = \max A$ i w szczególności $p \leq a$.

Chcemy pokazać, że $p^k = a$. Załóżmy zatem dla dowodu nie wprost, że $p^k < a$. Zauważmy, że jeśli $h > 0$, to z (1.5) wynika, że

$$(p+h)^k - p^k = h \left((p+h)^{k-1} + (p+h)^{k-2}p + \dots + (p+h)p^{k-2} + p^{k-1} \right) < kh(p+h)^{k-1}.$$

Weźmy $h := \min \left\{ 1, \frac{a - p^k}{k(p+1)^{k-1}} \right\}$. Wtedy

$$(p+h)^k < p^k + kh(p+h)^{k-1} \leq p^k + k \frac{a - p^k}{k(p+1)^{k-1}} \cdot (p+1)^{k-1} = a$$

a to jest sprzeczność z faktem, że $p = \sup A$. Pokazaliśmy zatem, że $p^k = a$.

Krok III. Niech teraz $a \in (0, 1)$ i $k \geq 2$. Wtedy $\frac{1}{a} > 1$, zatem z kroku II istnieje takie $r > 0$, że $r^k = \frac{1}{a}$. Ale stąd $\left(\frac{1}{r}\right)^k = a$.

Krok IV. Niech teraz $a < 0$ i k będzie nieparzyste. Wtedy $-a > 0$, zatem z kroków I, II i III istnieje takie $s > 0$, że $s^k = -a$. Stąd wynika, że $(-s)^k = a$. ■

To twierdzenie pozwala zdefiniować poprawnie [pierwiastek](#):

$$a = p^k \iff p = a^{1/k} = \sqrt[k]{a}.$$

Zauważmy, że $a < b \iff \sqrt[k]{a} < \sqrt[k]{b}$, a to oznacza, że funkcja $[0, +\infty) \ni x \mapsto \sqrt[k]{x} \in \mathbb{R}$ jest rosnąca (zob. także Własność 2.3.3). Funkcję tę można rozszerzyć na całe $\mathbb{R}$ w przypadku liczby nieparzystej k – wtedy nadal jest to funkcja rosnąca. Ponadto z dowodu poprzedniego Twierdzenia wynika, że jeśli $a \in \mathbb{R}$ i k jest liczbą nieparzystą, to $\sqrt[k]{-a} = -\sqrt[k]{a}$.

Własność 3.9.4 (O zbieżności pod pierwiastkiem)

Niech $k \in \mathbb{N}^*$, $(a_n)_{n=1}^\infty \subset [0, +\infty)$, $a \in \mathbb{R}$, $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Wtedy:

1. Jeśli $a_n \rightarrow a$, to $\sqrt[k]{a_n} \rightarrow \sqrt[k]{a} (n \rightarrow \infty)$.
2. Jeśli $b_n \rightarrow +\infty$, to $\sqrt[k]{b_n} \rightarrow +\infty (n \rightarrow \infty)$.

Dowód: 1. $a \geq 0$ wobec Wniosku 3.3.2.

Niech najpierw $a = 0$. Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy ciągu

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : a_n < \varepsilon^k,$$

a stąd

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |\sqrt[k]{a_n} - 0| < \varepsilon,$$

Niech teraz $a \neq 0$. Z definicji granicy ciągu wynika, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : a - a_n < \frac{a}{2},$$

zatem $a_n > \frac{a}{2}$ dla $n \geq N$. Korzystamy z (1.5) otrzymując

$$0 \leq |\sqrt[k]{a_n} - \sqrt[k]{a}| = \frac{|a_n - a|}{\sqrt[k]{a_n}^{k-1} + \sqrt[k]{a_n}^{k-2} \sqrt[k]{a} + \dots + \sqrt[k]{a}^{k-1}} \leq \frac{|a_n - a|}{k \sqrt[k]{a/2}^{k-1}}.$$

Korzystamy z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach i Lematu 3.2.2.

2. Z definicji granicy niewłaściwej

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : b_n > 1.$$

Stosujemy teraz przypadek $a = 0$ z punktu 1. do ciągu $\left(\frac{1}{b_n}\right)_{n=N}^{\infty}$ oraz Twierdzenie 3.8.3 o odwracaniu nieskończoności. ■

Przykład 3.9.5 $\sqrt[n]{n} \rightarrow 1 (n \rightarrow \infty)$.

Dowód: Wobec Lematu 3.2.2 wystarczy pokazać, że $\sqrt[n]{n} - 1 \rightarrow 0 (n \rightarrow \infty)$. Niech $a_n := \sqrt[n]{n} - 1$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Mamy $\sqrt[n]{n} = 1 + a_n$, a stąd w szczególności $\forall n \in \mathbb{N}^* : a_n \geq 0$. Co więcej ze wzoru (1.4) na dwumian Newtona dla dowolnego $n \geq 2$

$$n = (1 + a_n)^n = \sum_{j=0}^n \binom{n}{j} a_n^j \geq 1 + \binom{n}{2} a_n^2 = 1 + \frac{n(n-1)}{2} a_n^2.$$

Zatem $a_n^2 \leq \frac{2}{n}$, a w konsekwencji

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : 0 \leq a_n \leq \sqrt{\frac{2}{n}}.$$

Wobec Przykładu 3.1.2, Lematu 3.2.4 oraz Własności 3.9.4 o zbieżności pod pierwiastkiem mamy $\sqrt{\frac{2}{n}} \rightarrow 0$. Wystarczy teraz skorzystać z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach. ■

Wniosek 3.9.6 Jeśli $a > 0$, to $\sqrt[n]{a} \rightarrow 1 (n \rightarrow \infty)$.

Dowód: I. Jeśli $a = 1$, to nie ma czego dowodzić, bo mamy do czynienia z ciągiem stałym (Przykład 3.1.2).

II. Niech teraz $a > 1$. Można przeprowadzić analogiczny dowód jak ten w przypadku powyższego przykładu (stosując nierówność Bernoullego (ćwiczenie)). Ale tu wykorzystamy powyższy przykład. Wobec Zasady Archimedesesa (Twierdzenie 1.4.4) istnieje takie $N \in \mathbb{N}^*$, że $a < N$. Zatem z monotoniczności pierwiastka mamy

$$\forall n \geq N : 1 < \sqrt[n]{a} < \sqrt[n]{n}.$$

Wystarczy teraz skorzystać z powyższego Przykładu 3.9.5 i Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach.

III. Niech teraz $a \in (0, 1)$. Z poprzedniego kroku $\sqrt[n]{\frac{1}{a}} \rightarrow 1$, zatem z Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach

$$\sqrt[n]{a} = \frac{1}{\sqrt[n]{1/a}} \rightarrow 1 \ (n \rightarrow \infty).$$

■

Niech $k \in \mathbb{Z}, l \in \mathbb{N}^*$ oraz $a > 0$. Definiujemy $a^{k/l} := (a^{1/l})^k = \sqrt[l]{a^k}$. Ponadto, jeśli l jest nieparzyste, to można rozszerzyć tę definicję na $a < 0$, natomiast jeśli k jest nieujemne, na $a = 0$.

Lemat 3.9.7 *Jeśli $a, b > 0, p, q \in \mathbb{Q}, k, m \in \mathbb{Z}, l, j \in \mathbb{N}^*, c \in \mathbb{R}$, to*

1. $1^q = 1, a^0 = 1$;
2. $\frac{k}{l} = \frac{m}{j} \implies a^{k/l} = a^{m/j}$;
3. $(ab)^q = a^q b^q, a^{p+q} = a^p a^q, (a^p)^q = a^{pq}$;
4. $q > 0 \implies (0, +\infty) \ni x \mapsto x^q \in (0, +\infty)$ jest rosnąca;
5. $q < 0 \implies (0, +\infty) \ni x \mapsto x^q \in (0, +\infty)$ jest malejąca;
6. $a > 1 \implies \mathbb{Q} \ni x \mapsto a^x \in (0, +\infty)$ jest rosnąca;
7. $a \in (0, 1) \implies \mathbb{Q} \ni x \mapsto a^x \in (0, +\infty)$ jest malejąca;
8. $a_n \rightarrow a \ (n \rightarrow \infty) \implies a_n^p \rightarrow a^p \ (n \rightarrow \infty)$;
9. $a \geq 1 \implies \{a^r : r \in \mathbb{Q} \cap (-\infty, c]\}$ jest niepusty i ograniczony od góry.

Dowód: ćwiczenie.

■

3.10 Potęgi rzeczywiste

Definicja 3.10.1 (Potęga rzeczywista) Niech $a > 0$ i $c \in \mathbb{R}$.

Jeśli $c > 0$, to definiujemy $0^c := 0$.

Jeśli $a \geq 1$, to definiujemy

$$a^c := \sup \{a^q : q \in \mathbb{Q} \cap (-\infty, c]\}.$$

Jeśli $a \in (0, 1)$, definiujemy

$$a^c := \left(\frac{1}{a}\right)^{-c}.$$

Definicja jest poprawna na mocy Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9), bo zbiór, dla którego liczymy supremum jest niepusty i ograniczony od góry z Lematu 3.9.7. Ponadto jeśli c jest liczbą wymierną, to supremum w definicji jest maksimum i definicja zgadza się z poprzednią wobec monotoniczności odpowiednich funkcji (Lemat 3.9.7).

Własność 3.10.2 Jeśli $a > 1$ oraz $c \in \mathbb{R}$, to istnieje niemalejący ciąg $(q_n)_{n=1}^{\infty}$ liczb wymiernych zbieżny do c i taki, że $(a^{q_n})_{n=1}^{\infty}$ jest niemalejący i zbieżny do a^c .

Dowód: Niech $A := \{a^q : q \in \mathbb{Q} \cap (-\infty, c]\}$. Wtedy z definicji $a^c = \sup A$.

Na mocy Ciągowego warunku koniecznego i wystarczającego kresu (czyli Twierdzenia 3.4.6) istnieje niemalejący ciąg elementów zbioru A zbieżny do jego supremum, a to oznacza, że istnieje ciąg liczb wymiernych $(q_n)_{n=1}^{\infty}$ mniejszych od c i takich, że ciąg $(a^{q_n})_{n=1}^{\infty}$ jest niemalejący i zbieżny do a^c . Wobec monotoniczności funkcji $\mathbb{Q} \ni q \mapsto a^q \in \mathbb{R}$ (Lemat 3.9.7) ciąg $(q_n)_{n=1}^{\infty}$ jest też niemalejący, a ponieważ jest ograniczony od góry przez c , więc jest zbieżny na mocy Kryterium zbieżności ciągów monotonicznych (Twierdzenie 3.4.2).

Niech $y = \lim_{n \rightarrow \infty} q_n$. Z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej wynika, że $y \leq c$, bo $\forall n \in \mathbb{N}^* : q_n \leq c$.

Aby dowód zakończyć, trzeba pokazać, że $y = c$. Załóżmy dla dowodu nie wprost, że $y < c$. Stosujemy Własność 1.4.6 gęstości $\mathbb{Q}$ w $\mathbb{R}$ dwa razy otrzymując dwie liczby wymierne p, r takie, że $y < p < r < c$. W szczególności wynika stąd, że $a^r \in A$. Ponieważ $\forall n \in \mathbb{N}^* : q_n \leq y$ (to wynika z faktu, że ciąg $(q_n)_{n=1}^{\infty}$ jest niemalejący), więc mamy $a^{q_n} < a^p < a^r$ i znowu z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności wnioskujemy, że $a^c \leq a^p < a^r$, a to jest sprzeczność z definicją supremum. ■

Lemat 3.10.3 Niech $a > 0$, $g \in \mathbb{R}$ oraz $(q_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{Q}$. Wtedy:

(i) Jeśli $q_n \rightarrow +\infty$ lub $q_n \rightarrow -\infty$, to $a^{1/q_n} \rightarrow 1$ ($n \rightarrow \infty$).

(ii) Jeśli $q_n \rightarrow 0$, to $a^{q_n} \rightarrow 1$ ($n \rightarrow \infty$).

(iii) Jeśli $q_n \rightarrow g$, to $a^{q_n} \rightarrow a^g$ ($n \rightarrow \infty$).

Dowód: (i) Niech $q_n \rightarrow +\infty$ i $a > 1$. Bez straty ogólności możemy założyć, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : q_n \geq 1$.

Ponieważ $\forall n \in \mathbb{N}^* : [q_n] \leq q_n < [q_n] + 1$ z (2.2), zatem na mocy Twierdzenia 3.7.6 o odpychaniu do nieskończoności ciąg $([q_n] + 1)_{n=1}^\infty$ dąży do $+\infty$, a stąd także $([q_n])_{n=1}^\infty$ dąży do $+\infty$ (por. Twierdzenie 3.7.8) i są to ciągi dodatnich liczb naturalnych. Na mocy Lematu 3.9.7

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : 1 < a^{\frac{1}{q_n}} \leq a^{\frac{1}{[q_n]}}.$$

Na mocy Wniosku 3.9.6 i Lematu 3.7.5 skrajne ciągi są zbieżne do 1. Wystarczy zastosować Twierdzenie 3.3.4 o trzech ciągach.

Pozostałe przypadki – ćwiczenie.

(ii) Rozważmy dowolny podciąg ciągu $(a^{q_n})_{n=1}^\infty$ i zadający go zbiór nieskończony $\mathbb{L}$. Mamy podciąg $(q_n)_{n \in \mathbb{L}}$. Niech $\mathbb{L}_- = \{n \in \mathbb{L} : q_n < 0\}$, $\mathbb{L}_+ := \{n \in \mathbb{L} : q_n > 0\}$ oraz $\mathbb{L}_0 := \{n \in \mathbb{L} : q_n = 0\}$. Te zbiory są parami rozłączne i w sumie dają cały zbiór $\mathbb{L}$, zatem przynajmniej jeden z nich jest nieskończony.

Jeśli $\mathbb{L}_-$ jest nieskończony, to na mocy Twierdzenia 3.8.3 o odwracaniu nieskończoności ciąg $(1/q_n)_{n \in \mathbb{L}_-}$ dąży do $-\infty$, zatem z punktu (i) wynika, że $(a^{q_n})_{n \in \mathbb{L}_-}$ jest zbieżny do 1.

Jeśli $\mathbb{L}_+$ jest nieskończony, to na mocy Twierdzenia 3.8.3 o odwracaniu nieskończoności ciąg $(1/q_n)_{n \in \mathbb{L}_+}$ dąży do $+\infty$, zatem z punktu (i) wynika, że $(a^{q_n})_{n \in \mathbb{L}_+}$ jest zbieżny do 1.

Jeśli natomiast $\mathbb{L}_0$ jest nieskończony, to $(a^{q_n})_{n \in \mathbb{L}_0}$ jest stały, stale równy 1.

Na mocy Twierdzenia 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach z dowolności wybranego podciągu $a^{q_n} \rightarrow 1$.

(iii) Udowodnimy dla $a > 1$. Na mocy Własności 3.10.2 istnieje taki ciąg $(p_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{Q}$, że $p_n \rightarrow g$ i $a^{p_n} \rightarrow a^g$. Wtedy $q_n - p_n \rightarrow 0 (n \rightarrow \infty)$ i stosując Lemat 3.9.7 otrzymujemy

$$a^{q_n} = a^{p_n} \cdot a^{q_n - p_n} \rightarrow a^g \cdot 1 = a^g \quad (n \rightarrow \infty)$$

z (ii) i Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach. ■

Własność 3.10.4 (Własności potęg) Niech $a, b > 0$ oraz $r, s \in \mathbb{R}$. Wtedy:

1. $(ab)^r = a^r b^r$, $a^{r+s} = a^r a^s$;
2. $r > 0 \implies (0, +\infty) \ni x \mapsto x^r \in (0, +\infty)$ jest rosnąca;
3. $r < 0 \implies (0, +\infty) \ni x \mapsto x^r \in (0, +\infty)$ jest malejąca;
4. $a > 1 \implies \mathbb{R} \ni x \mapsto a^x \in (0, +\infty)$ jest rosnąca;
5. $a \in (0, 1) \implies \mathbb{R} \ni x \mapsto a^x \in (0, +\infty)$ jest malejąca.

Dowód: 1. Pokażemy dla $ab > 1$ ($ab \in (0, 1]$ ćwiczenie). Na mocy Własności 3.10.2 istnieje taki ciąg $(q_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{Q}$, że $q_n \rightarrow r$ oraz $(ab)^{q_n} \rightarrow (ab)^r$. Wobec Lematu 3.10.3 mamy $a^{q_n} \rightarrow a^r$, $b^{q_n} \rightarrow b^r$. Z Lematu 3.9.7 otrzymujemy

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : (ab)^{q_n} = a^{q_n} b^{q_n}$$

i wystarczy przejść do granicy przy $n \rightarrow \infty$ stosując Twierdzenie 3.2.7 o działaniach na granicach.

Druga równość analogicznie (ćwiczenie).

2. Niech $0 < a < b$. Wobec tego $\frac{b}{a} > 1$. Na mocy Własności 3.10.2 istnieje taki niemalejący ciąg $(q_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{Q}$, że $q_n \rightarrow r$ oraz ciąg $\left(\left(\frac{b}{a}\right)^{q_n}\right)_{n=1}^\infty$ jest też niemalejący i zbieżny do $\left(\frac{b}{a}\right)^r$. Ponieważ $r > 0$, to wobec Twierdzenia 3.3.3 o zachowaniu znaku bez straty ogólności możemy założyć, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : q_n > 0$. Z Lematu 3.9.7

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : a^{q_n} < b^{q_n}.$$

Stąd wobec monotoniczności ciągu $\left(\left(\frac{b}{a}\right)^{q_n}\right)_{n=1}^\infty$

$$1 < \left(\frac{b}{a}\right)^{q_1} \leq \left(\frac{b}{a}\right)^{q_n} \leq \left(\frac{b}{a}\right)^r$$

i w konsekwencji mamy $a^r < b^r$.

4. Niech $r < s$. Na mocy Własności 1.4.6 gęstości $\mathbb{Q}$ w $\mathbb{R}$ istnieją takie liczby wymierne p, q , że $r < p < q < s$. Na mocy Własności 3.10.2 istnieją ciągi niemalejące $(p_n)_{n=1}^\infty$ i $(q_n)_{n=1}^\infty$ zbieżne odpowiednio do r i s (w szczególności $\forall n \in \mathbb{N}^* : p_n \leq r < p$) i takie, że $(a^{p_n})_{n=1}^\infty$ i $(a^{q_n})_{n=1}^\infty$ są niemalejące i zbieżne odpowiednio do a^r i a^s . Z definicji granicy wynika, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : q_n > q.$$

Z Lematu 3.9.7

$$\forall n \geq N : a^{p_n} < a^p < a^q < a^{q_n}.$$

Na mocy Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej mamy

$$a^r \leq a^p < a^q \leq a^s.$$

Punkty 3 i 5 – ćwiczenie. ■

Twierdzenie 3.10.5 (O ciągach wykładników)

Niech $a > 0, b \in \mathbb{R}$, $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Wtedy:

1. jeśli $b_n \rightarrow b$, to $a^{b_n} \rightarrow a^b$;
2. jeśli $b_n \rightarrow -\infty$ (odp. $+\infty$) i $a > 1$ (odp. $a \in (0, 1)$), to $a^{b_n} \rightarrow 0$;
3. jeśli $b_n \rightarrow +\infty$ (odp. $-\infty$) i $a > 1$ (odp. $a \in (0, 1)$), to $a^{b_n} \rightarrow +\infty$.

Dowód: 1.

Krok I. Pokażemy najpierw, że jeśli $c_n \rightarrow +\infty$, to $a^{1/c_n} \rightarrow 1$.

Powtarzamy dowód Lematu 3.10.3(i), przy czym teraz nierówności

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : \quad 1 < a^{\frac{1}{c_n}} \leq a^{\frac{1}{[c_n]}}$$

dla $a > 1$ wynikają z Własności 3.10.4 potęg.

Krok II. Z poprzedniego kroku łatwo wywnioskować, że jeśli $c_n \rightarrow -\infty$, to $a^{1/c_n} \rightarrow 1$.

Krok III. Chcemy teraz pokazać, że jeśli $b_n \rightarrow 0$, to $a^{b_n} \rightarrow 1$. Powtarzamy tu dokładnie dowód Lematu 3.10.3(ii), wykorzystując krok I i krok II tego dowodu zamiast Lematu 3.10.3(i).

Krok IV. Na mocy Własności 1.4.6 gęstości $\mathbb{Q}$ w $\mathbb{R}$ dla dowolnego $n \in \mathbb{N}^*$ istnieje liczba wymierna q_n taka, że $b_n < q_n < b_n + \frac{1}{n}$. Z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach wynika, że $q_n \rightarrow b$. Wobec tego z Własności 3.10.4, Lematu 3.10.3, Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach i kroku III

$$a^{b_n} = a^{q_n} \cdot a^{b_n - q_n} \rightarrow a^b \cdot 1 = a^b (n \rightarrow \infty).$$

2. Niech $a \in (0, 1)$ i $b_n \rightarrow +\infty$. Rozumując jak w dowodzie Lematu 3.10.3(i) wnioskujemy, że $[b_n] \rightarrow +\infty$. Zatem na mocy Przykładu 3.9.1 i Lematu 3.7.5

$$a^{[b_n]} \rightarrow 0.$$

Ale ponieważ $[b_n] \leq b_n$, więc na mocy Własności 3.10.4 potęg

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : \quad 0 < a^{b_n} \leq a^{[b_n]}$$

i wystarczy skorzystać z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach.

3. Niech $a > 1$ i $b_n \rightarrow +\infty$. Wtedy $\frac{1}{a} \in (0, 1)$ i z punktu 2. wynika, że

$$\frac{1}{a^{b_n}} \rightarrow 0.$$

Ponieważ $\forall n \in \mathbb{N}^* : \frac{1}{a^{b_n}} > 0$, teza wynika z Twierdzenia 3.8.3 o odwracaniu nieskończoności.

Pozostałe przypadki – ćwiczenie. ■

Wniosek 3.10.6 *Jeśli $a > 0$ oraz $r, s \in \mathbb{R}$, to $(a^r)^s = a^{rs}$.*

Dowód: Na mocy Lematu 3.3.6 istnieją ciągi $(p_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{Q}$ i $(q_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{Q}$ zbieżne odpowiednio do r i s . Na mocy Lematu 3.9.7

$$\forall n, m \in \mathbb{N}^* : (a^{p_n})^{q_m} = a^{p_n q_m}.$$

Ustalamy dowolne $m \in \mathbb{N}^*$ i przechodzimy do granicy z $n \rightarrow \infty$, zauważając, że $p_n q_m \rightarrow r q_m$ ($n \rightarrow \infty$), dzięki Własności 3.9.4 zbieżności pod pierwiastkiem oraz Własności 3.9.2 zbieżności potęg naturalnych, jak również wobec Twierdzenia 3.10.5 o ciągach wykładników

$$\forall m \in \mathbb{N}^* : (a^r)^{q_m} = a^{r q_m}.$$

I jeszcze raz stosujemy powyższe twierdzenie przechodząc do granicy przy $m \rightarrow \infty$ i wykorzystując Twierdzenie 3.2.7 o działaniach na granicach (bo w szczególności $r q_m \rightarrow r s$ ($m \rightarrow \infty$)). ■

Własność 3.10.7 (O ciągu ograniczonym wykładników)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset (0, \infty)$ i $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Wtedy:

- (i) jeśli $a_n \rightarrow 1$ i $(b_n)_{n=1}^\infty$ jest ograniczony, to $a_n^{b_n} \rightarrow 1$;
- (ii) jeśli $a_n \rightarrow 0$ (odp. $+\infty$) i istnieje takie $b > 0$, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : b_n > b$, to $a_n^{b_n} \rightarrow 0$ (odp. $+\infty$).

Dowód: (i) Ponieważ $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$ jest ograniczony, więc istnieją takie liczby $u, v \in \mathbb{Z}$, że $(b_n)_{n=1}^\infty \subset [u, v]$.

Rozważmy dowolny podciąg $(a_n^{b_n})_{n \in \mathbb{L}}$ oraz trzy zbiory $\mathbb{L}_- := \{n \in \mathbb{L} : a_n \in (0, 1)\}$, $\mathbb{L}_+ := \{n \in \mathbb{L} : a_n > 1\}$, $\mathbb{L}_1 := \{n \in \mathbb{L} : a_n = 1\}$. Ponieważ w sumie dają one cały $\mathbb{L}$, który jest nieskończony, więc któryś z nich musi być nieskończony i ten nieskończony wybieramy i oznaczamy literą $\mathbb{M}$.

Mamy wobec Własności 3.10.4 potęg

$$\begin{aligned} \forall n \in \mathbb{L}_- : & \quad a_n^v \leq a_n^{b_n} \leq a_n^u, \\ \forall n \in \mathbb{L}_+ : & \quad a_n^u \leq a_n^{b_n} \leq a_n^v, \\ \forall n \in \mathbb{L}_1 : & \quad a_n^{b_n} = 1. \end{aligned}$$

Zatem podciąg $(a_n^{b_n})_{n \in \mathbb{M}}$ jest zbieżny do 1 (stosujemy Twierdzenie 3.3.4 o trzech ciągach i Własność 3.9.2 zbieżności potęg). Teza wynika z Twierdzenia 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach.

(ii) ćwiczenie. ■

Twierdzenie 3.10.8 (O ciągach wykładniczych)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset (0, +\infty)$, $(b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $\alpha, \beta \in \overline{\mathbb{R}}$, $a_n \rightarrow \alpha$, $b_n \rightarrow \beta$. Wtedy

$$\lim_{n \rightarrow \infty} a_n^{b_n} =$$

1. $+\infty$, jeśli

$$\left\{ \begin{array}{l} \alpha = +\infty \\ \beta \in (0, +\infty] \end{array} \right\} \text{ lub } \left\{ \begin{array}{l} \alpha \in (1, +\infty) \\ \beta = +\infty \end{array} \right\} \text{ lub } \left\{ \begin{array}{l} \alpha \in (0, 1) \\ \beta = -\infty \end{array} \right\} \text{ lub } \left\{ \begin{array}{l} \alpha = 0 \\ \beta \in [-\infty, 0) \end{array} \right\} ;$$

2. α^β , jeśli $\alpha \in (0, +\infty)$, $\beta \in \mathbb{R}$;

3. 0, jeśli

$$\left\{ \begin{array}{l} \alpha = +\infty \\ \beta \in [-\infty, 0) \end{array} \right\} \text{ lub } \left\{ \begin{array}{l} \alpha \in (1, +\infty) \\ \beta = -\infty \end{array} \right\} \text{ lub } \left\{ \begin{array}{l} \alpha \in (0, 1) \\ \beta = +\infty \end{array} \right\} \text{ lub } \left\{ \begin{array}{l} \alpha = 0 \\ \beta \in (0, +\infty] \end{array} \right\} .$$

Dowód: 2. Zauważmy, że $(b_n)_{n=1}^\infty$ jako zbieżny, jest ograniczony (Twierdzenie 3.1.8 o ograniczoności ciągu zbieżnego). Ponadto $\frac{a_n}{\alpha} \rightarrow 1 (n \rightarrow \infty)$ (Twierdzenie 3.2.7 o działaniach na granicach).

Wobec tego wnioskujemy z Własności 3.10.4 potęg, Twierdzenia 3.10.5 o ciągu wykładników i Własności 3.10.7 ciągu ograniczonego wykładników, że

$$a_n^{b_n} = \alpha^{b_n} \cdot \left(\frac{a_n}{\alpha} \right)^{b_n} \rightarrow \alpha^\beta \cdot 1 = \alpha^\beta (n \rightarrow \infty).$$

Pozostałe podpunkty – ćwiczenie. ■

Otrzymaliśmy tu trzy wykładnicze symbole nieoznaczone: $[1^\infty]$, $[0^0]$, $[\infty^0]$. Rozważmy ciąg dany wzorem ogólnym $x_n = 3 + (-1)^n$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Jest to ciąg rozbieżny. Natomiast $a_n := x_n^{1/n} \rightarrow 1$, zatem $(a_n)_{n=1}^\infty$ jest przykładem symbolu $[1^\infty]$ rozbieżnego. Dalej $b_n = x_n^n \rightarrow +\infty$, więc $(b_n)_{n=1}^\infty$ jest przykładem symbolu $[\infty^0]$ rozbieżnego; wreszcie jeśli $c_n = 1/b_n$, to $(c_n)_{n=1}^\infty$ jest przykładem symbolu $[0^0]$ rozbieżnego.

Ćwiczenie: Podać przykłady ciągów $(a_n)_{n=1}^\infty$ i $(b_n)_{n=1}^\infty$ takich, że ciąg $(a_n^{b_n})_{n=1}^\infty$ reprezentuje któryś z wykładniczych symboli nieoznaczonych, a dąży do a) 0, b) 1, c) 5, d) $+\infty$.

Własność 3.10.9 Niech $(x_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $(y_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R} \setminus \{0\}$.

1. Jeśli $x_n \rightarrow +\infty$ lub $x_n \rightarrow -\infty$, to $\left(1 + \frac{1}{x_n}\right)^{x_n} \rightarrow e$.

2. Jeśli $y_n \rightarrow 0$, to $(1 + y_n)^{\frac{1}{y_n}} \rightarrow e$.

Dowód: ćwiczenie. ■

3.11 Granice dolne i górne

Podrozdział dotyczy $\mathbb{R}$, a dokładniej $\overline{\mathbb{R}}$.

Niech $A \subset \overline{\mathbb{R}}$ będzie niepusty. Jeśli $-\infty \in A$, to $\inf A = -\infty$, jeśli $+\infty \in A$, to $\sup A = +\infty$. Jeśli $A = \{-\infty\}$, to $\inf A = \sup A = -\infty$. Jeśli $A = \{+\infty\}$, to $\inf A = \sup A = +\infty$. Jeśli $-\infty \notin A$ i $A \cap \mathbb{R} \neq \emptyset$, to albo A jest ograniczony od dołu i wtedy $\inf A \in \mathbb{R}$ (na mocy Aksjomatu Dedekinda, Twierdzenia 1.4.9), albo A nie jest ograniczony od dołu i wtedy $\inf A = -\infty$. Jeśli $+\infty \notin A$ i $A \cap \mathbb{R} \neq \emptyset$, to albo A jest ograniczony od góry i wtedy $\sup A \in \mathbb{R}$ (znowu z Aksjomatu Dedekinda), albo A nie jest ograniczony od góry i wtedy $\sup A = +\infty$. W każdym razie niepusty podzbiór $\overline{\mathbb{R}}$ ma zawsze oba kresy i zawsze wtedy $\inf A \leq \sup A$.

Definicja 3.11.1 (Granica górna i dolna ciągu) Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$ i niech

$$A := \{a \in \overline{\mathbb{R}} : a \text{ jest granicą (właściwą lub nie) pewnego podciągu ciągu } (a_n)_{n=1}^{\infty}\}.$$

Elementy zbioru A są nazywane *punktami skupienia* ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$.

Granica górną ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ nazywamy $\limsup_{n \rightarrow \infty} a_n := \sup A$.

Granica dolną ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ nazywamy $\liminf_{n \rightarrow \infty} a_n := \inf A$.

Zauważmy, że wobec Własności 3.8.5 zbiór A jest niepusty, dlatego definicja jest dobrze postawiona.

Jeśli $a_n = (-1)^n$ dla $n \in \mathbb{N}^*$, to $A = \{-1, 1\}$. Jeśli ustawimy wszystkie liczby wymierne w ciąg, to dla otrzymanego ciągu $A = \overline{\mathbb{R}}$.

Własność 3.11.2 (Własności granicy dolnej i górnej)

Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{R}$ i $\alpha \in \overline{\mathbb{R}}$. Wtedy:

1. $\inf\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\} \leq \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n \leq \limsup_{n \rightarrow \infty} a_n \leq \sup\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\};$
2. $\limsup_{n \rightarrow \infty} a_n = \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n = \alpha \iff \lim_{n \rightarrow \infty} a_n = \alpha.$

Dowód: Niech A będzie zbiorem wszystkich punktów skupienia ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$. W szczególności jest on niepusty na mocy Własności 3.8.5.

1. Środkowa nierówność wynika z faktu $\inf A \leq \sup A$.

Gdyby

$$a := \limsup_{n \rightarrow \infty} a_n > \sup\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\} =: b,$$

to z definicji supremum (chodzi o supremum zbioru A) istniałby element $c \in (b, a] \cap A$. Zatem istniałby podciąg ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ zbieżny do c . Jeśli $c = +\infty$, to z definicji granicy niewłaściwej (dla tego podciągu) istniałoby takie $m \in \mathbb{N}^*$, że $a_m > b$. Natomiast

jeśli $c \in rj$, to z definicji granicy (dla tego podciągu) istniałoby takie $m \in \mathbb{N}^*$, że $|a_m - c| < c - b$, skąd wynika $c - a_m < c - b$, a to oznacza, że $a_m > b$. Zatem w obu przypadkach mamy sprzeczność z definicją supremum zbioru $\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\}$.

Analogicznie pokazujemy lewą nierówność.

2. Mamy

$$\limsup_{n \rightarrow \infty} a_n = \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n = \alpha \iff A = \{\alpha\}.$$

Wystarczy zatem pokazać, że

$$A = \{\alpha\} \iff \lim_{n \rightarrow \infty} a_n = \alpha.$$

($\Leftarrow$)

Jeśli $\alpha \in \mathbb{R}$, to ta implikacja wynika z Twierdzenia 3.5.4 o granicy podciągu ciągu zbieżnego.

Natomiast jeśli $\alpha \in \{-\infty, +\infty\}$, to z Twierdzenia 3.7.3(ii) o własnościach granic niewłaściwych.

($\Rightarrow$)

Ustalmy dowolny podciąg ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$. Na mocy Własności 3.8.5 istnieje podciąg tego ciągu dążący do pewnej granicy. Ta granica jest punktem skupienia, więc należy do zbioru A , musi być zatem równa α .

Teraz wystarczy zastosować Twierdzenie 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach w przypadku $\alpha \in \mathbb{R}$, względnie Odpowiednik tego twierdzenia, czyli Własność 3.7.4, w przypadku $\alpha \in \{-\infty, +\infty\}$. ■

Własność 3.11.3 (Charakteryzacja granicy dolnej i górnej)

Jeśli $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $\alpha, \beta \in \overline{\mathbb{R}}$, to

$$\limsup_{n \rightarrow \infty} a_n = \alpha \quad (\text{odp. } \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n = \alpha)$$

wtedy i tylko wtedy, gdy spełnione są jednocześnie następujące dwa warunki:

- 1) istnieje podciąg ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ który dąży do α ,
- 2) jeśli β jest granicą pewnego podciągu ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$, to $\alpha \geq \beta$ (odp. $\alpha \leq \beta$).

Dowód: Warunek 2) jest równoważny z faktem, że α jest majorantą (odp. **minorantą**) zbioru A wszystkich punktów skupienia ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$. Natomiast warunek 1) mówi tak naprawdę, że ta majoranta (odp. **minoranta**) jest elementem zbioru A . Zatem to, że z 1)&2) wynika, że α jest granicą górną (odp. **dolną**), jest oczywiste. Musimy natomiast pokazać, że jeśli α jest tą granicą górną (odp. **dolną**), to $\alpha \in A$, czyli istnieje podciąg zbieżny do α .

Zrobimy to w przypadku granicy górnej (dolna – ćwiczenie).

Niech $\alpha = \limsup_{n \rightarrow \infty} a_n$. Jeśli $a_n \rightarrow \alpha$, to szukanym podciągiem może być cały ciąg. Załóżmy teraz, że $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ nie dąży do α , a to oznacza (por. dowód Własności 3.11.2), że $A \neq \{\alpha\}$. W szczególności stąd wynika wobec Własności 3.11.2, że $\alpha \neq -\infty$. Rozważamy przypadki:

I. Niech $\alpha = +\infty$ i załóżmy dla dowodu nie wprost, że $+\infty \notin A$. Ponieważ $\sup A = +\infty$, więc żadna liczba naturalna nie jest majorantą zbioru A . Zatem

$$\forall k \in \mathbb{N}^* \exists \alpha_k \in A : \quad k < \alpha_k < +\infty.$$

$\alpha_k \in A$, zatem jest granicą pewnego podciągu ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$. Budujemy teraz rekurencyjnie nowy podciąg. Z definicji granicy

$$\exists n_1 \in \mathbb{N}^* : \quad |a_{n_1} - \alpha_1| < \alpha_1 - 1,$$

czyli $a_{n_1} > 1$. Teraz

$$\exists n_2 > n_1 : \quad |a_{n_2} - \alpha_2| < \alpha_2 - 2,$$

czyli $a_{n_2} > 2$. Ogólnie, gdy już mamy n_k , to

$$\exists n_{k+1} > n_k : \quad |a_{n_{k+1}} - \alpha_{k+1}| < \alpha_{k+1} - k - 1,$$

czyli $a_{n_{k+1}} > k + 1$.

Zbudowaliśmy podciąg $(a_{n_k})_{k=1}^{\infty}$ taki, że

$$\forall k \in \mathbb{N}^* : \quad a_{n_k} > k.$$

Z Twierdzenia 3.7.6 o odpychaniu do nieskończoności wynika, że $a_{n_k} \rightarrow +\infty$ ($k \rightarrow \infty$), a to oznacza, że $+\infty \in A$, sprzeczność.

II. Niech teraz $\alpha \in \mathbb{R}$. Ponieważ $\alpha = \sup A$, więc na mocy Ciągowego warunku koniecznego i wystarczającego kresu zbioru (Twierdzenie 3.4.6) istnieje ciąg $(\alpha_k)_{k=1}^{\infty}$ elementów zbioru A zbieżny do α . Budujemy rekurencyjnie nasz podciąg. α_1 jest granicą pewnego podciągu ciągu $(a_n)_{n=1}^{\infty}$, zatem

$$\exists n_1 \in \mathbb{N}^* : \quad |a_{n_1} - \alpha_1| < 1.$$

α_2 jest granicą pewnego podciągu, zatem z definicji granicy

$$\exists n_2 > n_1 : \quad |a_{n_2} - \alpha_2| < \frac{1}{2}.$$

Jeśli mamy już n_k , to ponieważ α_{k+1} też jest granicą pewnego podciągu, mamy

$$\exists n_{k+1} > n_k : \quad |a_{n_{k+1}} - \alpha_{k+1}| < \frac{1}{k+1}.$$

Otrzymaliśmy w ten sposób podciąg $(a_{n_k})_{k=1}^\infty$ taki, że

$$\forall k \in \mathbb{N}^* : \quad \alpha_k - \frac{1}{k} < a_{n_k} < \alpha_k + \frac{1}{k}.$$

Na mocy Przykładu 3.1.2 i Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach skrajne ciągi są zbieżne do α , zatem $a_{n_k} \rightarrow \alpha$ ($k \rightarrow \infty$) na mocy Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach. Czyli $\alpha \in A$. ■

Własność 3.11.4 (Nierówności dla granic dolnych i górnych)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty, (b_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Wtedy:

1. Przy założeniu, że jeśli $\liminf_{n \rightarrow \infty} a_n \in \{-\infty, +\infty\}$, to $\liminf_{n \rightarrow \infty} b_n \neq -\liminf_{n \rightarrow \infty} a_n$, mamy

$$\liminf_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n) \geq \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n + \liminf_{n \rightarrow \infty} b_n.$$

2. Przy założeniu, że jeśli $\limsup_{n \rightarrow \infty} a_n \in \{-\infty, +\infty\}$, to $\limsup_{n \rightarrow \infty} b_n \neq -\limsup_{n \rightarrow \infty} a_n$, mamy

$$\limsup_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n) \leq \limsup_{n \rightarrow \infty} a_n + \limsup_{n \rightarrow \infty} b_n.$$

3. Natomiast, jeśli $a_n \leq b_n$ dla prawie wszystkich n , to

$$\begin{cases} \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n \leq \liminf_{n \rightarrow \infty} b_n \\ \limsup_{n \rightarrow \infty} a_n \leq \limsup_{n \rightarrow \infty} b_n \end{cases}.$$

Dowód: Pokażemy nierówności dla granic dolnych (dla granic górnych – ćwiczenie).

Niech $\alpha := \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n$ i $\beta := \liminf_{n \rightarrow \infty} b_n$.

1. Niech $\gamma := \liminf_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n)$. Jeśli $\gamma = +\infty$, to nierówność jest prawdziwa. Jeśli natomiast $\alpha = -\infty$, to suma po prawej stronie jest równa $-\infty$ (bo z założenia $\beta < +\infty$), więc też nie ma czego dowodzić.

Założmy zatem, że $\gamma < +\infty$ oraz $\alpha \in \mathbb{R} \cup \{+\infty\}$. Wobec Charakteryzacji granicy dolnej (Własność 3.11.3) istnieje podciąg $(a_n + b_n)_{n \in \mathbb{L}}$ dążący do γ . Na mocy Własności 3.8.5 istnieje $\alpha' \in \mathbb{R}$ i podciąg $(a_n)_{n \in \mathbb{M}}$ ciągu $(a_n)_{n \in \mathbb{L}}$ dążący do α' . Ponieważ $\alpha > -\infty$, więc również $\alpha' > -\infty$.

Na mocy Twierdzenia 3.5.4 o podciągu ciągu zbieżnego lub Twierdzenia 3.7.3 o własnościach granic niewłaściwych podciąg $(a_n + b_n)_{n \in \mathbb{M}}$ dąży do γ .

Ponieważ $b_n = (a_n + b_n) - a_n$, więc na mocy Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach lub Twierdzenia 3.7.8 (Odpowiednika twierdzenia o sumie) podciąg $(b_n)_{n \in \mathbb{M}}$ dąży do $\beta' := \gamma - \alpha'$. Z definicji granicy dolnej mamy $\alpha' \geq \alpha$ i $\beta' \geq \beta$. Stąd $\gamma = \alpha' + \beta' \geq \alpha + \beta$.

3. Wobec Charakteryzacji granicy dolnej (Własność 3.11.3) istnieje podciąg $(b_n)_{n \in \mathbb{L}}$ dążący do β . Na mocy Własności 3.8.5 istnieje $\alpha' \in \overline{\mathbb{R}}$ i podciąg $(a_n)_{n \in \mathbb{M}}$ ciągu $(a_n)_{n \in \mathbb{L}}$ dążący do α' . Na mocy Twierdzenia 3.5.4 o podciągu ciągu zbieżnego lub Twierdzenia 3.7.3 o własnościach granic niewłaściwych podciąg $(b_n)_{n \in \mathbb{M}}$ dąży do β . Na mocy Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej $\alpha' \leq \beta$. Ale z definicji granicy dolnej $\alpha \leq \alpha'$, czyli z przechodniości nierówności $\alpha \leq \beta$. ■

W punktach 1. i 2. powyższej własności na ogół nie da się uzyskać równości. Mianowicie niech

$$a_n = (-1)^n, \quad b_n = (-1)^{n+1}, \quad \text{dla } n \in \mathbb{N}^*.$$

Wtedy

$$\liminf_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n) = 0 > -2 = \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n + \liminf_{n \rightarrow \infty} b_n$$

oraz

$$\limsup_{n \rightarrow \infty} (a_n + b_n) = 0 < 2 = \limsup_{n \rightarrow \infty} a_n + \limsup_{n \rightarrow \infty} b_n.$$

Wygodna przy liczeniu granic dolnej i górnej ciągu może być następująca własność, uogólnienie Wniosku 3.5.6 o rozkładzie zupełnym na podciągi.

Własność 3.11.5 (Uogólnienie wniosku o rozkładzie zupełnym na podciągi)

Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$, $k \in \mathbb{N}^*$, $a_1, \dots, a_k \in \overline{\mathbb{R}}$. Niech $\mathbb{N}^* = \mathbb{L}_1 \cup \dots \cup \mathbb{L}_k$ i $\forall j \in \{1, \dots, k\} : \mathbb{L}_j$ będzie nieskończony. Jeśli $\forall j \in \{1, \dots, k\} : (a_n)_{n \in \mathbb{L}_j}$ jest zbieżny do a_j , to jedynymi punktami skupienia ciągu $(a_n)_{n=1}^\infty$ są elementy $a_1, \dots, a_k$. W szczególności najmniejszy z nich jest granicą dolną, a największy granicą górną tego ciągu.

Dowód: ćwiczenie. ■

Lemat 3.11.6 Niech $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R}$. Wtedy:

(i) Jeśli $\alpha := \liminf_{n \rightarrow \infty} a_n > -\infty$, to

$$\forall M \in (-\infty, \alpha) \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : a_n > M.$$

(ii) Jeśli $\beta := \limsup_{n \rightarrow \infty} a_n < +\infty$, to

$$\forall M \in (\beta, +\infty) \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : a_n < M.$$

Dowód: ćwiczenie. ■

Twierdzenie 3.11.7 (O zależności między pierwiastkiem a ilorazem)

Niech $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset (0, +\infty)$. Wtedy:

$$\liminf_{n \rightarrow \infty} \frac{a_{n+1}}{a_n} \leq \liminf_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{a_n} \leq \limsup_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{a_n} \leq \limsup_{n \rightarrow \infty} \frac{a_{n+1}}{a_n}.$$

W szczególności jeśli istnieje $\alpha := \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_{n+1}}{a_n}$, to również $\lim_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{a_n} = \alpha$.

Dowód: Środkowa nierówność wynika z Własności 3.11.2 granicy dolnej i górnej.

Niech $\alpha := \liminf_{n \rightarrow \infty} \frac{a_{n+1}}{a_n}$, $\beta = \liminf_{n \rightarrow \infty} \sqrt[n]{a_n}$. Zauważmy najpierw, że $\alpha \geq 0$ i $\beta \geq 0$ z Własności 3.11.4 dotyczącej nierówności dla granic dolnej i górnej. Jeśli $\alpha = 0$, to pierwsza nierówność w tezie zachodzi skoro $\beta \geq 0$.

Założmy zatem, że $\alpha > 0$. Wobec Lematu 3.3.7 wystarczy wykazać, że $\forall x \in (0, \alpha) : \beta \geq x$. Ustalmy zatem dowolne $x \in (0, \alpha)$.

Ustalmy dowolne $y \in (x, \alpha)$. Na mocy Lematu 3.11.6

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \quad \frac{a_{n+1}}{a_n} > y.$$

Indukcyjnie pokazujemy, że $\forall k \in \mathbb{N}^* : a_{N+k} \geq y^k a_N$, a to można zapisać

$$\forall n \geq N : \quad a_n \geq y^{n-N} a_N.$$

W konsekwencji

$$\forall n \geq N : \quad \sqrt[n]{a_n} \geq y \sqrt[n]{a_N y^{-N}}.$$

Ponieważ $\sqrt[n]{a_N y^{-N}} \rightarrow 1$ ($n \rightarrow \infty$) na mocy Wniosku 3.9.6, więc z Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach $y \sqrt[n]{a_N y^{-N}} - x \rightarrow y - x > 0$, a stąd z Twierdzenia 3.3.3 o zachowaniu znaku wynika, że

$$\exists N_1 > N \forall n \geq N_1 : \quad y \sqrt[n]{a_N y^{-N}} - x > 0$$

i wobec przechodności nierówności

$$\forall n \geq N_1 : \quad \sqrt[n]{a_n} > x.$$

Z Własności 3.11.4 wynika, że

$$\beta \geq x.$$

Nierówność po prawej stronie udowadniamy symetrycznie.

Teza dodatkowa wynika z Własności 3.11.2 granicy dolnej i górnej. ■

W tej dodatkowej tezie implikacja przeciwna nie jest prawdziwa.

Przykład 3.11.8 Niech $a_n = 2^{-n}(2 + (-1)^n)$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Wtedy $\sqrt[n]{a_n} \rightarrow 1/2$, natomiast $\left(\frac{a_{n+1}}{a_n}\right)_{n=1}^{\infty}$ jest rozbieżny.

Dowód: Dla dowolnego $n \in \mathbb{N}^*$

$$\frac{1}{2} \leq \sqrt[n]{a_n} \leq \frac{1}{2} \sqrt[n]{3} \quad \text{oraz} \quad \frac{a_{n+1}}{a_n} = \frac{1}{6}(5 - 4(-1)^n).$$

■

Przykład 3.11.9

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{n}{\sqrt[n]{n!}} = e.$$

Dowód: Stosujemy Twierdzenie 3.11.7 do ciągu danego wzorem ogólnym

$$a_n = \frac{n^n}{n!} \quad \text{dla } n \in \mathbb{N}^*.$$

Mamy

$$\frac{a_{n+1}}{a_n} = \frac{(n+1)^{n+1}}{(n+1)!} \cdot \frac{n!}{n^n} = \frac{(n+1)^n}{n^n} = \left(1 + \frac{1}{n}\right)^n \rightarrow e,$$

na mocy Przykładu 3.4.3. Zatem na mocy Twierdzenia 3.11.7

$$\sqrt[n]{a_n} = \sqrt[n]{\frac{n^n}{n!}} \rightarrow e.$$

■

4 Elementy topologii

4.1 Metryka i kule

Definicja 4.1.1 (Metryka) Niech X będzie niepustym zbiorem. Funkcję

$$d : X \times X \ni (a, b) \longmapsto d(a, b) \in [0, +\infty)$$

spełniającą warunki:

- (oznaczoność albo jednoznaczność) $\forall x, y \in X : (d(x, y) = 0 \iff x = y)$;
- (symetria) $\forall x, y \in X : d(x, y) = d(y, x)$;
- (nierówność trójkąta) $\forall x, y, z \in X : d(x, y) + d(y, z) \geq d(x, z)$

nazywamy *metryką*. Jeśli d jest metryką, to (X, d) nazywamy *przestrzenią metryczną*.

Jeśli wiadomo, o jaką metrykę chodzi, piszemy często X zamiast (X, d) .

Jak powiedzieliśmy w Rozdziale 1, jeśli rozważamy

$$d : \mathbb{K} \times \mathbb{K} \ni (x, y) \longmapsto d(x, y) := |x - y| \in [0, +\infty),$$

to $(\mathbb{K}, d)$ jest przestrzenią metryczną. Tę metrykę zadaną przez moduł nazywamy *euklidesową*. Jeśli będziemy mówić o przestrzeni metrycznej $\mathbb{K}$, to mamy na myśli przestrzeń właśnie z tą metryką. Oczywiście można też zdefiniować inne metryki na $\mathbb{K}$, ale ta jest naturalna.

Definicja 4.1.2 (Metryka i przestrzeń indukowana) Jeśli (X, d) jest przestrzenią metryczną i zbiór $A \subset X$ jest niepusty, to $d|_{A \times A}$ nazywamy metryką *indukowaną* z X na A . Przestrzeń metryczną $(A, d|_{A \times A})$ także nazywamy *indukowaną*.

Czasami będziemy rozważać przestrzenie indukowane z $\mathbb{R}$, np. $\mathbb{Q}$ albo $(0, +\infty)$ z metryką zadaną przez moduł.

Przypomnijmy odwzorowanie $\varphi : \overline{\mathbb{R}} \longrightarrow [-1, 1]$ rozważane w Rozdziale 1, dane wzorem

$$\varphi(x) = \begin{cases} -1, & \text{gdy } x = -\infty \\ \frac{x}{1+|x|}, & \text{gdy } x \in \mathbb{R} \\ 1, & \text{gdy } x = +\infty \end{cases}.$$

Można pokazać, że jeśli zdefiniujemy

$$d : \overline{\mathbb{R}} \times \overline{\mathbb{R}} \ni (x, y) \longmapsto d(x, y) = |\varphi(x) - \varphi(y)| \in [0, +\infty),$$

to $(\overline{\mathbb{R}}, d)$ jest przestrzenią metryczną (ćwiczenie).

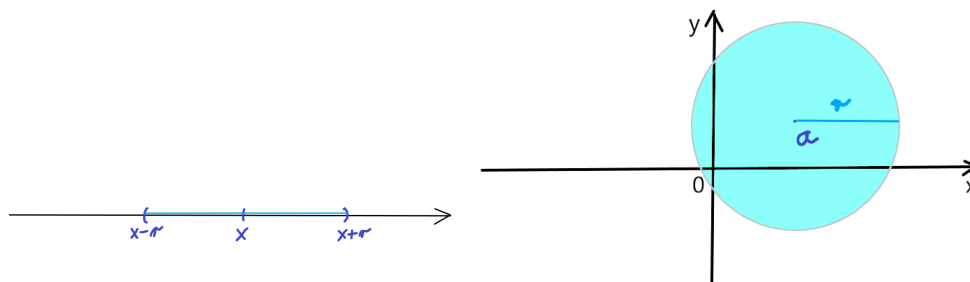
Definicja 4.1.3 (Kule) Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną, $x \in X$ i $r \in (0, +\infty)$. *Kulę otwartą* o środku x i promieniu r nazywamy zbiór

$$B(x, r) = \{y \in X : d(x, y) < r\}.$$

Kulę domkniętą o tym samym środku i promieniu nazywamy

$$\overline{B}(x, r) = \{y \in X : d(x, y) \leq r\}.$$

Zauważmy, że w $\mathbb{R}$ kule to przedziały (otwarte to $(x - r, x + r)$), a w $\mathbb{C}$ kule to koła.

Podzbiór przestrzeni metrycznej nazywamy *ograniczonym*, jeśli zawiera się w pewnej kuli. Ta definicja zgadza się z poprzednimi definicjami zbiorów ograniczonych w $\mathbb{R}$ i $\mathbb{C}$.

Zauważmy, że jeśli rozważymy $\overline{\mathbb{R}}$ z metryką zadaną powyżej, to cała przestrzeń jest ograniczona, bo zawiera się w kuli o dowolnym środku i promieniu 2.

Rozważmy teraz niepusty zbiór A i funkcję $f : A \rightarrow \mathbb{K}$. Mówimy, że f jest *ograniczona*, jeśli zbiór $f(A)$ jest ograniczony. Np. $\sin : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ jest ograniczony, bo $\sin(\mathbb{R}) \subset (-2, 2)$; np. $f : K(0, 1) \ni z \mapsto z^2 \in \mathbb{C}$ jest ograniczona, bo $f(K(0, 1)) \subset K(0, 1)$.

Przykład 4.1.4 (Metryka Czebyszewa) Niech $\mathcal{B}(A, \mathbb{K})$ oznacza rodzinę wszystkich ograniczonych funkcji $f : A \rightarrow \mathbb{K}$. Definiujemy funkcję

$$\begin{aligned} d_C : \mathcal{B}(A, \mathbb{K}) \times \mathcal{B}(A, \mathbb{K}) \ni (f, g) &\mapsto d_C(f, g) := \sup_{x \in A} |f(x) - g(x)| = \\ &= \sup\{|f(x) - g(x)| : x \in A\}. \end{aligned}$$

Jest to metryka, tak zwana *metryka Czebyszewa*¹⁴:

Dowód: ćwiczenie/zajęcia z topologii. ■

¹⁴Pafnutij Lwowicz Czebyszow (1821-1894) - matematyk rosyjski

W przestrzeni metrycznej możemy rozważać ciągi, granice ciągów i ciągi Cauchy'ego: Mianowicie, jeśli (X, d) to przestrzeń metryczna, $(x_n)_{n=1}^\infty \subset X$ (to znaczy mamy odwzorowanie $\mathbb{N}^* \ni n \mapsto x_n \in X$) i $g \in X$, to

$$x_n \longrightarrow g \iff \forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : d(x_n, g) < \varepsilon.$$

Mówimy wtedy, że ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty$ jest **zbieżny** do g . Zauważmy, że równoważnie możemy to też zapisać tak

$$x_n \longrightarrow g \iff \forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : x_n \in B(g, \varepsilon).$$

Lemat 4.1.5 *Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną oraz $x \in X$. Jeśli $(x_n)_{n=1}^\infty \subset X$ jest taki, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : x_n \in B(x, 1/n)$, to $x_n \longrightarrow x$.*

Dowód: ćwiczenie. ■

Natomiast $(x_n)_{n=1}^\infty \subset X$ jest **ciągłem Cauchy'ego**, jeśli

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N : d(x_n, x_m) < \varepsilon.$$

W dowolnej przestrzeni metrycznej każdy ciąg zbieżny jest ciągiem Cauchy'ego, to znaczy można wykazać w tym ogólniejszym przypadku Własność 3.6.2. Natomiast przestrzeń metryczna, w której wszystkie ciągi Cauchy'ego są zbieżne, nazywana jest przestrzenią **zupełną**.

Wobec Twierdzenia o zespolonych ciągach Cauchy'ego (Twierdzenie 3.6.5) wiemy, że zarówno $\mathbb{C}$, jak i $\mathbb{R}$ (tu jeszcze potrzebny jest Wniosek 3.1.6) są zupełne.

Natomiast $(0, +\infty)$ z metryką indukowaną z $\mathbb{R}$ nie jest zupełna, bo w tej przestrzeni ciąg $(1/n)_{n=1}^\infty$ jest Cauchy'ego, a nie jest zbieżny. Również $\mathbb{Q}$ z metryką zadaną przez moduł nie jest zupełna, bo $\left(\left(1 + \frac{1}{n} \right)^n \right)_{n=1}^\infty$ jest ciągiem Cauchy'ego, ale nie jest zbieżny w $\mathbb{Q}$.

4.2 Zbiory otwarte i domknięte

Definicja 4.2.1 (Zbiory otwarte i domknięte) *Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną i $U, F \subset X$. Mówimy, że zbiór U jest **otwarty** (w X), jeśli*

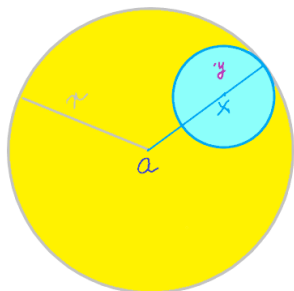
$$\forall x \in U \exists r > 0 : B(x, r) \subset U.$$

*Zbiór F nazywamy **domkniętym** (domkniętym w X), jeśli zbiór $X \setminus F$ jest otwarty.*

Uwaga! Istnieją zbiory, które nie są ani otwarte ani domknięte. Np. przedział $(0, 1]$ nie jest ani otwarty ani domknięty w $\mathbb{R}$ (ćwiczenie).

Własność 4.2.2 *Kula otwarta jest zbiorem otwartym, a kula domknięta jest zbiorem domkniętym.*

Dowód: Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną, $a \in X$, $r > 0$.

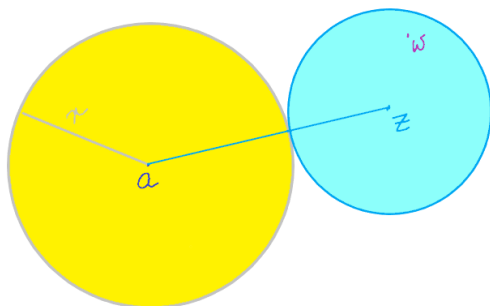

Pokażemy najpierw, że $B(a, r)$ jest zbiorem otwartym.

Ustalmy dowolny $x \in B(a, r)$ i weźmy $y \in B(x, r - d(a, x))$. Z nierówności trójkąta

$$d(y, a) \leq d(y, x) + d(x, a) < r - d(a, x) + d(x, a) = r,$$

czyli $y \in B(a, r)$. Pokazaliśmy, że $B(x, r - d(a, x)) \subset B(a, r)$. Z dowolności x wynika, że $B(a, r)$ jest zbiorem otwartym.

Pokażemy teraz, że kula $\overline{B}(a, r)$ jest zbiorem domkniętym, czyli że jej dopełnienie jest zbiorem otwartym.

Ustalmy dowolny $z \in X \setminus \overline{B}(a, r)$ i weźmy $w \in B(z, d(a, z) - r)$. Wtedy z nierówności trójkąta $d(a, w) + d(w, z) \geq d(a, z)$, zatem

$$d(a, w) \geq d(a, z) - d(w, z) > d(a, z) - d(a, z) + r = r,$$

zatem $w \notin \overline{B}(a, r)$. Pokazaliśmy, że $B(z, d(a, z) - r) \subset X \setminus \overline{B}(a, r)$. Z dowolności z wynika, że $X \setminus \overline{B}(a, r)$ jest zbiorem otwartym. ■

W szczególności każdy przedział otwarty ograniczony jest zbiorem otwartym. Każde koło otwarte na płaszczyźnie jest zbiorem otwartym.

Twierdzenie 4.2.3 (Własności zbiorów otwartych i domkniętych)

Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną. Wtedy:

1. $\emptyset, X$ są otwarte.
2. Jeśli U, V są otwarte, to $U \cap V$ jest otwarty.
3. Jeśli $\forall i \in I : U_i$ jest otwarty, to $\bigcup_{i \in I} U_i$ jest otwarty.
4. $\emptyset, X$ są domknięte.
5. Jeśli E, F są domknięte, to $E \cup F$ jest domknięty.
6. Jeśli $\forall i \in I : F_i$ jest domknięty, to $\bigcap_{i \in I} F_i$ jest domknięty.

Dowód: ćwiczenie/wykład z topologii. ■

W szczególności każdy otwarty przedział niewłaściwy jest otwarty w $\mathbb{R}$.

Pokażemy teraz, że zbiory otwarte w przestrzeni indukowanej to ślady zbiorów otwartych z nadprzestrzeni.

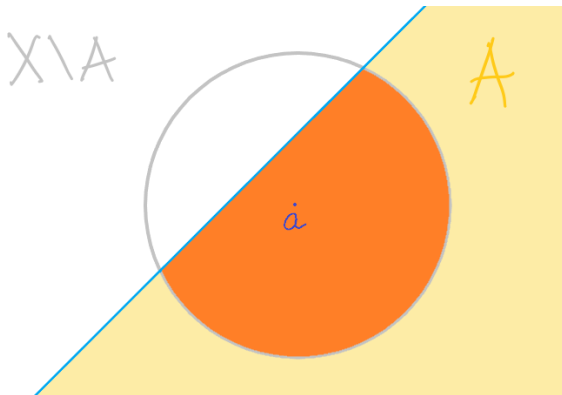
Własność 4.2.4 (Otwartość i domkniętość w przestrzeni indukowanej)

Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną i $\emptyset \neq A \subset X$. Rozważamy metrykę indukowaną na A z X . Niech $D \subset A$. Wtedy:

- (ι) D jest otwarty w A wtedy i tylko wtedy, gdy istnieje taki zbiór U otwarty w X , że $D = U \cap A$.
- (ι) D jest domknięty w A wtedy i tylko wtedy, gdy istnieje taki zbiór F domknięty w X , że $D = F \cap A$.

Dowód: (ι) Zauważmy najpierw, że jeśli $a \in A$ i $r > 0$, to

$$B_A(a, r) = \{y \in A : d(a, y) < r\} = \{y \in X : d(a, y) < r\} \cap A = B_X(a, r) \cap A.$$

($\implies$) Zbiór D jest otwarty w A , to znaczy

$$\forall x \in D \exists r_x > 0 : \quad B_A(x, r_x) \subset D.$$

Rozważmy teraz zbiór

$$U := \bigcup_{x \in D} B_X(x, r_x) = \{y \in X \mid \exists x \in D : d(x, y) < r_x\}.$$

On jest otwarty w X z Własności 4.2.2 i Twierdzenia 4.2.3 (można to też uzasadnić wprost z definicji wykorzystując rozumowanie z dowodu Własności 4.2.2). Zauważmy, że $D = U \cap A$.

($\impliedby$) Niech teraz zbiór U będzie otwarty w X , to znaczy

$$\forall x \in U \exists r_x > 0 : \quad B_X(x, r_x) \subset U.$$

W szczególności jeśli $D = U \cap A$, to

$$\forall x \in D \exists r_x > 0 : \quad B_X(x, r_x) \subset U.$$

A stąd

$$\forall x \in D \exists r_x > 0 : \quad B_A(x, r_x) = B_X(x, r_x) \cap A \subset U \cap A = D.$$

(μ) ćwiczenie/zajęcia z topologii. ■

Na przykład zbiór $(0, 1]$ nie jest otwarty w $\mathbb{R}$, ale jest otwarty w $[-1, 1]$ z metryką indukowaną z $\mathbb{R}$. Ten sam zbiór nie jest domknięty w $\mathbb{R}$, ale jest domknięty w $(0, +\infty)$ z metryką indukowaną z $\mathbb{R}$.

Własność 4.2.5 (**Suslina**)¹⁵

Niech $\{U_\mu : \mu \in M\}$ będzie pewną rodziną parami rozłącznych podzbiorów $\mathbb{R}$, które są otwarte i niepuste. Wtedy M jest zbiorem co najwyżej przeliczalnym.

Dowód: Pokażemy, że M jest równoliczny z pewnym podzbiorem zbioru $\mathbb{Q}$.

Ustalmy dowolne $\mu \in M$. Zbiór U_μ jest niepusty, zatem istnieje $x \in U_\mu$. Ponieważ jest to zbiór otwarty zatem $(x - \delta, x + \delta) \subset U_\mu$ dla pewnego $\delta > 0$. Z Własności 1.4.6 gęstości $\mathbb{Q}$ w $\mathbb{R}$ istnieje $r_\mu \in \mathbb{Q} \cap (x - \delta, x + \delta)$, w szczególności $r_\mu \in \mathbb{Q} \cap U_\mu$. Ustalmy taką liczbę r_μ .

Ponieważ zbiory z rodziny $\{U_\mu : \mu \in M\}$ są parami rozłączne, więc jeśli $\mu, \nu \in M$ i $\mu \neq \nu$, to $r_\mu \neq r_\nu$. A to oznacza, że odwzorowanie

$$M \ni \mu \longmapsto r_\mu \in \mathbb{Q}$$

jest injekcją. Zatem zbiór M jest równoliczny z pewnym podzbiorem zbioru liczb wymiernych, czyli jest co najwyżej przeliczalny. ■

¹⁵Michaił Jakowlewicz Suslin (1896-1919) – matematyk rosyjski

Definicja 4.2.6 (Otoczenie, sąsiedztwo, punkty skupienia i izolowane)

Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną, $A, U, V \subset X$ i $x \in X$. Mówimy, że U jest *otoczeniem* punktu x , jeśli U jest otwarty i $x \in U$. Mówimy, że V jest *sąsiedztwem* punktu x , gdy $x \notin V$ i $V \cup \{x\}$ jest otoczeniem punktu x .

Punkt x nazywamy punktem *skupienia* zbioru A , jeśli w każdym sąsiedztwie punktu x istnieje jakiś element zbioru A . Jeśli punkt $x \in A$ nie jest punktem skupienia zbioru A , to mówimy, że jest *izolowany*.

Podamy kilka przykładów w $\mathbb{R}$: Przedział $(0, 3)$ jest otoczeniem punktu 1, natomiast zbiór $(0, 1) \cup (1, 3)$ jego sąsiedztwem. Zbiór $(0, 1)$ nie jest sąsiedztwem 1. Liczba 1 jest punktem skupienia zbiorów $[0, 1]$, $(0, 1)$, $(0, 1) \cup (1, 2)$. Natomiast 2 jest punktem izolowanym zbioru $[0, 1] \cup \{2\}$.

W Definicji 3.11.1 granicy górnej i dolnej ciągu pojawiły się punkty skupienia ciągu. Zauważmy, że to nie to samo, co punkty skupienia zbioru. Ciąg stały $(c)_{n=1}^{\infty}$ ma punkt skupienia c , natomiast zbiór $\{c\}$ nie ma punktów skupienia (punkt c jest izolowany). Ponadto punktem skupienia ciągu rzeczywistego może być jedna z nieskończoności, a punktem skupienia zbioru może być tylko liczba.

Zauważmy, że dowolny punkt zbioru otwartego w $\mathbb{K}$ jest jego punktem skupienia. Nie jest to prawda w dowolnej przestrzeni metrycznej. Rozważmy na przykład $\mathbb{Z}$ z indukowaną metryką z $\mathbb{R}$. Wtedy $\mathbb{Z}$ jest otwarty, ale każdy jego punkt jest izolowany (ćwiczenie). Natomiast każda liczba rzeczywista jest punktem skupienia zbioru $\mathbb{Q}$.

Twierdzenie 4.2.7 (Ciągowe kryterium otwartości i domkniętości)

Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną i $A \subset X$. Wtedy:

- (i) Zbiór A jest otwarty wtedy i tylko wtedy, gdy dla dowolnego $x \in A$ i dowolnego ciągu $(x_n)_{n=1}^{\infty}$ zbieżnego do x prawie wszystkie wyrazy tego ciągu leżą w A .
- (ii) Zbiór A jest domknięty wtedy i tylko wtedy, gdy dla dowolnego ciągu elementów zbioru A zbieżnego w X jego granica należy do A .

Dowód: (i) ćwiczenie.

(ii) ($\implies$) Załóżmy, że A jest domknięty i pewien ciąg $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset X$ jest zbieżny do pewnego elementu $a \in X$.

Jeśli $a \notin A$, to istnieje takie $r > 0$, że $B(a, r) \subset X \setminus A$ (bo $X \setminus A$ jest otwarty). Ale z definicji granicy stąd $a_n \in B(a, r)$ dla prawie wszystkich $n \in \mathbb{N}^*$, zatem $(a_n)_{n=1}^{\infty}$ nie jest zawarty w A .

Przez kontrapozycję, jeśli $(a_n)_{n=1}^{\infty} \subset A$, to $a \in A$.

($\impliedby$) Kontrapozycja: Jeśli A nie jest domknięty, to $X \setminus A$ nie jest otwarty, zatem istnieje $a \in X \setminus A$, taki, że

$$\forall k \in \mathbb{N}^* : \quad B\left(a, \frac{1}{k}\right) \cap A \neq \emptyset.$$

Dla każdego $k \in \mathbb{N}^*$ ustalmy jeden punkt $a_k \in B\left(a, \frac{1}{k}\right) \cap A$. Wtedy ciąg $(a_k)_{k=1}^\infty \subset A$ jest zbieżny do a , co wynika wprost z definicji (uzasadnienie – ćwiczenie), ale $a \notin A$.

Pokazaliśmy, że jeśli A nie jest domknięty, to istnieje ciąg zawarty w A zbieżny do elementu, który nie należy do A . ■

W szczególności $\mathbb{Q}$ nie jest domknięty w $\mathbb{R}$.

Własność 4.2.8 (Ciągowa charakteryzacja punktu skupienia) *Jeśli (X, d) jest przestrzenią metryczną, $a \in X$ i $A \subset X$, to a jest punktem skupienia zbioru A wtedy i tylko wtedy, gdy $\exists (x_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{a\} : x_n \rightarrow a \ (n \rightarrow \infty)$.*

Dowód: ($\Rightarrow$) Z definicji wynika, że

$$\forall k \in \mathbb{N}^* : \quad \left(B\left(a, \frac{1}{k}\right) \setminus \{a\} \right) \cap A \neq \emptyset.$$

Zatem

$$\forall k \in \mathbb{N}^* \exists x_k \in A \setminus \{a\} : \quad x_k \in B\left(a, \frac{1}{k}\right),$$

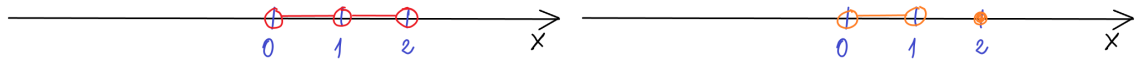
ale to oznacza, że $x_k \rightarrow a \ (k \rightarrow \infty)$.

($\Leftarrow$) Niech V będzie sąsiedztwem punktu a . Wtedy $V \cup \{a\}$ jest otoczeniem punktu a , a stąd wynika, że istnieje takie $\varepsilon > 0$, że $B(a, \varepsilon) \subset V \cup \{a\}$. Z definicji granicy wynika, że $\exists n \in \mathbb{N}^* : x_n \in B(a, \varepsilon)$, ale z założenia $x_n \in A \setminus \{a\}$, stąd $x_n \in V \cap A \neq \emptyset$. ■

Ten fragment dotyczy tylko $\mathbb{R}$:

Definicja 4.2.9 (Jednostronne punkty skupienia) *Niech $A \subset \mathbb{R}$ i $a \in \mathbb{R}$. Mówimy, że a jest **prawostronnym punktem skupienia** zbioru A , jeśli a jest punktem skupienia zbioru $A \cap (a, +\infty)$. Natomiast a jest **lewostronnym punktem skupienia** zbioru A , jeśli a jest punktem skupienia zbioru $A \cap (-\infty, a)$.*

Na przykład 1 jest punktem skupienia, lewostronnym punktem skupienia i prawostronnym punktem skupienia zbioru $(0, 1) \cup (1, 2)$. 1 jest także punktem skupienia i lewostronnym punktem skupienia zbioru $(0, 1) \cup \{2\}$, ale nie jest prawostronnym punktem skupienia tego zbioru.

4.3 Wnętrze i domknięcie

Definicja 4.3.1 (Wnętrze, domknięcie) Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną i $A \subset X$. *Wnętrzem* zbioru A nazywamy

$$\text{Int}(A) := \bigcup \{U \text{ otwarty w } X : U \subset A\}.$$

Domknięciem zbioru A nazywamy

$$\overline{A} = \bigcap \{F \text{ domknięty w } X : F \supset A\}.$$

W $\mathbb{R}$ wnętrzem przedziałów $[0, 1]$, $(0, 1]$ i $(0, 1)$ jest $(0, 1)$; domknięciem tych przedziałów jest $[0, 1]$. Natomiast $\overline{\mathbb{Q}} = \mathbb{R}$.

Jeśli $A \subset X$ jest taki, że $\overline{A} = X$, to mówimy, że A jest *gęsty* w X .

Własność 4.3.2 Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną i $A \subset X$. Wtedy

- $\text{Int}(A)$ jest zbiorem otwartym;
- $\overline{A}$ jest zbiorem domkniętym;
- $\text{Int}(A) \subset A \subset \overline{A}$;
- A jest domknięty wtedy i tylko wtedy, gdy $A = \overline{A}$;
- A jest otwarty wtedy i tylko wtedy, gdy $A = \text{Int}(A)$.

Dowód: Wprost z definicji i z Własności zbiorów otwartych i domkniętych (Twierdzenie 4.2.3) – ćwiczenie/wykład z topologii. ■

Własność 4.3.3 (Kryterium otoczeniowe wnętrza i domknięcia)

Jeśli (X, d) jest przestrzenią metryczną, $x \in X$ i $A \subset X$, to

- (i) $x \in \text{Int}(A) \iff \exists U$ – otoczenie x : $U \subset A$;
(ii) $x \in \overline{A} \iff \forall U$ – otoczenie x : $U \cap A \neq \emptyset$.

Dowód: (i)($\implies$) $\text{Int}(A)$ jest zbiorem otwartym wobec Własności 4.3.2, zatem jeśli $x \in \text{Int}(A)$, to $\text{Int}(A)$ może być szukanym otoczeniem.

($\impliedby$) U jest otoczeniem x , zatem $x \in U$ i U jest otwarty. W dodatku $U \subset A$, zatem z definicji wnętrza mamy $U \subset \text{Int}(A)$, stąd $x \in \text{Int}(A)$.

(ii)($\implies$) Niech $x \in \overline{A}$.

Założmy, że U jest zbiorem otwartym takim, że $A \cap U = \emptyset$. Wtedy $A \subset X \setminus U =: F$. Ponieważ U jest otwarty, zatem F jest domknięty, czyli bierzemy go w tej rodzinie z definicji domknięcia. To znaczy $\overline{A} \subset F$. A to oznacza, że $x \in F$, czyli $x \notin U$.

Pokazaliśmy, że jeśli zbiór otwarty jest rozłączny z A , to nie jest otoczeniem x . Zatem przez kontrapozycję dowolne otoczenie x ma niepuste przecięcie z A .

($\Leftarrow$) Kontrapozycja: Załóżmy, że $x \notin \overline{A}$, to znaczy $x \in W := X \setminus \overline{A}$. Zbiór $\overline{A}$ jest domknięty na mocy Własności 4.3.2, zatem W jest zbiorem otwartym. Ponieważ $x \in W$, więc jest to otoczenie punktu x . Ponadto ponieważ $A \subset \overline{A}$, zatem $A \cap W = \emptyset$. ■

Własność 4.3.4 (Ciągowe kryterium domknięcia)

Jeśli (X, d) jest przestrzenią metryczną, $x \in X$ i $A \subset X$, to
 $x \in \overline{A} \iff \exists (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A : x_n \rightarrow x$.

Dowód: ($\Rightarrow$) Dla dowolnego $k \in \mathbb{N}^*$ kula $B(x, 1/k)$ jest zbiorem otwartym na mocy Własności 4.2.2, więc jest otoczeniem punktu x . Na mocy Własności 4.3.3 przecięcie tego otoczenia ze zbiorem A jest niepuste. Dlatego

$$\forall k \in \mathbb{N}^* \exists x_k \in A : x_k \in B(x, 1/k),$$

a ten ostatni warunek oznacza, że $x_k \rightarrow x$ ($k \rightarrow \infty$).

($\Leftarrow$) Ponieważ $A \subset \overline{A}$, więc $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset \overline{A}$, a ponieważ $\overline{A}$ jest domknięty, teza tej implikacji wynika z Ciągowego kryterium domkniętości (Twierdzenie 4.2.7). ■

4.4 Zwartość

Definicja 4.4.1 (Zbiór zwarty) Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną i $K \subset X$. Mówimy, że K jest (ciągowo) *zwarty*, jeśli z dowolnego ciągu elementów zbioru K da się wybrać podciąg zbieżny do elementu zbioru K .

Na przykład $\left\{ \frac{1}{n} : n \in \mathbb{N}^* \right\} \cup \{0\} \subset \mathbb{R}$ jest zwarty (ćwiczenie).

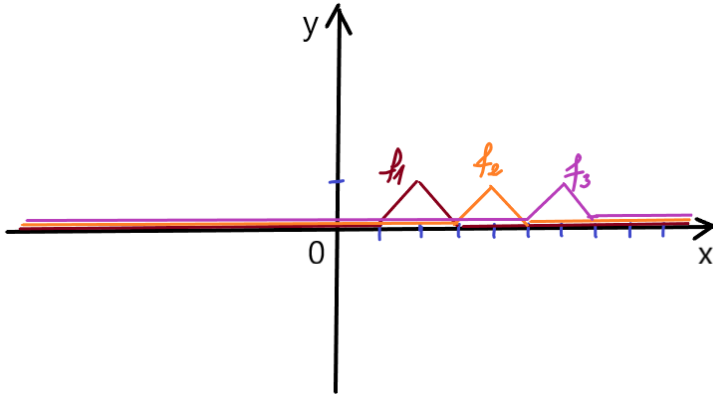
Własność 4.4.2 Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną i $A \subset X$. Jeśli A jest zwarty, to A jest domknięty i ograniczony.

Dowód: wykład z topologii. ■

Przeciwna implikacja nie jest prawdziwa. Na przykład w $(0, +\infty)$ z metryką indukowaną z $\mathbb{R}$ zbiór $(0, 1]$ jest ograniczony i domknięty, ale nie jest zwarty, bo żaden podciąg ciągu $(1/n)_{n=1}^{\infty}$ nie jest zbieżny w $(0, +\infty)$. Na przykład także w $\mathcal{B}(\mathbb{R}, \mathbb{R})$ z metryką Czebyszewa $\overline{B}(0, 1)$ nie jest zwarta. Mianowicie żaden podciąg ciągu $(f_n)_{n=1}^{\infty}$ nie jest nawet ciągiem Cauchy'ego (więc nie jest też zbieżny), jeśli

$$f_n(x) = \begin{cases} 0, & \text{gdy } x \in \mathbb{R} \setminus [2n-1, 2n+1] \\ 1 - |x - 2n|, & \text{gdy } x \in [2n-1, 2n+1] \end{cases}, \quad n \in \mathbb{N}^*,$$

bo wtedy $d_C(f_n, f_k) = 1$, jeśli $n \neq k$.

Twierdzenie 4.4.3 (Zwartość w $\mathbb{K}$) *Jeśli $A \subset \mathbb{K}$, to A jest zwarty wtedy i tylko wtedy, gdy jest domknięty i ograniczony.*

Dowód: ($\implies$) Domkniętość:

Będziemy korzystać z Ciągowego kryterium domkniętości (Twierdzenie 4.2.7).

Ustalmy dowolny zbieżny ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$. Niech x będzie jego granicą (czyli $x \in \mathbb{K}$). Z definicji zwartości istnieje podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{L}}$ zbieżny do pewnego elementu $z \in A$. Z Twierdzenia 3.5.4 o podciągu ciągu zbieżnego podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{L}}$ jest zbieżny do x . Z jedności granicy (Twierdzenie 3.1.3) $x = z \in A$.

Z dowolności wyboru ciągu, na mocy Ciągowego kryterium domkniętości (Twierdzenie 4.2.7) zbiór A jest domknięty.

Ograniczoność: Załóżmy dla dowodu nie wprost, że A nie jest ograniczony. To znaczy $\forall n \in \mathbb{N}^* : A \setminus B(0, n) \neq \emptyset$. Dla każdego $n \in \mathbb{N}^*$ ustalmy $x_n \in A \setminus B(0, n)$. Ponieważ A jest zwarty, więc istnieje podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{L}}$ zbieżny do $x \in A$. To oznacza, że ten podciąg jest ograniczony na mocy Twierdzenia 3.1.8. W szczególności

$$\exists k \in \mathbb{N}^* \forall n \in \mathbb{L} : x_n \in B(0, k).$$

Ale z nieskończoności zbioru $\mathbb{L}$ istnieje takie $n \in \mathbb{L}$, że $n > k$ ($\implies B(0, k) \subset B(0, n)$), a wtedy $x_n \notin B(0, n)$, więc również $x_n \notin B(0, k)$, sprzeczność.

($\Leftarrow$) Ustalmy dowolny $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$. Ponieważ A jest ograniczony, więc ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty$ też jest ograniczony, zatem z Twierdzenia 3.5.7 Bolzana-Weierstrassa lub jego odpowiednika w $\mathbb{C}$, czyli Wniosku 3.5.8, istnieje podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{L}}$ zbieżny do $x \in \mathbb{K}$. Ale ponieważ A jest domknięty, to $x \in A$ na mocy Ciągowego kryterium domkniętości (Twierdzenie 4.2.7). ■

W szczególności zbiorami zwartymi w $\mathbb{R}$ są przedziały postaci $[a, b]$, gdzie $a, b \in \mathbb{R}$ i $a \leq b$. W $\mathbb{C}$ zbiorami zwartymi są $\overline{K}(a, r)$ dla dowolnego $a \in \mathbb{C}$ i $r > 0$, albo zbiory

postaci $[a, b] \times [c, d]$ dla dowolnych $a, b, c, d \in \mathbb{R}$ takich, że $a \leq b, c \leq d$. Zbiorami zwartymi są też zbiory postaci $\{a_n : n \in \mathbb{N}^*\} \cup \{\lim_{n \rightarrow \infty} a_n\}$ dla dowolnego ciągu zbieżnego $(a_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{C}$.

Własność 4.4.4 *Zstępujący ciąg niepustych zbiorów zwartych w $\mathbb{K}$ ma niepuste przecięcie.*

Dowód: Niech $\forall n \in \mathbb{N}^* : K_n$ będzie zwarty i niepusty oraz $K_{n+1} \subset K_n$.

Ustalmy dla każdego $n \in \mathbb{N}^*$ pewien element $a_n \in K_n$. Ponieważ $(a_n)_{n=1}^\infty \subset K_1$, więc z definicji zwartości istnieje podciąg $(a_{n_k})_{k=1}^\infty$ zbieżny do pewnego punktu a .

Ustalmy dowolne $n \in \mathbb{N}^*$. Wtedy $\forall m \geq n : a_m \in K_n$. Wobec Twierdzenia 4.4.3 o zwartości w $\mathbb{K}$ zbiór K_n jest domknięty. Stąd $a \in K_n$ z Ciągowego kryterium domkniętości (Twierdzenia 4.2.7). Z dowolności n wynika, że

$$a \in \bigcap_{n \in \mathbb{N}^*} K_n \neq \emptyset.$$

■

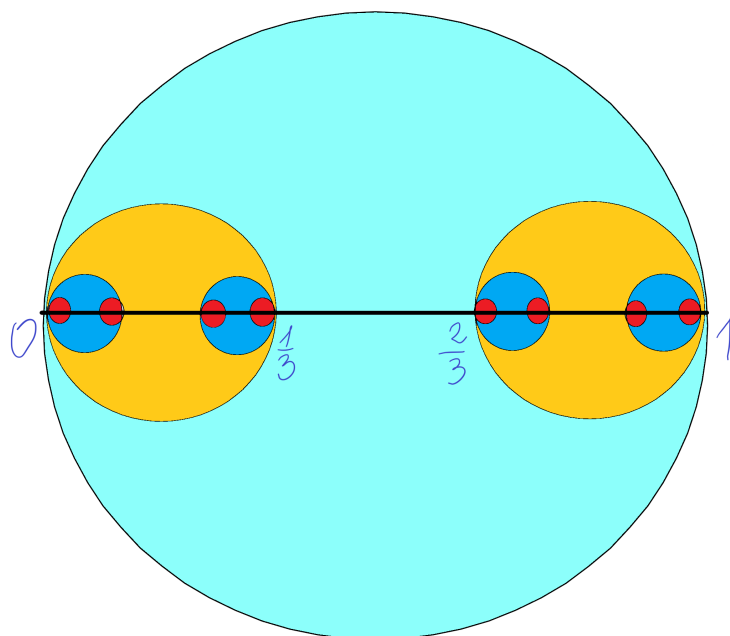
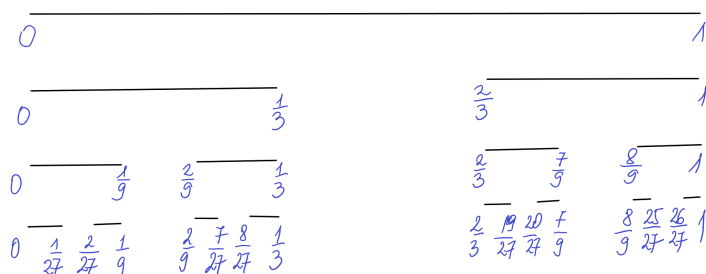
Przykład 4.4.5 *Niech*

$$\begin{aligned} I_0 &= [0, 1], & K_0 &= \overline{K} \left(\frac{1}{2}, \frac{1}{2} \right); \\ I_1 &= \left[0, \frac{1}{3} \right] \cup \left[\frac{2}{3}, 1 \right], & K_1 &= \overline{K} \left(\frac{1}{6}, \frac{1}{6} \right) \cup \overline{K} \left(\frac{5}{6}, \frac{1}{6} \right); \\ I_2 &= \left[0, \frac{1}{9} \right] \cup \left[\frac{2}{9}, \frac{1}{3} \right] \cup \left[\frac{2}{3}, \frac{7}{9} \right] \cup \left[\frac{8}{9}, 1 \right], & K_2 &= \bigcup_{j \in \{1, 5, 13, 17\}} \overline{K} \left(\frac{j}{18}, \frac{1}{18} \right); \\ \vdots & & \vdots & \end{aligned}$$

Wtedy $C = \bigcap_{k \in \mathbb{N}} I_k$ nazywamy *zbiorem Cantora*. Jest to niepusty zbiór zwarty. Ponadto

$$C = \bigcap_{k \in \mathbb{N}} K_k.$$

Dowód:

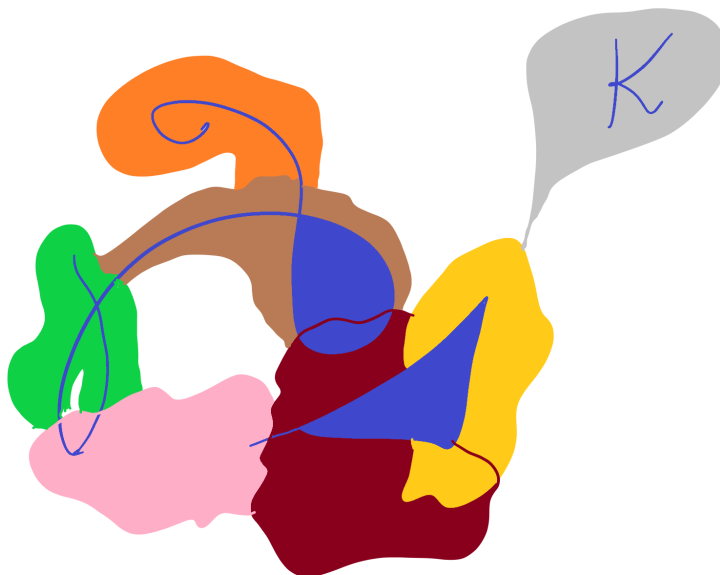
Jest to domknięty (por. Twierdzenie 4.2.3 o własnościach zbiorów domkniętych) i ograniczony podzbiór $\mathbb{R}$, zatem zwarty na mocy Twierdzenia 4.4.3. Niepusty na mocy Własności 4.4.4.

Równość $C = \bigcap_{k \in \mathbb{N}} K_k$ – ćwiczenie. ■

Definicja 4.4.6 (Pokrycie) *Pokryciem* zbioru A nazywamy taką rodzinę zbiorów $\{B_\iota\}_{\iota \in I}$, że $A \subset \bigcup_{\iota \in I} B_\iota$. *Podpokrycie* to podrodzina danego pokrycia, która nadal jest

pokryciem.

Mówimy, że pokrycie $\{B_\iota\}_{\iota \in I}$ zbioru A jest *skończone*, jeśli zbiór indeksów I jest zbiorem skończonym.

Przedstawimy twierdzenie mówiące, że z każdego pokrycia zbioru zwartego zbiorami otwartymi da się wybrać podpokrycie skończone.

Dla zbioru, który nie jest zwarty, nie jest to prawda. Na przykład rodzina przedziałów $\{(k, k+2) : k \in \mathbb{Z}\}$ jest pokryciem zbioru $\mathbb{Z}$ (a także zbioru $\mathbb{Q}$, czy $\mathbb{R}$) zbiorami otwartymi w $\mathbb{R}$, ale nie da się z niej wybrać żadnego mniejszego podpokrycia tego zbioru, bo każda liczba całkowita k należy do tylko jednego takiego zbioru otwartego, mianowicie do $(k-1, k+1)$.

Własność 4.4.7 (Liczba Lebesgue’a pokrycia) ¹⁶ Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną, $K \subset X$ będzie zwarty oraz $\{U_\iota\}_{\iota \in I}$ będzie rodziną zbiorów otwartych. Jeśli $K \subset \bigcup_{\iota \in I} U_\iota$, to

$$(4.1) \quad \exists \delta > 0 \forall a \in K \exists \iota \in I : B(a, \delta) \subset U_\iota.$$

Dowód: Załóżmy dla dowodu nie wprost, że takie δ nie istnieje. Stąd wynika, że możemy wybrać taki ciąg $(a_n)_{n=1}^\infty$ elementów zbioru K , że $B\left(a_n, \frac{1}{n}\right)$ nie zawiera

¹⁶Henri Lebesgue (1875-1941) - matematyk francuski

się w żadnym ze zbiorów U_ι . Zbiór K jest zwarty, zatem z definicji istnieje podciąg $(a_{n_k})_{k=1}^\infty$ zbieżny do pewnego elementu $a \in K$. Niech ι_0 będzie takie, że $a \in U_{\iota_0}$. Ponieważ jest to zbiór otwarty, więc istnieje takie $r > 0$, że $B(a, r) \subset U_{\iota_0}$. Z definicji granicy ciągu

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall k \geq N : \quad a_{n_k} \in B\left(a, \frac{r}{2}\right).$$

Ponieważ $n_k \rightarrow +\infty (k \rightarrow \infty)$, więc z definicji granicy niewłaściwej ciągu

$$\exists M \geq N : \quad n_M > \frac{2}{r}.$$

A stąd i z nierówności trójkąta dla metryki

$$x \in B\left(a_{n_M}, \frac{1}{n_M}\right) \implies d(x, a) \leq d(x, a_{n_M}) + d(a_{n_M}, a) < \frac{1}{n_M} + \frac{r}{2} < r,$$

czyli $B\left(a_{n_M}, \frac{1}{n_M}\right) \subset B(a, r) \subset U_{\iota_0}$ – sprzeczność. ■

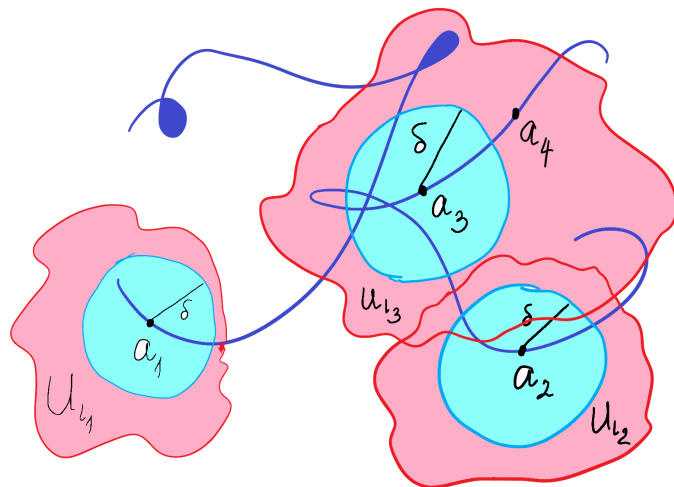
Liczbę δ z (4.1) nazywamy **liczbą Lebesgue’a** pokrycia $\{U_\iota\}_{\iota \in I}$.

Twierdzenie 4.4.8 *Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną, $K \subset X$ będzie zwarty oraz $\{U_\iota\}_{\iota \in I}$ będzie rodziną zbiorów otwartych. Jeśli $K \subset \bigcup_{\iota \in I} U_\iota$, to istnieje $m \in \mathbb{N}^*$*

i istnieją takie $\iota_1, \dots, \iota_m \in I$, że $K \subset \bigcup_{k=1}^m U_{\iota_k}$.

Dowód: Niech $\delta > 0$ będzie liczbą Lebesgue’a pokrycia $\{U_\iota\}_{\iota \in I}$, to znaczy zachodzi wzór (4.1).

Ustalmy dowolne $a_1 \in K$ i odpowiadający temu punktowi indeks ι_1 z (4.1). Jeśli $K \subset B(a_1, \delta)$, to $K \subset U_{\iota_1}$ i mamy $m = 1$. Jeśli nie, to ustalmy dowolne $a_2 \in K \setminus B(a_1, \delta)$ i odpowiadający temu punktowi indeks ι_2 z (4.1)...

Założmy teraz, że mamy wybrane $a_1, \dots, a_n$ i $\iota_1, \dots, \iota_n$. Jeśli $K \subset \bigcup_{k=1}^n B(a_k, \delta)$, to $K \subset \bigcup_{k=1}^n U_{\iota_k}$. Jeśli nie mamy tego zawierania, to ustalamy dowolne $a_{n+1} \in K \setminus \bigcup_{k=1}^n B(a_k, \delta)$ i odpowiadający temu punktowi indeks $\iota_{n+1} \in I$ ze wzoru (4.1).

Zauważmy, że $d(a_n, a_k) \geq \delta$ dla dowolnych $n \neq k$. Zatem nie może być to ciąg nieskończony, bo żaden jego podciąg nie byłby Cauchy'ego, a stąd nie byłby zbieżny (odpowiednik Własności 3.6.2 dla ogólniejszego przypadku przestrzeni metrycznej), co byłoby sprzeczne ze zwartością K . ■

4.5 Spójność

Definicja 4.5.1 (Zbiór spójny) Niech (X, d) będzie przestrzenią metryczną i $A \subset X$. Mówimy, że A jest *niespójny*, jeśli istnieją zbiory U, V otwarte w A (jako w przestrzeni indukowanej), rozłączne, niepuste i takie, że $U \cup V = A$. W przeciwnym przypadku mówimy, że A jest *spójny*.

Na przykład zbiór $\mathbb{Z}$ jest niespójny w $\mathbb{R}$, bo $\mathbb{Z} = ((-\infty, 0) \cap \mathbb{Z}) \cup (\mathbb{Z} \cap (-1, +\infty))$.

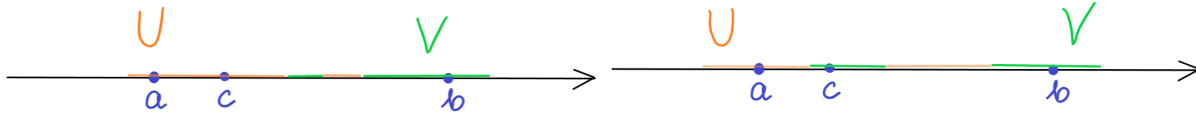
Uwaga: w poniższym twierdzeniu zbiór jednoelementowy $\{a\} \subset \mathbb{R}$ traktujemy jako przedział $[a, a]$.

Twierdzenie 4.5.2 (O przedziale) *Jeśli $\emptyset \neq A \subset \mathbb{R}$, to A jest spójny wtedy i tylko wtedy, gdy A jest przedziałem.*

Dowód: ($\Rightarrow$) Jeśli A nie jest przedziałem, to istnieją takie $a, b \in A$, że $a < b$ i istnieje $c \in (a, b) \setminus A$ (co wynika z Własności 1.5.7 – Charakteryzacji przedziałów oraz Lematu 1.5.2). Niech $U = A \cap (-\infty, c)$, $V = A \cap (c, +\infty)$. Wtedy U, V otwarte w A jako ślady zbiorów otwartych z $\mathbb{R}$ (por. Własność 4.2.4), niepuste (bo $a \in U, b \in V$), rozłączne i w sumie dają A , zatem A niespójny.

($\Leftarrow$) Niech A będzie przedziałem i założmy dla dowodu nie wprost, że A jest niespójny. To znaczy istnieją U, V otwarte w A , rozłączne, niepuste i takie, że $U \cup V = A$. Niech $a \in U, b \in V$. Bez straty ogólności można przyjąć, że $a < b$. Ponieważ A jest przedziałem, więc $[a, b] = \{ta + (1-t)b : t \in [0, 1]\} \subset A$ z Charakteryzacji przedziałów (Własność 1.5.7 plus Lemat 1.5.2).

Zdefiniujmy $B := \{x \in U : x < b\}$. Jest to zbiór niepusty (bo $a \in B$) i ograniczony od góry przez b . Zatem na mocy Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9) istnieje $c := \sup B$. Mamy $a \leq c \leq b$, zatem $c \in A$ z Charakteryzacji przedziałów (Własność 1.5.7).

I. Jeśli $c \in U$, wtedy $c < b$ (z rozłączności zbiorów U i V), ale ponieważ U jest otwarty w A , więc istnieje takie $\delta \in (0, b - c)$, że $[c, c + \delta) \subset U$, ale wtedy $c + \frac{\delta}{2} \in B$, bo należy do U i jest mniejsza od b , a większa od c – to jest sprzeczność z definicją supremum.

II. Jeśli $c \in V$, to $c > a$ i znowu z otwartości V istnieje takie $\delta \in (0, c - a)$, że $(c - \delta, c] \subset V$. Ale wtedy $c - \frac{\delta}{2}$ jest mniejszą majorantą zbioru B , a to jest sprzeczność z definicją supremum.

Zatem A jest spójny. ■

Definicja 4.5.3 *Obszarem nazywamy zbiór otwarty i spójny. Składową spójną zbioru A nazywamy taki jego spójny podzbiór B , że każdy zbiór C taki, że $B \subsetneq C \subset A$, jest niespójny.*

Składowa spójna zbioru otwartego jest obszarem.

$\mathbb{Z}$, $\mathbb{Q}$ i zbiór Cantora są całkowicie niespójne, to znaczy każda ich składowa spójna jest zbiorem jednoelementowym.

5 Granica funkcji

Od tej pory $A \subset \mathbb{K}$, o ile nie powiemy inaczej. Tak naprawdę mogłoby być na ogół też $A \subset X$, gdzie X jest przestrzenią metryczną.

5.1 Definicja Heinego granicy funkcji

17

Definicja 5.1.1 (Granica funkcji w sensie Heinego)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ będzie funkcją, liczba a będzie punktem skupienia zbioru A i niech $\alpha \in \mathbb{C}$. Powiemy, że α jest *granicą* funkcji f w punkcie a (piszemy $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \alpha$), jeśli

$$\forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{a\} : \quad \lim_{n \rightarrow \infty} x_n = a \quad \implies \quad \lim_{n \rightarrow \infty} f(x_n) = \alpha.$$

Zauważmy, że ten warunek z definicji nie jest pusto spełniony wobec Charakterystyki ciągowej punktów skupienia (Własność 4.2.8).

Przykład 5.1.2

1. Jeśli f jest funkcją stałą o wartości α (co możemy zapisać $f \equiv \alpha$), to jej granica w dowolnym punkcie skupienia dziedziny funkcji f wynosi α .
2. $\forall a \in \mathbb{C} : \quad \lim_{x \rightarrow a} |x| = |a|, \quad \lim_{x \rightarrow a} (-|x|) = -|a|.$
3. $\lim_{x \rightarrow 0} (1+x)^{1/x} = e.$
4. Nie istnieje $\lim_{x \rightarrow 0} \sin \frac{1}{x}.$

Dowód: 1. Z definicji Heinego wobec granicy ciągu stałego (zob. Przykład 3.1.2).

2. Ustalmy dowolny ciąg $(x_n)_{n=1} \subset \mathbb{C} \setminus \{a\}$ zbieżny do a . Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji granicy ciągu

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \quad |x_n - a| < \varepsilon.$$

Ale ponieważ z własności modułu (Własność 1.6.1)

$$| -|x_n| - (-|a|) | = ||x_n| - |a|| \leq |x_n - a|,$$

---

¹⁷Heinrich Eduard Heine (1821-1881) – matematyk niemiecki

więc

$$\forall n \geq N : \quad \left| -|x_n| - (-|a|) \right| = \left| |x_n| - |a| \right| < \varepsilon.$$

A to oznacza z dowolności ε , że $|x_n| \rightarrow |a|$ ($n \rightarrow \infty$) oraz $-|x_n| \rightarrow -|a|$ ($n \rightarrow \infty$). Z dowolności ciągu $(x_n)_{n=1}^{\infty}$ i definicji Heinego zachodzi teza.

3. Na mocy Własności 3.10.9, jeśli $y_n \rightarrow 0$ ($n \rightarrow \infty$) i $\forall n \in \mathbb{N}^* : y_n \neq 0$, to $(1 + y_n)^{\frac{1}{y_n}} \rightarrow e$. Z definicji Heinego zachodzi teza.

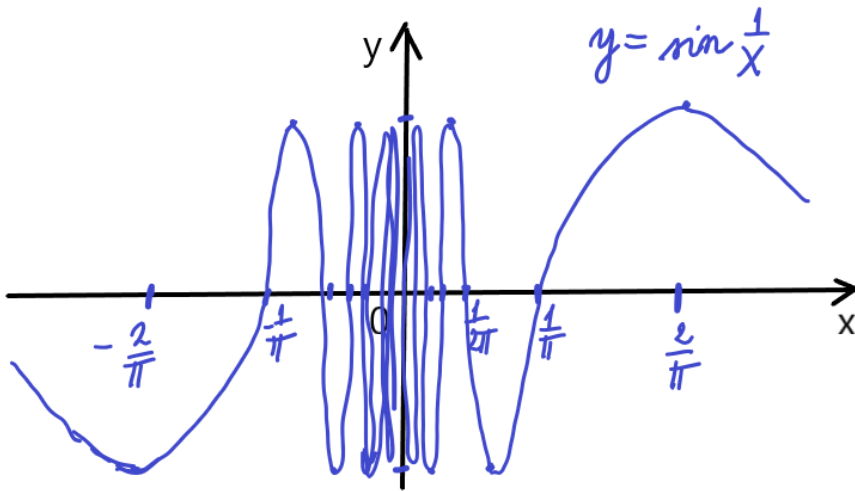
4. Niech

$$x_n = \frac{1}{n\pi} \quad \text{i} \quad y_n = \frac{1}{\frac{\pi}{2} + 2n\pi}, \quad \text{dla } n \in \mathbb{N}^*.$$

Wtedy $x_n \rightarrow 0$ i $y_n \rightarrow 0$, natomiast

$$\sin \frac{1}{x_n} = \sin(n\pi) = 0 \rightarrow 0 \quad \text{oraz} \quad \sin \frac{1}{y_n} = \sin\left(\frac{\pi}{2}\right) = 1 \rightarrow 1.$$

Zatem granica nie istnieje z definicji Heinego. ■

Własność 5.1.3 (Lokalność granicy) Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $g : A \rightarrow \mathbb{C}$. Niech a będzie punktem skupienia zbioru A oraz $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \alpha$. Niech V będzie pewnym sąsiedztwem punktu a , takim, że $f|_{A \cap V} \equiv g|_{A \cap V}$ (to znaczy $\forall x \in A \cap V : f(x) = g(x)$). Wtedy $\lim_{x \rightarrow a} g(x) = \alpha$.

Dowód: Zbiór V jest sąsiedztwem punktu a , zatem $V \cup \{a\}$ jest otoczeniem a , a stąd istnieje takie $r > 0$, że $B(a, r) \subset V \cup \{a\}$.

Ustalmy teraz dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{a\}$ zbieżny do a . Z definicji granicy

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \quad |x_n - a| < r,$$

a to oznacza, że $(x_n)_{n=N}^{\infty} \subset A \cap V$, czyli $\forall n \geq N : f(x_n) = g(x_n)$. Z definicji Heinego $f(x_n) \rightarrow \alpha$, zatem również $g(x_n) \rightarrow \alpha$.

Z dowolności ciągu i definicji Heinego wynika teza. ■

Wniosek 5.1.4 *Niech $A \subset \mathbb{C}$, niech a będzie punktem skupienia zbioru A i niech V będzie dowolnym sąsiedztwem punktu a . W definicji Heinego wystarczy wziąć dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^{\infty}$ o wyrazach z $A \cap V$ zbieżny do a .*

Dowód: To wynika wprost z definicji granicy ciągu, mianowicie z faktu, że prawie wszystkie wyrazy każdego ciągu $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{0\}$ zbieżnego do a będą w $A \cap V$. ■

Własność 5.1.5 *Jeśli $A \subset \mathbb{C}$, liczba a jest punktem skupienia zbioru A , $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ i $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \alpha$, to $\alpha \in \mathbb{R}$.*

Dowód: Wprost z definicji Heinego i Wniosku 3.1.6. ■

Twierdzenie 5.1.6 (o trzech funkcjach)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, $g : A \rightarrow \mathbb{R}$, $h : A \rightarrow \mathbb{R}$, niech a będzie punktem skupienia zbioru A , $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \alpha = \lim_{x \rightarrow a} h(x)$ oraz $\forall x \in A \setminus \{a\} : f(x) \leq g(x) \leq h(x)$.

Wtedy $\lim_{x \rightarrow a} g(x) = \alpha$.

Dowód: Definicja Heinego oraz Twierdzenie 3.3.4 o trzech ciągach. ■

Przykład 5.1.7 1. $\lim_{x \rightarrow 0} x \sin \frac{1}{x} = 0$;

2. $\lim_{x \rightarrow 0} \sin x = 0$;

3. $\lim_{x \rightarrow 0} \cos x = 1$;

4. $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sin x}{x} = 1$.

Dowód: 1. Mamy

$$\forall x \in \mathbb{R} \setminus \{0\} : -|x| \leq x \sin \frac{1}{x} \leq |x|.$$

Teza wynika z Przykładu 5.1.2 i Twierdzenia 5.1.6 o trzech funkcjach.

2. Własność 2.2.1 mówiła, że $\forall t \in \mathbb{R} : |\sin t| \leq |t|$. Zatem możemy napisać

$$\forall x \in \mathbb{R} \setminus \{0\} : -|x| \leq \sin x \leq |x|$$

i znowu skorzystać z Przykładu 5.1.2 oraz Twierdzenia 5.1.6 o trzech funkcjach.

3. Ustalmy teraz dowolny $(x_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R} \setminus \{0\}$ zbieżny do 0. Z punktu 2. i z definicji Heinego wynika, że $\sin \frac{x_n}{2} \rightarrow 0$, zatem z Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach wnioskujemy, że

$$\cos x_n = 1 - 2 \sin^2 \frac{x_n}{2} \rightarrow 1.$$

Z definicji Heinego (z dowolności ciągu) $\lim_{x \rightarrow 0} \cos x = 1$.

4. Z Własności 2.2.1 wynika, że

$$\forall t \in \left(-\frac{\pi}{2}, 0\right) \cup \left(0, \frac{\pi}{2}\right) : \quad |\sin t| < |t| < |\operatorname{tg} t|$$

Dla takich t możemy stronami podzielić przez $|\sin t|$ (bo jest to liczba dodatnia), otrzymując

$$\forall t \in \left(-\frac{\pi}{2}, 0\right) \cup \left(0, \frac{\pi}{2}\right) : \quad 1 < \left| \frac{t}{\sin t} \right| < \left| \frac{1}{\cos t} \right|$$

i równoważnie

$$\forall t \in \left(-\frac{\pi}{2}, 0\right) \cup \left(0, \frac{\pi}{2}\right) : \quad |\cos t| < \left| \frac{\sin t}{t} \right| < 1.$$

Zauważmy, że wyrażenia pod modułami są dodatnie, zatem można opuścić moduły

$$\forall t \in \left(-\frac{\pi}{2}, 0\right) \cup \left(0, \frac{\pi}{2}\right) : \quad \cos t < \frac{\sin t}{t} < 1.$$

i wobec punktu 3. oraz Przykładu 5.1.2 wystarczy zastosować Twierdzenie 5.1.6 o trzech funkcjach. ■

Twierdzenie 5.1.8 (O iloczynie funkcji ograniczonej i zbieżnej do 0)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $g : A \rightarrow \mathbb{C}$, niech a będzie punktem skupienia zbioru A , niech f będzie ograniczona w pewnym sąsiedztwie (w A z metryką indukowaną) punktu a oraz $\lim_{x \rightarrow a} g(x) = 0$. Wtedy $\lim_{x \rightarrow a} f(x)g(x) = 0$.

Dowód: Niech $V \subset A$ będzie tym sąsiedztwem punktu a , na którym f jest ograniczona. Ustalmy dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty \subset V$ zbieżny do a . Wtedy $(f(x_n))_{n=1}^\infty$ jest ograniczony. Z definicji Heinego $g(x_n) \rightarrow 0$, zatem z Twierdzenia 3.2.5 o iloczynie ciągów ograniczonego i zbieżnego do zera wynika, że $f(x_n)g(x_n) \rightarrow 0$.

Z dowolności ciągu $(x_n)_{n=1}^\infty$ i definicji Heinego (por. Wniosek 5.1.4) teza jest spełniona. ■

Twierdzenie 5.1.9 (O zachowaniu nierówności słabej dla funkcji)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, $g : A \rightarrow \mathbb{R}$, niech a będzie punktem skupienia zbioru A oraz istnieją $\alpha := \lim_{x \rightarrow a} f(x)$ i $\beta := \lim_{x \rightarrow a} g(x)$. Jeśli $\forall x \in A \setminus \{a\} : f(x) \leq g(x)$, to $\alpha \leq \beta$.

Dowód: Wprost z definicji Heinego i Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej dla ciągów. ■

5.2 Definicja Cauchy'ego granicy funkcji

Definicja 5.2.1 (Granica funkcji w sensie Cauchy'ego)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, niech a będzie punktem skupienia zbioru A , $\alpha \in \mathbb{C}$. Powiemy, że α jest *granica* funkcji f w punkcie a (piszemy $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \alpha$), gdy

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in A : 0 < |x - a| < \delta \implies |f(x) - \alpha| < \varepsilon.$$

Twierdzenie 5.2.2 (Równoważność definicji Cauchy'ego i Heinego)

Definicje Heinego i Cauchy'ego granicy funkcji są równoważne.

Dowód: Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, niech a będzie punktem skupienia zbioru A , $\alpha \in \mathbb{C}$.

(Cauchy'ego $\implies$ Heinego) Ustalmy dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{a\}$ zbieżny do a . Wystarczy pokazać, że $f(x_n) \rightarrow \alpha$.

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji Cauchy'ego

$$(5.1) \quad \exists \delta > 0 \forall x \in A : 0 < |x - a| < \delta \implies |f(x) - \alpha| < \varepsilon.$$

Ponieważ $x_n \rightarrow a$, zatem z definicji granicy ciągu

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |x_n - a| < \delta.$$

A ponieważ $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{a\}$, zatem mamy

$$x_n \in A \quad \text{i} \quad 0 < |x_n - a| < \delta \quad \text{dla } n \geq N.$$

Stąd i z (5.1)

$$\forall n \geq N : |f(x_n) - \alpha| < \varepsilon.$$

Z definicji granicy ciągu wobec dowolności $\varepsilon > 0$ mamy $f(x_n) \rightarrow \alpha$.

(Heinego $\implies$ Cauchy'ego) Kontrapozycja: Załóżmy, że α nie jest granicą w sensie Cauchy'ego. Stąd wynika, że

$$\exists \varepsilon_0 > 0 \forall n \in \mathbb{N}^* \exists x_n \in A : 0 < |x_n - a| < \frac{1}{n} \quad \text{i} \quad |f(x_n) - \alpha| \geq \varepsilon_0.$$

Zauważmy, że uzyskaliśmy ciąg $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{a\}$ zbieżny do a (z Lematu 3.2.2, bo $|x_n - a| \rightarrow 0$ z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach) i taki, że $(f(x_n))_{n=1}^{\infty}$ nie jest zbieżny do α . A wobec tego α nie jest granicą w sensie Heinego. ■

Własność 5.2.3 (O niezerowej granicy) Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, niech a będzie punktem skupienia zbioru A i istnieje $\alpha := \lim_{x \rightarrow a} f(x) \neq 0$. Wtedy istnieje takie sąsiedztwo V punktu a w A i liczba $m > 0$, że $\forall x \in V : |f(x)| > m$. W szczególności $\forall x \in V : f(x) \neq 0$.

Dowód: Z definicji Cauchy'ego dla liczby $|\alpha|/2 > 0$

$$\exists \delta > 0 \forall x \in A : 0 < |x - a| < \delta \implies |f(x) - \alpha| < \frac{|\alpha|}{2}.$$

Zatem jeśli $V := \{x \in A : 0 < |x - a| < \delta\}$, to V jest sąsiedztwem a w A oraz

$$\forall x \in V : |f(x) - \alpha| < \frac{|\alpha|}{2}.$$

Ale z nierówności trójkąta dla modułu $|\alpha| - |f(x)| \leq |f(x) - \alpha|$, zatem

$$\forall x \in V : |f(x)| > \frac{|\alpha|}{2}.$$

■

Własność 5.2.4 (O znaku funkcji w sąsiedztwie punktu skupienia)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, niech a będzie punktem skupienia zbioru A i istnieje $\alpha := \lim_{x \rightarrow a} f(x) > 0$ (odp. < 0). Wtedy istnieje takie sąsiedztwo V punktu a w A , że $\forall x \in V : f(x) > 0$ (odp. < 0).

Dowód: Z definicji Cauchy'ego dla liczby $\alpha/2 > 0$

$$\exists \delta > 0 \forall x \in A : 0 < |x - a| < \delta \implies |f(x) - \alpha| < \frac{\alpha}{2}.$$

Zatem jeśli $V := \{x \in A : 0 < |x - a| < \delta\}$, to V jest sąsiedztwem a w A oraz

$$\forall x \in V : |f(x) - \alpha| < \frac{\alpha}{2}.$$

Ale z definicji modułu $\alpha - f(x) \leq |f(x) - \alpha|$, zatem

$$\forall x \in V : f(x) > \frac{\alpha}{2}.$$

■

Twierdzenie 5.2.5 (O działaniach na granicach funkcji)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $g : A \rightarrow \mathbb{C}$. Niech a będzie punktem skupienia zbioru A oraz istnieją $\alpha := \lim_{x \rightarrow a} f(x)$ i $\beta := \lim_{x \rightarrow a} g(x)$. Wtedy

1. $\lim_{x \rightarrow a} (f(x) + g(x)) = \alpha + \beta;$
2. $\lim_{x \rightarrow a} (f(x) \cdot g(x)) = \alpha\beta;$
3. Jeśli ponadto $\beta \neq 0$, to $\lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x)}{g(x)} = \frac{\alpha}{\beta}.$

Dowód: 1., 2. Stosujemy definicję Heinego i Twierdzenie 3.2.7 o działaniu na granicach ciągów.

3. Stosujemy najpierw Własność 5.2.3 niezerowej granicy do funkcji g i otrzymujemy sąsiedztwo V punktu a w A , w którym g nie przyjmuje wartości zero. I teraz stosujemy definicję Heinego w tym sąsiedztwie (por. Wniosek 5.1.4) i Twierdzenie 3.2.7 o działaniu na granicach ciągów. ■

Twierdzenie 5.2.6 (O granicach wykładniczych)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, $g : A \rightarrow \mathbb{R}$. Niech a będzie punktem skupienia zbioru A oraz istnieją $\alpha := \lim_{x \rightarrow a} f(x)$ i $\beta := \lim_{x \rightarrow a} g(x)$. Jeśli zachodzi jeden z warunków

1. $\alpha > 0$,

2. f jest dodatnia w pewnym sąsiedztwie punktu a , $\alpha = 0$ i $\beta > 0$,

to $\lim_{x \rightarrow a} (f(x))^{g(x)} = \alpha^\beta.$

Dowód: Zauważmy najpierw, że $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$ wobec Własności 5.1.5.

W przypadku $\alpha > 0$ stosujemy Własność 5.2.4 mówiącą o znaku funkcji. A potem w obu przypadkach stosujemy definicję Heinego oraz Twierdzenie 3.10.8 o ciągach wykładniczych. ■

5.3 Granice jednostronne

Ten podrozdział dotyczy tylko i wyłącznie $A \subset \mathbb{R}$.

Definicja 5.3.1 (Granica jednostronna w sensie Cauchy'ego)

Niech $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $\alpha \in \mathbb{C}$.

Jeśli a jest prawostronnym punktem skupienia zbioru A , to mówimy, że α jest *prawostronną granicą* funkcji f w punkcie a (piszemy $\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = \alpha$), gdy

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in A : 0 < x - a < \delta \implies |f(x) - \alpha| < \varepsilon.$$

Jeśli a jest lewostronnym punktem skupienia zbioru A , to mówimy, że α jest *lewostronną granicą* funkcji f w punkcie a (piszemy $\lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = \alpha$), gdy

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in A : -\delta < x - a < 0 \implies |f(x) - \alpha| < \varepsilon.$$

Definicja 5.3.2 (Granica jednostronna w sensie Heinego)

Niech $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $\alpha \in \mathbb{C}$.

Jeśli a jest prawostronnym punktem skupienia zbioru A , to mówimy, że α jest **prawostronną granicą** funkcji f w punkcie a (piszemy $\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = \alpha$), gdy

$$\forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \cap (a, +\infty) : \quad x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow \alpha.$$

Jeśli a jest lewostronnym punktem skupienia zbioru A , to mówimy, że α jest **lewostronną granicą** funkcji f w punkcie a (piszemy $\lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = \alpha$), gdy

$$\forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \cap (-\infty, a) : \quad x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow \alpha.$$

Twierdzenie 5.3.3 Definicje granic jednostronnych Heinego i Cauchy'ego są równoważne.

Dowód: analogicznie do dowodu Twierdzenia 5.2.2 o równoważności definicji granic Heinego i Cauchy'ego (ćwiczenie). ■

Przykład 5.3.4 1. Funkcja signum

$$\operatorname{sgn} : \mathbb{R} \ni x \mapsto \begin{cases} -1, & \text{gdy } x < 0 \\ 0, & \text{gdy } x = 0 \\ 1, & \text{gdy } x > 0 \end{cases}$$

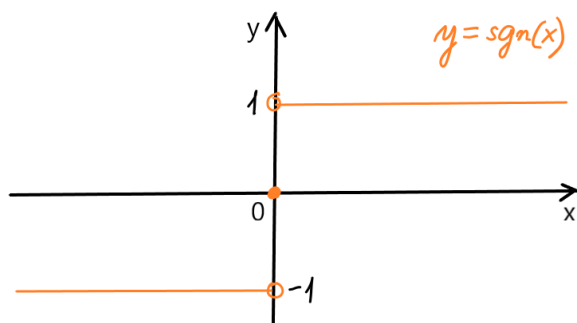
ma w 0 prawostronną granicę równą 1 i lewostronną granicę równą -1 .

2. Funkcja

$$\mathbb{R} \setminus \{0\} \ni x \mapsto \sin \frac{1}{x} \in \mathbb{R}$$

nie ma ani lewostronnej ani prawostronnej granicy w 0.

Dowód:

Por. Przykład 5.1.2. ■

Twierdzenie 5.3.5 (Związek granicy z granicami jednostronnymi)

Niech $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $\alpha \in \mathbb{C}$. Jeśli a jest zarówno lewostronnym jak i prawostronnym punktem skupienia zbioru A , to

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \alpha \iff \left(\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = \alpha \text{ oraz } \lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = \alpha \right).$$

Dowód: Będziemy korzystać z definicji Heinego.

($\Rightarrow$) Jeśli ustalimy dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \cap (a, +\infty)$ zbieżny do a , to $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{a\}$, zatem wprost z definicji Heinego $f(x_n) \rightarrow \alpha$. Symetrycznie, jeśli ustalimy dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \cap (-\infty, a)$ zbieżny do a , to $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{a\}$ i znowu mamy zbieżność ciągu wartości.

($\Leftarrow$) Ustalmy dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{a\}$ zbieżny do a . Chcemy pokazać z definicji Heinego, że ciąg $(f(x_n))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny do α .

Ustalmy dowolny jego podciąg $(f(x_n))_{n \in \mathbb{L}}$. Definiujemy $\mathbb{L}_- := \{n \in \mathbb{L} : x_n < a\}$ i $\mathbb{L}_+ := \{n \in \mathbb{L} : x_n > a\}$. W sumie te zbiory dają nieskończony zbiór $\mathbb{L}$, więc przynajmniej jeden z nich jest nieskończony. Jeśli $\mathbb{L}_-$ jest nieskończony, to z faktu, że $\lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = \alpha$, podciąg $(f(x_n))_{n \in \mathbb{L}_-}$ jest zbieżny do α . Jeśli $\mathbb{L}_-$ jest skończony, to $\mathbb{L}_+$ jest nieskończony i symetrycznie korzystamy z granicy prawostronnej.

Na mocy Twierdzenia 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach $f(x_n) \rightarrow \alpha$. ■

5.4 Ciągłość w punkcie

Definicja 5.4.1 (Ciągłość w punkcie w sensie Cauchy'ego)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $a \in A$. Mówimy, że f jest *ciągła* w punkcie a , gdy

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in A : |x - a| < \delta \implies |f(x) - f(a)| < \varepsilon.$$

Zauważmy, że o ciągłości lub nieciągłości funkcji w punkcie możemy mówić tylko wtedy, gdy ten punkt należy do dziedziny tej funkcji.

Wniosek 5.4.2 Niech $A \subset \mathbb{C}$. Jeśli a jest punktem izolowanym zbioru A , to dowolna funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ jest ciągła w a .

Dowód: Z definicji punktu izolowanego istnieje takie sąsiedztwo V punktu a , że $V \cap A = \{a\}$. Zbiór $V \cup \{a\}$ jest otoczeniem punktu a , zatem istnieje takie $\delta > 0$, że $B(a, \delta) \subset V \cup \{a\}$. Zatem $B(a, \delta) \cap A = \{a\}$.

Stąd jeśli $x \in A$ i $|x - a| < \delta$, to $|f(x) - f(a)| = 0 < \varepsilon$ dla dowolnego $\varepsilon > 0$.

Znaleźliśmy zatem jedną liczbę δ dobrą dla każdego ε . ■

Definicja 5.4.3 (Otoczeniowa definicja ciągłości w punkcie)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $a \in A$. Mówimy, że f jest *ciągła* w punkcie a , gdy dla każdego otoczenia W punktu $f(a)$ istnieje takie otoczenie U punktu a , że $f(U \cap A) \subset W$.

Twierdzenie 5.4.4 (Równoważność definicji Cauchy'ego i otoczeniowej)

Definicje ciągłości otoczeniowa i Cauchy'ego są równoważne.

Dowód: Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ i $a \in A$.

(Cauchy'ego $\implies$ otoczeniowa) Ustalmy dowolne otoczenie W punktu $f(a)$. Z definicji otoczenia istnieje takie $\varepsilon > 0$, że $B(f(a), \varepsilon) \subset W$. Do tego ε dobieramy $\delta > 0$ z definicji Cauchy'ego. Niech $U := B(a, \delta)$. Jeśli $x \in U \cap A$, to $x \in A$ oraz $|x - a| < \delta$, zatem z definicji Cauchy'ego $|f(x) - f(a)| < \varepsilon$, a stąd $f(x) \in W$. Pokazaliśmy, że $f(U \cap A) \subset W$.

(otoczeniowa $\implies$ Cauchy'ego) Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Kula $W = B(f(a), \varepsilon)$ jest otoczeniem punktu $f(a)$. Zatem z definicji otoczeniowej istnieje takie otoczenie U punktu a , że $f(U \cap A) \subset W$. U jest otoczeniem, zatem istnieje takie $\delta > 0$, że $B(a, \delta) \subset U$, a to oznacza, że jeśli $x \in A$ i $|x - a| < \delta$, to $f(x) \in W$. Równoważnie możemy zapisać $|f(x) - f(a)| < \varepsilon$. ■

Twierdzenie 5.4.5 (Związek między ciągłością i granicą)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ i niech $a \in A$. Jeśli a jest punktem skupienia zbioru A , to f jest ciągła w a wtedy i tylko wtedy, gdy $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = f(a)$.

Dowód: Skorzystamy z definicji Cauchy'ego obu pojęć. Napiżmy te dwa warunki jeden pod drugim:

$$\begin{aligned} (\text{ciągłość}) \quad & \forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in A : |x - a| < \delta \implies |f(x) - f(a)| < \varepsilon; \\ (\text{granicę}) \quad & \forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall x \in A : 0 < |x - a| < \delta \implies |f(x) - f(a)| < \varepsilon. \end{aligned}$$

Wtedy implikacja ($\Downarrow$) jest natychmiastowa (bo w definicji granicy mocniejsze założenie implikacji).

($\Uparrow$) Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Dobieramy δ z definicji Cauchy'ego granicy funkcji.

Niech teraz $x \in A$ będzie takie, że $|x - a| < \delta$. Jeśli $x \neq a$, to $0 < |x - a| < \delta$, zatem z warunku dla granicy (naszego założenia w tej implikacji) wynika, że $|f(x) - f(a)| < \varepsilon$. Natomiast jeśli $x = a$, to $f(x) = f(a)$, zatem $|f(x) - f(a)| = 0 < \varepsilon$. ■

Definicja 5.4.6 (Ciągłość w punkcie w sensie Heinego)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $a \in A$. Mówimy, że f jest *ciągła* w punkcie a , gdy

$$\forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A : \quad x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow f(a).$$

Twierdzenie 5.4.7 (Równoważność definicji Heinego i Cauchy’ego)

Definicje Heinego i Cauchy’ego ciągłości w punkcie są równoważne.

Dowód: Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ i $a \in A$.

I. Pokażemy najpierw, że jeśli a jest izolowany, to f jest ciągła w a w sensie Heinego.

Ustalmy dowolny $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$ zbieżny do a . Z definicji punktu izolowanego istnieje takie sąsiedztwo V punktu a , że $V \cap A = \emptyset$. Zbiór $V \cup \{a\}$ jest otoczeniem a , zatem istnieje takie $r > 0$, że $B(a, r) \subset V \cup \{a\}$. Mamy stąd $B(a, r) \cap A = \{a\}$.

Ponieważ $x_n \rightarrow a$, zatem z definicji granicy ciągu

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |x_n - a| < r,$$

inaczej mówiąc $\forall n \geq N : x_n \in A \cap B(a, r)$, a to oznacza, że $x_n = a$ dla $n \geq N$. Stąd $\forall n \geq N : f(x_n) = f(a)$, czyli od pewnego miejsca ciąg $(f(x_n))_{n=1}^\infty$ jest stały, stale równy $f(a)$, a stąd $f(x_n) \rightarrow f(a)$.

II. Niech teraz a będzie punktem skupienia zbioru A . Korzystając z Twierdzenia 5.4.5 o związku między ciągłością a granicą i Twierdzenia 5.2.2 o równoważności definicji granicy w sensie Cauchy’ego i Heinego wystarczy pokazać, że w tym wypadku definicja Heinego ciągłości i definicja Heinego granicy są równoważne.

Napiszmy oba warunki jeden pod drugim:

$$\begin{aligned} (\text{ciągłość}) \quad & \forall (x_n)_{n=1}^\infty \subset A : x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow f(a); \\ (\text{granica}) \quad & \forall (x_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{a\} : x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow f(a). \end{aligned}$$

($\Downarrow$) W przypadku definicji granicy bierzemy ciągi w $A \setminus \{a\}$, zatem szczególny przypadek ciągu w A , dlatego z definicji ciągłości wynika definicja granicy.

($\Uparrow$) Ustalmy teraz dowolny $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$ zbieżny do a . Ustalmy dowolny podciąg $(f(x_n))_{n \in \mathbb{L}}$ ciągu $(f(x_n))_{n=1}^\infty$.

Definiujemy $\mathbb{L}_1 := \{n \in \mathbb{L} : x_n \neq a\}$ i $\mathbb{L}_2 := \{n \in \mathbb{L} : x_n = a\}$. Któryś z nich musi być nieskończony, bo w sumie dają nieskończony zbiór $\mathbb{L}$.

Jeśli $\mathbb{L}_1$ jest nieskończony, to $(x_n)_{n \in \mathbb{L}_1} \subset A \setminus \{a\}$, a na mocy Twierdzenia 3.5.4 o granicy podciągu jest to ciąg zbieżny do a . Z definicji granicy Heinego funkcji $(f(x_n))_{n \in \mathbb{L}_1}$ jest zbieżny do $f(a)$.

Jeśli natomiast $\mathbb{L}_1$ jest skończony, to $\mathbb{L}_2$ jest nieskończony, ale wtedy podciąg $(f(x_n))_{n \in \mathbb{L}_2}$ jest stały, stale równy $f(a)$, zatem także zbieżny do $f(a)$. Z Twierdzenia 3.5.5 Cauchy’ego o podciągach mamy $f(x_n) \rightarrow f(a)$. ■

Przykład 5.4.8 Funkcja Dirichleta¹⁸

$$f : \mathbb{R} \ni x \mapsto f(x) = \begin{cases} 1, & \text{gdy } x \in \mathbb{Q} \\ 0, & \text{gdy } x \in \mathbb{R} \setminus \mathbb{Q} \end{cases}$$

¹⁸Peter Gustav Lejeune Dirichlet (1805-1859) – matematyk niemiecki

nie jest ciągła w żadnym punkcie $a \in \mathbb{R}$.

Dowód: Niech $a \in \mathbb{R}$. Na mocy Lematu 3.3.6 istnieje $(x_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{Q}$ zbieżny do a . Zdefiniujmy

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : \quad y_n = x_n + \frac{\pi}{n}.$$

Wtedy $(y_n)_{n=1}^\infty \subset \mathbb{R} \setminus \mathbb{Q}$. Wobec Przykładu 3.1.2 i Twierdzenia 3.2.7 o działaniach na granicach ciąg $(y_n)_{n=1}^\infty$ też jest zbieżny do a . Mamy $f(x_n) = 1 \rightarrow 1$, $f(y_n) = 0 \rightarrow 0$, gdy $n \rightarrow \infty$. Zatem z definicji Heinego f nie jest ciągła w a . ■

Własność 5.4.9 (Lokalność ciągłości w punkcie) Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $g : A \rightarrow \mathbb{C}$, $a \in A$ oraz niech f będzie ciągła w a . Jeśli istnieje takie otoczenie U punktu a w A , że $\forall x \in U : f(x) = g(x)$, to g też jest ciągła w a .

Dowód: ćwiczenie. ■

5.5 Operacje na funkcjach ciągłych w punkcie

Twierdzenie 5.5.1 (O działaniach na funkcjach ciągłych) Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $g : A \rightarrow \mathbb{C}$, $a \in A$ oraz niech f i g będą ciągłe w a . Wtedy:

1. $f + g$ jest ciągła w a ;
2. fg jest ciągła w a ;
3. Jeśli ponadto $\forall x \in A : g(x) \neq 0$, to $\frac{f}{g}$ jest ciągła w a .

Dowód: Definicja Heinego ciągłości i Twierdzenie 3.2.7 o działaniach na granicach ciągów. ■

Twierdzenie 5.5.2 (O funkcjach wykładniczych)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow (0, +\infty)$, $g : A \rightarrow \mathbb{R}$, $a \in A$ oraz niech f i g będą ciągłe w a . Wtedy $f^g : A \ni x \mapsto (f(x))^{g(x)} \in \mathbb{R}$ jest ciągła w a .

Dowód: Definicja Heinego ciągłości i Twierdzenie 3.10.8 o ciągach wykładniczych. ■

Twierdzenie 5.5.3 (O złożeniu funkcji ciągłych) Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ i $B \subset \mathbb{C}$ będzie taki, że $f(A) \subset B$. Niech $g : B \rightarrow \mathbb{C}$, $a \in A$. Jeśli f jest ciągła w a oraz g jest ciągła w $f(a)$, to $g \circ f$ jest ciągła w a .

Dowód: Ustalmy dowolny $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$ zbieżny do a . Wtedy $(f(x_n))_{n=1}^\infty \subset B$ i z definicji Heinego ciągłości dla funkcji f mamy $f(x_n) \rightarrow f(a)$ ($n \rightarrow \infty$). Jeszcze raz z definicji Heinego ciągłości tym razem dla funkcji g wnioskujemy, że $g(f(x_n)) \rightarrow g(f(a))$ ($n \rightarrow \infty$). ■

5.6 Ciągłość na zbiorze

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ i $B \subset A$. Mówimy, że f jest **ciągła na B** , jeśli $\forall a \in B : f$ jest ciągła w a . Mówimy, że f jest **ciągła**, jeśli jest ciągła na A .

Funkcja signum nie jest ciągła w 0 (zob. Przykład 5.3.4). Natomiast jest ciągła na $\mathbb{R} \setminus \{0\}$. Moduł jest funkcją ciągłą (zob. Przykład 5.1.2 i Twierdzenie 5.4.5).

Zbiór wszystkich funkcji ciągłych na A o wartościach w $\mathbb{K}$ oznaczamy symbolem $\mathcal{C}(A, \mathbb{K})$. Jeśli mamy ustalone ciało, to piszemy też często $\mathcal{C}(A)$.

Przykład 5.6.1 (Ciągłość pewnych funkcji elementarnych)

1. *Każdy wielomian jest funkcją ciągłą.*
2. *Funkcja wymierna jest ciągła.*
3. *Niech $k \in \mathbb{N}^*$ będzie parzysta. Funkcja $[0, +\infty) \ni x \mapsto \sqrt[k]{x} \in \mathbb{R}$ jest ciągła.*
4. *Niech $k \in \mathbb{N}^*$ będzie nieparzysta. Funkcja $\mathbb{R} \ni x \mapsto \sqrt[k]{x} \in \mathbb{R}$ jest ciągła.*
5. *Funkcja niewymierna jest ciągła.*
6. *Niech $a > 0$. Funkcja wykładnicza $\mathbb{R} \ni x \mapsto a^x \in \mathbb{R}$ jest ciągła.*
7. *Funkcje trygonometryczne są ciągłe.*

Dowód: Na ogół wykorzystamy tu definicję Heinego ciągłości i pewne twierdzenia o ciągach.

1, 2. Z definicji Heinego i Własności 3.9.2 zbieżności potęg naturalnych wielomian $x \mapsto x^k$ jest ciągły dla dowolnego $k \in \mathbb{N}^*$. Funkcja stała jest też ciągła. Wystarczy zastosować Twierdzenie 5.5.1 o działaniach na funkcjach ciągłych.

3. Z Własności 3.9.4 zbieżności pod pierwiastkiem.

4. Jeśli $a > 0$, to ciągłość w a wynika z Własności 3.9.4 zbieżności pod pierwiastkiem. Niech teraz $a < 0$, wtedy z lokalności ciągłości wystarczy zauważyć, że $x \mapsto \sqrt[k]{x} = -\sqrt[k]{-x}$ jest ciągła w a z przypadku dotyczącego liczb dodatnich oraz z Twierdzenia 5.5.1 o działaniach na funkcjach ciągłych i Twierdzenia 5.5.3 o złożeniu funkcji ciągłych. W $a = 0$ liczymy granice jednostronne i stosujemy Twierdzenie 5.3.5 o granicy i granicach jednostronnych i Twierdzenie 5.4.5 o związku między ciągłością i granicą.

5. Z punktów poprzednich, z Twierdzenia 5.5.1 o działaniach na funkcjach ciągłych oraz Twierdzenia 5.5.3 o złożeniu funkcji ciągłych.

6. Z punktu 1. oraz Twierdzenia 5.5.2 o funkcjach wykładniczych.

7. Niech $a \in \mathbb{R}$. Z tożsamości trygonometrycznych, Przykładu 5.1.7, Twierdzenia 5.4.5 o związku granicy z ciągłością, Twierdzenia 5.5.1 o działaniach na funkcjach ciągłych i Twierdzenia 5.5.3 o złożeniu funkcji ciągłych otrzymujemy

$$\lim_{x \rightarrow a} \sin x = \lim_{x \rightarrow a} [\sin(x-a) \cos a + \cos(x-a) \sin a] = 0 \cdot \cos a + 1 \cdot \sin a = \sin a,$$

$$\lim_{x \rightarrow a} \cos x = \lim_{x \rightarrow a} [\cos(x-a) \cos a - \sin(x-a) \sin a] = 1 \cdot \cos a - 0 \cdot \sin a = \cos a,$$

co daje ciągłość funkcji sinus i cosinus. Stąd funkcje tangens i cotangens są ciągłe na mocy Twierdzenia 5.5.1 o działaniach na funkcjach ciągłych. ■

Przykład 5.6.2 Funkcja $f : [0, 1] \ni x \mapsto f(x) \in \mathbb{R}$ dana wzorem

$$f(x) = \begin{cases} 0, & x \in [0, 1) \\ 1, & x = 1 \end{cases}$$

jest wypukła i nieciągła.

Dowód: ćwiczenie. ■

Twierdzenie 5.6.3 (Warunek wystarczający wypukłości dla funkcji ciągłych)

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem, funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest ciągła oraz

$$\forall a, b \in A : \quad f\left(\frac{a+b}{2}\right) \leq \frac{f(a) + f(b)}{2},$$

to f jest wypukła.

Dowód: Ustalmy dowolne $a, b \in A$ i niech

$$M := \{t \in [0, 1] : f((1-t)a + tb) \leq (1-t)f(a) + tf(b)\}.$$

$M \neq \emptyset$, bo $0, 1, 1/2 \in M$.

Ustalmy teraz dowolne $s, t \in M$ takie, że $s \leq t$. W szczególności $s, t \in [0, 1]$ oraz $u := \frac{s+t}{2} \in [0, 1]$. Ponieważ A jest przedziałem, z Charakteryzacji przedziałów (Własność 1.5.7) wynika, że $(1-s)a + sb \in A$, $(1-t)a + tb \in A$ oraz $(1-u)a + ub \in A$.

Policzmy korzystając z założenia i definicji M

$$\begin{aligned} f((1-u)a + ub) &= f\left(\frac{(1-s)a + sb + (1-t)a + tb}{2}\right) \leq \\ &\leq \frac{f((1-s)a + sb) + f((1-t)a + tb)}{2} \leq \\ &\leq \frac{(1-s)f(a) + sf(b) + (1-t)f(a) + tf(b)}{2} = \\ &= \left(1 - \frac{s+t}{2}\right) f(a) + \frac{s+t}{2} f(b) = (1-u)f(a) + uf(b). \end{aligned}$$

Pokazaliśmy, że

$$\forall s, t \in M : \quad \frac{s+t}{2} \in M,$$

a stąd wynika, że

$$\forall n, k \in \mathbb{N} : \quad k \leq 2^n \implies \frac{k}{2^n} \in M.$$

Rozważmy teraz funkcję

$$h : [0, 1] \ni t \longmapsto h(t) := f((1-t)a + tb) - (1-t)f(a) - tf(b) \in \mathbb{R}.$$

h jest funkcją ciągłą na mocy Twierdzenia 5.5.3 o złożeniu funkcji ciągłych (bo f jest ciągła i liniowe są ciągłe). Z definicji zbioru M wynika, że $h|_M \leq 0$.

Ustalmy teraz dowolne $w \in [0, 1]$. Niech $k_n := [2^n w]$. Wtedy $k_n \in \mathbb{N}$. Ponadto $2^n w - 1 < k_n \leq 2^n w \leq 2^n$ na mocy (2.2), a stąd

$$w - \frac{1}{2^n} < \frac{k_n}{2^n} \leq w.$$

W szczególności $2^{-n}k_n \longrightarrow w (n \rightarrow \infty)$ z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach.

Stąd z ciągłości funkcji h , definicji Heinego ciągłości i Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej w granicy

$$h(w) = \lim_{n \rightarrow \infty} h(2^{-n}k_n) \leq 0,$$

bo $\forall n \in \mathbb{N}^* : 2^{-n}k_n \in M$. ■

Twierdzenie 5.6.4 (Kryterium ciągłości)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \longrightarrow \mathbb{K}$. Wtedy następujące warunki są równoważne:

- (i) Funkcja f jest ciągła;
- (ii) Jeśli U jest zbiorem otwartym w $\mathbb{K}$, to $f^{-1}(U)$ jest zbiorem otwartym w A ;
- (iii) Jeśli F jest zbiorem domkniętym w $\mathbb{K}$, to $f^{-1}(F)$ jest zbiorem domkniętym w A .

Dowód: (i) $\implies$ (ii) Ustalmy dowolny zbiór U otwarty w $\mathbb{K}$ i dowolny punkt $a \in f^{-1}(U)$. Z definicji przeciwbrazu $f(a) \in U$, a wobec tego U jest otoczeniem $f(a)$. Z definicji otoczeniowej ciągłości istnieje takie otoczenie W punktu a , że $f(W \cap A) \subset U$. W jest otwarty, zatem $\exists r > 0 : B(a, r) \subset W$. Stąd $f(B(a, r) \cap A) \subset f(W \cap A) \subset U$. Z własności przeciwbrazu

$$B(a, r) \cap A \subset f^{-1}(f(B(a, r) \cap A)) \subset f^{-1}(U).$$

Z dowolności a pokazaliśmy, że $f^{-1}(U)$ jest otwarty w A .

(ii) $\implies$ (iii) Ustalmy dowolny zbiór F domknięty w $\mathbb{K}$. Wtedy $U := \mathbb{K} \setminus F$ jest otwarty. Z (ii) i własności przeciwbrazu zbiór

$$A \setminus f^{-1}(F) = f^{-1}(\mathbb{K}) \setminus f^{-1}(F) = f^{-1}(\mathbb{K} \setminus F) = f^{-1}(U)$$

jest otwarty w A .

(iii) $\implies$ (i) Będziemy korzystać z definicji otoczeniowej. Ustalmy dowolne $a \in A$ i dowolne otoczenie U punktu $f(a)$. Z (iii) wynika, że $A \setminus f^{-1}(U) = f^{-1}(\mathbb{K} \setminus U)$ jest domknięty w A . Zatem $f^{-1}(U)$ jest otwarty w A , czyli na mocy Własności 4.2.4 otwartości w przestrzeni indukowanej istnieje taki zbiór otwarty W w $\mathbb{C}$, że $f^{-1}(U) = W \cap A$. Mamy $a \in f^{-1}(U) \subset W$, zatem W jest otoczeniem a i z własności obrazu $f(W \cap A) = f(f^{-1}(U)) \subset U$. ■

Twierdzenie 5.6.5 (Ciągły obraz zbioru zwartego)

Niech $A \subset \mathbb{C}$ będzie zwarty i $f : A \longrightarrow \mathbb{C}$ ciągła. Wtedy $f(A)$ jest zwarty.

Dowód: Ustalmy dowolny ciąg $(z_n)_{n=1}^{\infty} \subset f(A)$. Musimy pokazać, że istnieje podciąg tego ciągu zbieżny do elementu z $f(A)$.

Z definicji obrazu $\forall n \in \mathbb{N}^* \exists x_n \in A : f(x_n) = z_n$. Zbiór A jest zwarty, zatem istnieje podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{L}}$ zbieżny do pewnego punktu $a \in A$. Ponieważ f jest ciągła w a , więc z definicji Heinego ciągłości w punkcie $(f(x_n))_{n \in \mathbb{L}}$ jest zbieżny do $f(a)$, ale z definicji obrazu $f(a) \in f(A)$. Pokazaliśmy, że podciąg $(z_n)_{n \in \mathbb{L}}$ jest zbieżny do pewnego elementu zbioru $f(A)$. ■

Uwaga: ciągły przeciwobraz zbioru zwartego nie musi być zwarty. Na przykład funkcja sinus jest ciągła, ale $\sin^{-1}(\{0\}) = \{k\pi : k \in \mathbb{Z}\}$ nie jest zwarty.

Odwzorowanie, dla którego przeciwobraz dowolnego zbioru zwartego jest zwarty, nazywamy **właściwym**. Dowolny niestały wielomian jest odwzorowaniem właściwym.

Twierdzenie 5.6.6 (Weierstrassa o osiągnięciu kresów)

Niech $A \subset \mathbb{C}$ będzie zwarty i niepusty oraz $f : A \longrightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągła. Wtedy istnieją takie $\alpha, \beta \in A$, że $f(\alpha) = \sup f(A)$ oraz $f(\beta) = \inf f(A)$.

Dowód: Z Twierdzenia 5.6.5 o ciągłym obrazie zbioru zwartego wynika, że zbiór $f(A)$ jest zwarty. Stąd na mocy Własności 4.4.2 (albo Twierdzenia 4.4.3 o zwartości w $\mathbb{R}$) jest on ograniczony.

Wobec niepustości zbioru A obraz $f(A)$ jest niepusty. Zatem z Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9) istnieją $c := \inf f(A) \in \mathbb{R}$ i $d := \sup f(A) \in \mathbb{R}$.

Zajmiemy się teraz liczbą d , przypadek c jest symetryczny (ćwiczenie): wystarczy znaleźć takie $\alpha \in A$, że $f(\alpha) = d$.

Z definicji supremum dla dowolnego $n \in \mathbb{N}^*$ liczba $d - \frac{1}{n}$ (mniejsza od d) nie jest majorantą zbioru $f(A)$, zatem

$$\forall n \in \mathbb{N}^* \exists x_n \in A : d - \frac{1}{n} < f(x_n) \leq d.$$

Z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach wynika, że $f(x_n) \rightarrow d$ ($n \rightarrow \infty$). Ponieważ A jest zwarty, zatem istnieje podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{L}}$ ciągu $(x_n)_{n=1}^\infty$ zbieżny do pewnego elementu $\alpha \in A$. Z definicji Heinego ciągłości funkcji w punkcie ciąg $(f(x_n))_{n \in \mathbb{L}}$ jest zbieżny do $f(\alpha)$. Z Twierdzenia 3.5.4 o podciągu ciągu zbieżnego jest on też zbieżny do d . Z Twierdzenia 3.1.3 o jedności granicy $d = f(\alpha)$. ■

Zauważmy, że zwartość jest potrzebna: na przykład $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto x^2 \in \mathbb{R}$ osiąga wprawdzie swój kres dolny, ale nie osiąga kresu górnego. Funkcja $g : (0, 1) \ni x \mapsto x \in \mathbb{R}$ nie osiąga ani kresu górnego ani dolnego. Ciągłość też jest potrzebna, bo na

przykład funkcja $f : [0, 2] \ni x \mapsto f(x) = \begin{cases} x, & x \in [0, 1) \\ 1 - x, & x \in [1, 2) \\ 0, & x = 2 \end{cases}$ nie osiąga żadnego kresu.

Twierdzenie 5.6.7 (O ciągłej iniekcji na zbiorze zwartym) *Niech $A \subset \mathbb{C}$ będzie zwarty i $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ będzie ciągłą iniekcją. Wtedy $f^{-1} : f(A) \rightarrow A$ jest ciągła.*

Dowód: Odwzorowanie $f^{-1} : f(A) \rightarrow A$ istnieje, bo f jest iniekcją.

Ustalmy dowolne $b \in f(A)$ i ciąg $(z_n)_{n=1}^\infty \subset f(A)$ zbieżny do b . Z definicji Heinego ciągłości wystarczy pokazać, że $f^{-1}(z_n) \rightarrow f^{-1}(b)$ ($n \rightarrow \infty$).

Niech $a := f^{-1}(b)$ i $\forall n \in \mathbb{N}^* : x_n := f^{-1}(z_n)$. Wystarczy pokazać, że $x_n \rightarrow a$. Oczywiście $a \in A$ i $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$ oraz $f(a) = b$ i $\forall n \in \mathbb{N}^* : f(x_n) = z_n$ z definicji funkcji odwrotnej.

Ustalmy dowolny podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{L}}$ ciągu $(x_n)_{n=1}^\infty$. Ponieważ A jest zwarty, istnieje podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{M}}$ tego ciągu zbieżny do pewnego $g \in A$. Z definicji Heinego ciągłości dla funkcji f wnioskujemy, że $(f(x_n))_{n \in \mathbb{M}}$ jest zbieżny do $f(g)$.

Ale z Twierdzenia 3.5.4 o podciągu ciągu zbieżnego ten ciąg jako podciąg ciągu $(z_n)_{n=1}^\infty$ jest zbieżny do $b = f(a)$. Z Twierdzenia 3.1.3 o jedności granicy wynika, że $f(a) = f(g)$, zatem $g = a$ z iniektywności funkcji.

Wystarczy skorzystać z Twierdzenia 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach. ■

Twierdzenie 5.6.8 (Ciągły obraz zbioru spójnego) *Niech $A \subset \mathbb{C}$ i $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ będzie ciągła. Jeśli A jest spójny, to $f(A)$ jest spójny.*

Dowód: Kontrapozycja: Niech $f(A)$ będzie niespójny, to znaczy istnieją U, V otwarte w $f(A)$, niepuste, rozłączne i takie, że $f(A) = U \cup V$.

Na mocy Własności 4.2.4 otwartości w przestrzeni indukowanej istnieją zatem U', V' otwarte w $\mathbb{C}$ takie, że $U = U' \cap f(A)$ i $V = V' \cap f(A)$. Z Kryterium ciągłości (Twierdzenie 5.6.4) zbiory $f^{-1}(U'), f^{-1}(V')$ są otwarte w A .

Zauważmy, że $f^{-1}(U') = f^{-1}(U)$ i $f^{-1}(V') = f^{-1}(V)$. Te zbiory są rozłączne i niepuste. Ponadto $f^{-1}(U) \cup f^{-1}(V) = f^{-1}(f(A)) \supset A$ z własności przeciwobrazu, ale też oba zbiory zawierają się w A , zatem $f^{-1}(U) \cup f^{-1}(V) = A$.

Pokazaliśmy, że A jest niespójny. ■

Ponownie na przykładzie funkcji sinus i tego samego przeciwobrazu widzimy, że ciągły przeciwobraz zbioru spójnego nie musi być spójny.

5.7 Twierdzenia Darboux

19

Twierdzenie 5.7.1 (Własność Darboux rzeczywistych funkcji ciągłych)

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest ciągła i $\Delta \subset A$ jest przedziałem, to $f(\Delta)$ jest przedziałem.

Dowód: Δ jest przedziałem, zatem na mocy Twierdzenia 4.5.2 o przedziale jest zbiorem spójnym. Wobec Twierdzenia 5.6.8 o ciągłym obrazie zbioru spójnego zbiór $f(\Delta)$ jest zbiorem spójnym. Oczywiście jest to zbiór niepusty, zatem ponownie stosujemy Twierdzenie o przedziale. ■

Przykład 5.7.2 (Arcus sinus i arcus cosinus) Funkcje *arcus sinus* i *arcus cosinus* są określone na przedziale $[-1, 1]$ i ciągłe.

Dowód: Wobec powyższej własności Darboux rzeczywistych funkcji ciągłych i Przykładu 5.6.1 obrazy $\sin([-\pi/2, \pi/2])$ oraz $\cos([0, \pi])$ są przedziałami. Ponieważ obie funkcje są ograniczone od góry przez 1 i od dołu przez -1 i przyjmują te skrajne wartości w tych ustalonych przedziałach (dokładniej na ich końcach), więc

$$\sin([-\pi/2, \pi/2]) = [-1, 1] = \cos([0, \pi]).$$

Stosujemy teraz Twierdzenie 5.6.7 o ciągłej iniekcji na zbiorze zwartym do $\sin|_{[-\pi/2, \pi/2]}$ i $\cos|_{[0, \pi]}$. ■

Definicja 5.7.3 (Własność wartości pośrednich Darboux) Niech $a, b \in \mathbb{R}$. Mówimy, że c leży *pośrodku* a i b , gdy $c \in [a, b]$, jeśli $a \leq b$, natomiast $c \in [b, a]$, jeśli $a > b$.

Niech $A \subset \mathbb{R}$ i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$. Mówimy, że f ma *własność (wartości pośrednich) Darboux*, jeśli

$$\forall \alpha, \beta \in A \quad \forall c \text{ leżącego pomiędzy } f(\alpha) \text{ i } f(\beta) \quad \exists \gamma \in A : \quad c = f(\gamma).$$

---

¹⁹Jean Gaston Darboux (1842-1917) - matematyk francuski

Twierdzenie 5.7.4 (Darboux o przyjmowaniu wartości pośrednich)

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest ciągła, to f ma własność wartości pośrednich Darboux.

Dowód: Pokażemy, że jeśli $\alpha, \beta \in A$ będą takie, że $\alpha < \beta$ oraz c leży pomiędzy $f(\alpha)$ i $f(\beta)$, to $\exists \gamma \in [\alpha, \beta] : c = f(\gamma)$.

Bez straty ogólności możemy założyć, że $f(\alpha) \leq f(\beta)$ (drugi przypadek symetryczny). Z Charakteryzacji przedziałów (Własność 1.5.7) wynika, że $[\alpha, \beta] \subset A$. Na mocy Twierdzenia 5.7.1 o własności Darboux rzeczywistych funkcji ciągłych zbiór $f([\alpha, \beta])$ jest przedziałem. Mamy $f(\alpha), f(\beta) \in f([\alpha, \beta])$, zatem również

$$[f(\alpha), f(\beta)] \subset f([\alpha, \beta])$$

znowu z Charakteryzacji przedziałów 1.5.7. W szczególności $c \in f([\alpha, \beta])$ i teza wynika z definicji obrazu. ■

Przykład 5.7.5 Funkcja

$$f : [0, 2] \ni x \mapsto f(x) = \begin{cases} x, & \text{gdy } x \in [0, 1] \\ x + 3, & \text{gdy } x \in (1, 2] \end{cases}$$

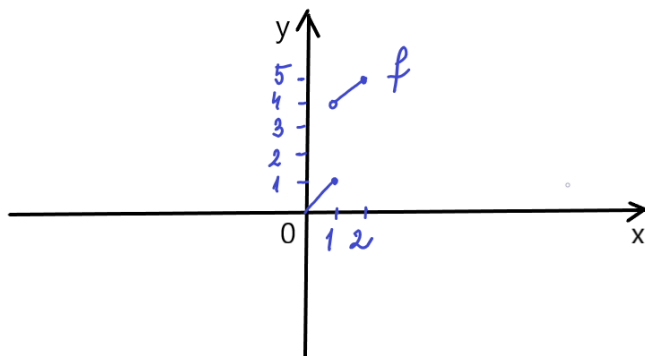
jest nieciągła w 1 i nie przyjmuje wartości 3, która leży pomiędzy $f(1) = 1$ i $f(2) = 5$.

Funkcja

$$g : \mathbb{R} \ni x \mapsto g(x) = \begin{cases} \sin \frac{1}{x}, & \text{gdy } x \neq 0 \\ 0, & \text{gdy } x = 0 \end{cases}$$

nie jest ciągła w 0, ale dla dowolnego przedziału $\Delta \subset \mathbb{R}$ funkcja $g|_{\Delta}$ ma własność wartości pośrednich Darboux.

Dowód:

Nieciągłość funkcji g w 0 wynika z Przykładu 5.1.2 i Twierdzenia 5.4.5 o zależności między ciągłością a granicą. Pozostałe tezy – ćwiczenie. ■

Następne twierdzenie jest właściwie wnioskiem z Twierdzenia 5.7.4 o przyjmowaniu wartości pośrednich, ale przedstawimy tu inny dowód.

Twierdzenie 5.7.6 (Darboux) *Jeśli $a, b \in \mathbb{R}$, $a < b$, funkcja $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ jest ciągła oraz $f(a)f(b) < 0$, to $\exists c \in (a, b) : f(c) = 0$.*

Dowód: Bez straty ogólności możemy założyć, że $f(a) < 0$ i $f(b) > 0$ (drugi przypadek jest symetryczny).

Rozważmy zbiór $A := \{t \in [a, b] : f(t) \leq 0\}$. Zbiór A jest niepusty, bo $a \in A$. Ponadto A jest ograniczony, bo $A \subset [a, b]$. Na mocy Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9) istnieje $c := \sup A \in \mathbb{R}$. Pokażemy, że to jest szukany punkt c z tezy. Mamy $c \leq b$ (bo b jest majorantą zbioru A).

Na mocy Ciągłego warunku koniecznego i wystarczającego kresu zbioru (Twierdzenie 3.4.6) istnieje ciąg $(t_n)_{n=1}^{\infty} \subset A$ zbieżny do c . Z definicji zbioru A wynika, że

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : f(t_n) \leq 0,$$

a stąd z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej i definicji Heinego ciągłości $f(c) \leq 0$. W szczególności $c \neq b$, bo $f(b) > 0$, czyli $c < b$.

Zauważmy, że $\forall x \in (c, b] : f(x) > 0$ z definicji c . W szczególności

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : c + \frac{1}{n} \in (c, b] \text{ oraz } f\left(c + \frac{1}{n}\right) > 0.$$

Z ciągłości funkcji f i jeszcze raz Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności otrzymujemy $f(c) \geq 0$.

Pokazaliśmy zatem, że $f(c) = 0$, a stąd wynika także $c \neq a$. ■

To twierdzenie jest bardzo przydatne, jeśli nie umiemy wyliczyć pierwiastka funkcji rzeczywistej, a chcemy go przybliżyć.

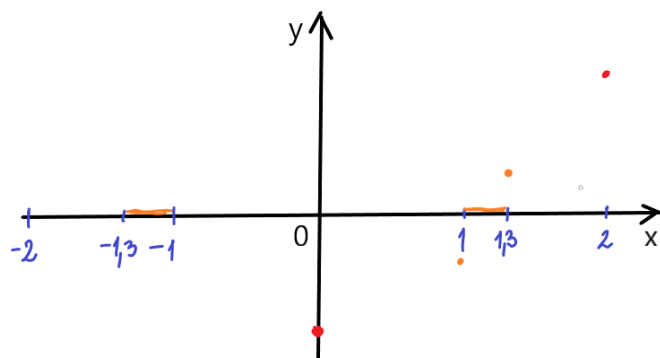
Przykład 5.7.7 *Wielomian*

$$w : \mathbb{R} \ni x \mapsto x^{100} + x^2 - 3 \in \mathbb{R}$$

ma przynajmniej dwa pierwiastki, jeden z nich jest w przedziale $(1; 1, 3)$, drugi w przedziale $(-1, 3; -1)$.

Dowód: Ponieważ $w(0) = -3 < 0$ i $w(2) = 2^{100} + 4 - 3 > 0$, więc z Twierdzenia Darboux istnieje pierwiastek tego wielomianu w przedziale $(0; 2)$. Gdy chcemy bardziej przybliżyć, liczymy wartości w punktach tego przedziału. Ponieważ $w(1) = -1$, więc na pewno istnieje pierwiastek w $(1; 2)$ (ale to nie znaczy, że na pewno nie ma

pierwiastka w $(0; 1)$, tam na razie nie wiadomo). Możemy jeszcze bardziej przybliżyć. Np. $w(1, 3) = (1, 3)^{100} + 1,69 - 3 > 2 \cdot 1,69 - 3 = 0,38 > 0$, zatem na pewno istnieje pierwiastek w przedziale $(1; 1,3)$. I tak można sprawdzać dalej. Ten akurat konkretny wielomian jest dwukwadratowy, zatem na pewno ma także pierwiastek w przedziale $(-1,3; -1)$.

■

5.8 Niewłaściwe granice funkcji

Definicja 5.8.1 (Granice niewłaściwe w sensie Cauchy'ego)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$. Jeśli a jest punktem skupienia zbioru A , to

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = +\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists \delta > 0 \forall x \in A : (0 < |x - a| < \delta \implies f(x) \geq M);$$

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = -\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists \delta > 0 \forall x \in A : (0 < |x - a| < \delta \implies f(x) \leq M).$$

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ i a jest prawostronnym punktem skupienia zbioru A , to

$$\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = +\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists \delta > 0 \forall x \in A : (0 < x - a < \delta \implies f(x) \geq M);$$

$$\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = -\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists \delta > 0 \forall x \in A : (0 < x - a < \delta \implies f(x) \leq M).$$

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ i a jest lewostronnym punktem skupienia zbioru A , to

$$\lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = +\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists \delta > 0 \forall x \in A : (0 < a - x < \delta \implies f(x) \geq M);$$

$$\lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = -\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists \delta > 0 \forall x \in A : (0 < a - x < \delta \implies f(x) \leq M).$$

Definicja 5.8.2 (Granice niewłaściwe w sensie Heinego)

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$. Jeśli a jest punktem skupienia zbioru A , to

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = +\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{a\} : (x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow +\infty);$$

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = -\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{a\} : (x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow -\infty).$$

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ i a jest prawostronnym punktem skupienia zbioru A , to

$$\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = +\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \cap (a, +\infty) : (x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow +\infty);$$

$$\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = -\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \cap (a, +\infty) : (x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow -\infty).$$

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ i a jest lewostronnym punktem skupienia zbioru A , to

$$\lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = +\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \cap (-\infty, a) : (x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow +\infty);$$

$$\lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = -\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \cap (-\infty, a) : (x_n \rightarrow a \implies f(x_n) \rightarrow -\infty).$$

Należy teraz wykazać, że definicje w sensie Cauchy'ego i Heinego są równoważne (ćwiczenie). Można wykorzystać definicję Heinego i wszystkie twierdzenia dotyczące granic i granic niewłaściwych ciągów, by tu otrzymać odpowiedniki dla granic i granic niewłaściwych funkcji.

Definicja 5.8.3 (Granice w nieskończonościach w sensie Cauchy'ego)

Niech $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $\alpha \in \mathbb{C}$.

Jeśli A jest nieograniczony od góry, to

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = \alpha \iff \forall \varepsilon > 0 \exists m \in \mathbb{R} \forall x \in A : (x \geq m \implies |f(x) - \alpha| < \varepsilon).$$

Jeśli A jest nieograniczony od dołu, to

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = \alpha \iff \forall \varepsilon > 0 \exists m \in \mathbb{R} \forall x \in A : (x \leq m \implies |f(x) - \alpha| < \varepsilon).$$

Niech $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$.

Jeśli A jest nieograniczony od góry, to

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = +\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists m \in \mathbb{R} \forall x \in A : (x \geq m \implies f(x) \geq M);$$

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = -\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists m \in \mathbb{R} \forall x \in A : (x \geq m \implies f(x) \leq M).$$

Jeśli A jest nieograniczony od dołu, to

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = +\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists m \in \mathbb{R} \forall x \in A : (x \leq m \implies f(x) \geq M);$$

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = -\infty \iff \forall M \in \mathbb{R} \exists m \in \mathbb{R} \forall x \in A : (x \leq m \implies f(x) \leq M).$$

Definicja 5.8.4 (Granice w nieskończonościach w sensie Heinego)

Niech $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $\alpha \in \mathbb{C}$.

Jeśli A jest nieograniczony od góry, to

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = \alpha \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A : (x_n \rightarrow +\infty \implies f(x_n) \rightarrow \alpha).$$

Jeśli A jest nieograniczony od dołu, to

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = \alpha \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A : (x_n \rightarrow -\infty \implies f(x_n) \rightarrow \alpha).$$

Niech $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$.

Jeśli A jest nieograniczony od góry, to

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = +\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A : (x_n \rightarrow +\infty \implies f(x_n) \rightarrow +\infty);$$

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = -\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A : (x_n \rightarrow +\infty \implies f(x_n) \rightarrow -\infty).$$

Jeśli A jest nieograniczony od dołu, to

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = +\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A : (x_n \rightarrow -\infty \implies f(x_n) \rightarrow +\infty);$$

$$\lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = -\infty \iff \forall (x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A : (x_n \rightarrow -\infty \implies f(x_n) \rightarrow -\infty).$$

Znowu należy wykazać równoważność definicji (ćwiczenie).

Wniosek 5.8.5 *Każdy wielomian $w : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ nieparzystego stopnia ma pierwiastek.*

Dowód: Niech $n \in \mathbb{N}$ będzie nieparzystą, $a_n \neq 0$ oraz

$$w(x) = a_n x^n + a_{n-1} x^{n-1} + \dots + a_1 x + a_0.$$

Założmy, że $a_n > 0$ (drugi przypadek jest symetryczny). Ponieważ

$$\forall x \neq 0 : w(x) = x^n \left(a_n + \frac{a_{n-1}}{x} + \dots + \frac{a_1}{x^{n-1}} + \frac{a_0}{x^n} \right),$$

więc

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} w(x) = +\infty, \quad \lim_{x \rightarrow -\infty} w(x) = -\infty.$$

Zatem z definicji granicy w nieskończoności istnieją $a, b \in \mathbb{R}$ takie, że $w(a) \geq 1$ i $w(b) \leq -1$, w szczególności $w(a)w(b) < 0$ i możemy skorzystać z Twierdzenia 5.7.6 Darboux. ■

Przykład 5.8.6

1. Funkcje arcus tangens i arcus cotangens są określone na $\mathbb{R}$ i ciągłe.
2. Funkcja logarytmiczna jest określona na $(0, +\infty)$ i ciągła.

Dowód: Wykorzystamy Przykład 5.6.1: funkcje tangens, cotangens i funkcja wykładnicza są ciągłe.

Obrazy $\operatorname{tg}((-\pi/2, \pi/2))$ i $\operatorname{ctg}((0, \pi))$ są przedziałami na mocy Własności Darboux rzeczywistych funkcji ciągłych (Twierdzenie 5.7.1). Wystarczy policzyć jednostronne granice na krańcach przedziałów wyjściowych, by pokazać, że w obu przypadkach jest to całe $\mathbb{R}$. Podobnie obrazem funkcji wykładniczej $f_a : \mathbb{R} \ni x \mapsto a^x \in \mathbb{R}$ dla $a \in (0, 1) \cup (1, +\infty)$ jest przedział i licząc granice w nieskończonościach pokażemy, że jest to przedział $(0, +\infty)$.

Zatem arcus tangens i arcus cotangens są określone na $\mathbb{R}$, a funkcja logarytmiczna na $(0, +\infty)$.

Ustalmy dowolne $x \in \mathbb{R}$. Wtedy $t = \operatorname{arctg} x \in (-\pi/2, \pi/2)$, a stąd

$$\exists n \in \mathbb{N}^* : \quad t \in \left(-\frac{\pi}{2} + \frac{1}{n}, \frac{\pi}{2} - \frac{1}{n}\right) \subset \Delta_n := \left[-\frac{\pi}{2} + \frac{1}{n+1}, \frac{\pi}{2} - \frac{1}{n+1}\right].$$

Stosujemy Twierdzenie 5.6.7 o ciągłej iniekcji na zbiorze zwartym do funkcji $\operatorname{tg}|_{\Delta_n}$, otrzymując ciągłość arcusa tangensa w punkcie x .

Analogicznie pokazujemy ciągłość funkcji arcus cotangens.

Dla logarytmu (przy ustalonej podstawie $a \in (0, 1) \cup (1, +\infty)$) ustalmy dowolne $x \in (0, +\infty)$. Wtedy $t = \log_a x \in \mathbb{R}$,

$$\exists n \in \mathbb{N}^* : \quad t \in (-n, n) \subset \nabla_n := [-n, n].$$

Stosujemy Twierdzenie 5.6.7 o ciągłej iniekcji na zbiorze zwartym do funkcji $f_a|_{\nabla_n}$, otrzymując ciągłość logarytmu w punkcie x . ■

Definicja 5.8.7 (Asymptoty) Jeśli $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, liczba a jest *prawostronnym* (odp. *lewostronnym*) *punktem skupienia* zbioru A oraz

$$\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) \in \{-\infty, +\infty\} \quad (\text{odp. } \lim_{x \rightarrow a^-} f(x) \in \{-\infty, +\infty\}),$$

to prostą $x = a$ nazywamy *prawostronną* (odp. *lewostronną*) *asymptotą pionową* funkcji f .

Jeśli $b \in \mathbb{R}$, $A \subset \mathbb{R}$ jest *nieograniczony od góry* (odp. *od dołu*), $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ oraz

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} f(x) = b \quad (\text{odp. } \lim_{x \rightarrow -\infty} f(x) = b),$$

to prostą $y = b$ nazywamy *asymptotą poziomą* funkcji f .

Jeśli $a, b \in \mathbb{R}$, $A \subset \mathbb{R}$ jest *nieograniczony od góry* (odp. *od dołu*), $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ oraz

$$(5.2) \quad \lim_{x \rightarrow +\infty} (f(x) - ax - b) = 0 \quad (\text{odp. } \lim_{x \rightarrow -\infty} (f(x) - ax - b) = 0),$$

to prostą $y = ax + b$ nazywamy *asymptotą ukośną* funkcji f .

Zwróćmy uwagę, że dla $a \neq 0$ wzór z (5.2) zachodzi tylko wtedy, gdy f ma w odpowiedniej nieskończoności granicę niewłaściwą.

Logarytm ma prawostronną asymptotę pionową $x = 0$. Funkcja może mieć nieskończenie wiele asymptot pionowych, na przykład funkcje tangens i cotangens mają ich nieskończenie wiele.

Funkcja może mieć co najwyżej dwie asymptoty poziome (jedną w plus, a drugą w minus nieskończoności). Funkcje signum, arcus tangens i arcus cotangens mają właśnie po dwie asymptoty poziome. Funkcja $\mathbb{R} \setminus \{0\} \ni x \mapsto \frac{1}{x} \in \mathbb{R}$ ma tę samą asymptotę poziomą $y = 0$ w obu nieskończonościach, funkcja wykładnicza ma asymptotę $y = 0$ w jednej nieskończoności.

W szczególności każda asymptota pozioma jest ukośna. Funkcja liniowa jest sama swoją asymptotą ukośną. Funkcja może mieć co najwyżej dwie asymptoty ukośne, jedną w plus, drugą w minus nieskończoności. Funkcja moduł ma w plus nieskończoności asymptotę $y = x$, a w minus nieskończoności $y = -x$. Ponieważ

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} (\sqrt{x^2 + 1} - x) = 0 \quad \text{oraz} \quad \lim_{x \rightarrow -\infty} (\sqrt{x^2 + 1} + x) = 0,$$

zatem funkcja $\mathbb{R} \ni x \mapsto \sqrt{x^2 + 1} \in \mathbb{R}$ ma dwie asymptoty ukośne: $y = x$ w plus nieskończoności i $y = -x$ w minus nieskończoności.

Zauważmy, że z (5.2) wynika, że

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x) - ax - b}{x} = 0,$$

a ponieważ $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{b}{x} = 0$, więc stąd

$$a = \lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{f(x)}{x}.$$

I wobec tego ponownie z (5.2)

$$b = \lim_{x \rightarrow +\infty} (f(x) - ax).$$

Za pomocą tych wzorów można wyliczyć równanie asymptoty ukośnej $y = ax + b$ w plus nieskończoności. Analogicznie licząc granice w minus nieskończoności wyznaczamy tę drugą asymptotę ukośną, o ile istnieje.

I na koniec podrozdziału dwa przydatne uproszczenia w stosowaniu definicji Heinego.

Lemat 5.8.8 *Załóżmy, że zachodzi jeden z warunków:*

- $A \subset \mathbb{C}$ i b jest jego punktem skupienia;
- $A \subset \mathbb{R}$ jest nieograniczony od góry i $b = +\infty$;
- $A \subset \mathbb{R}$ jest nieograniczony od dołu i $b = -\infty$.

Niech $f : A \rightarrow \mathbb{C}$. Wtedy następujące warunki są równoważne:

- (ι) istnieje granica $\lim_{x \rightarrow b} f(x) \in \mathbb{C}$;
- (ι) jeśli $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{b\}$ i $x_n \rightarrow b$, to ciąg $(f(x_n))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny.

Dowód: Implikacja (ι) $\implies$ (ι) jest natychmiastową konsekwencją definicji Heinego (odpowiednio Definicji 5.1.1 lub 5.8.4).

Chcemy wykazać implikację przeciwną. Założmy zatem, że zachodzi warunek (ι). Trzeba pokazać, że każdy z tych ciągów $(f(x_n))_{n=1}^\infty$ z tego warunku ma tę samą granicę.

Założmy dla dowodu nie wprost, że istnieją dwa takie ciągi $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{b\}$ i $(y_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{b\}$ oba dążące do b , ale takie, że $f(x_n) \rightarrow s$, $f(y_n) \rightarrow t$ i $t \neq s$. Tworzymy ciąg $(z_n)_{n=1}^\infty$ przepisem

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : \quad z_{2n+1} = x_n, \quad z_{2n} = y_n.$$

Z definicji i wyboru ciągów $(x_n), (y_n)$ wynika, że $(z_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{b\}$. Jeśli b jest punktem skupienia zbioru A , to $z_n \rightarrow b$ na mocy Wniosku 3.5.6, jeśli b jest którąś nieskończonością, to wykorzystujemy Własność 3.11.5 i pokazujemy także, że $z_n \rightarrow b$ (ćwiczenie). Natomiast $(f(z_n))_{n=1}^\infty$ jest rozbieżny, bo ma jeden podciąg dążący do s , a drugi do t (por. Twierdzenie 3.5.4 o granicy podciągu ciągu zbieżnego). Otrzymaliśmy sprzeczność z założeniem (ι). ■

Lemat 5.8.9 Niech $-\infty < a < b \leq +\infty$ i $f : [a, b) \rightarrow \mathbb{C}$. Wtedy następujące warunki są równoważne:

- (ι) istnieje granica $\lim_{x \rightarrow b} f(x) \in \mathbb{C}$;
- (ι) jeśli $(x_n)_{n=1}^\infty \subset [a, b)$ jest niemalejący i $x_n \rightarrow b$, to ciąg $(f(x_n))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny.

Dowód: Implikacja (ι) $\implies$ (ι) jest znowu natychmiastową konsekwencją definicji Heinego.

Chcemy teraz wykazać implikację przeciwną. Założmy zatem, że zachodzi warunek (ι). Wobec Lematu 5.8.8 wystarczy pokazać, że jeśli $(x_n)_{n=1}^\infty \subset [a, b)$ i $x_n \rightarrow b$, to ciąg $(f(x_n))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny.

Ustalmy zatem dowolny taki ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty \subset [a, b)$, że $x_n \rightarrow b$. Na mocy Zasady Minimum (Twierdzenie 1.1.1) dla każdego niepustego podzbioru $L \subset \mathbb{N}^*$ istnieje $\min\{x_n : n \in L\}$.

Definiujemy funkcję $\varphi : \mathbb{N}^* \rightarrow \mathbb{N}^*$

$$\begin{aligned}\varphi(1) &:= \min\{n \in \mathbb{N}^* : x_n = \min\{x_k : k \in \mathbb{N}^*\}\}; \\ \varphi(2) &:= \min\{n \in \mathbb{N}^* \setminus \{\varphi(1)\} : x_n = \min\{x_k : k \in \mathbb{N}^* \setminus \{\varphi(1)\}\}\}; \\ &\vdots \\ \varphi(m) &:= \min\{n \in \mathbb{N}^* \setminus \{\varphi(1), \dots, \varphi(m-1)\} : x_n = \min_{k \in \mathbb{N}^* \setminus \{\varphi(1), \dots, \varphi(m-1)\}} x_k\}.\end{aligned}$$

Zauważmy, że φ jest bijekcją. Niech $\forall n \in \mathbb{N}^* : z_n := x_{\varphi(n)}$. Wtedy także $\forall n \in \mathbb{N}^* : x_n = z_{\varphi^{-1}(n)}$.

Na mocy Twierdzenia 3.5.1 o mieszaniu (lub jego odpowiednika dla przypadku $b = +\infty$, który zostawiam jako ćwiczenie) mamy $z_n \rightarrow b$. Z definicji φ wynika, że ciąg $(z_n)_{n=1}^\infty$ jest niemalejący, zatem z punktu (ι) wynika, że $(f(z_n))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny. Ale stąd i znowu z Twierdzenia 3.5.1 o mieszaniu wynika, że $(f(x_n))_{n=1}^\infty = (f(z_{\varphi^{-1}(n)}))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny. ■

Oczywiście można symetrycznie wykazać lemat dla przedziału $(a, b]$ i granicy w a .

6 Rachunek różniczkowy

6.1 Różniczkowalność

Definicja 6.1.1 (Iloraz różnicowy) Niech $A \subset \mathbb{K}$ będzie otwarty, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $a \in A$. *Ilorazem różnicowym* funkcji f w punkcie a nazywamy funkcję

$$\mathcal{I}_{f,a} : A \setminus \{a\} \ni x \mapsto \mathcal{I}_{f,a}(x) := \frac{f(x) - f(a)}{x - a} \in \mathbb{C}.$$

Zauważmy, że ponieważ A jest otwarty, więc a jest punktem skupienia zbioru $A \setminus \{a\}$ (przy czym w przypadku $A \subset \mathbb{R}$ zarówno lewo-, jak i prawostronnym), zatem jest sens mówić o granicy ilorazu różnicowego w punkcie a .

Definicja 6.1.2 (Pochodna i różniczkowalność) Niech A będzie zbiorem otwartym w $\mathbb{K}$, $a \in A$ i $f : A \rightarrow \mathbb{C}$. Jeśli istnieje granica przy x dążącym do a ilorazu różnicowego funkcji f w punkcie a , to nazywamy ją *pochodną* funkcji f w punkcie a i oznaczamy symbolem $f'(a)$; mówimy wtedy także, że f jest *różniczkowalna* w a .

Uwaga: tu chodzi o granicę właściwą! Nie mówimy o nieskończonej pochodnej.

Przykład 6.1.3 Funkcja stała jest różniczkowalna w dowolnym punkcie. Moduł nie jest różniczkowalny w 0.

Dowód: Niech $a \in \mathbb{C}$. Ilorazem różnicowym funkcji stałej w a jest funkcja stale równa 0. Zatem funkcja stała jest różniczkowalna w dowolnym punkcie i jej pochodna jest równa 0.

Ilorazem różnicowym funkcji $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto |x| \in \mathbb{R}$ w 0 jest $\operatorname{sgn}|_{\mathbb{R} \setminus \{0\}}$, bo

$$\forall x \in \mathbb{R} \setminus \{0\} : \quad \mathcal{I}_{f,0}(x) = \frac{|x| - 0}{x - 0} = \frac{|x|}{x} = \operatorname{sgn}(x).$$

Zatem f nie jest różniczkowalna w 0 (por. Przykład 5.3.4).

Stąd także można wywnioskować, że $\mathbb{C} \ni z \mapsto |z| \in \mathbb{C}$ nie jest różniczkowalny w 0 – ćwiczenie. ■

Własność 6.1.4 (Różniczkowalność a ciągłość) Niech $A \subset \mathbb{K}$ będzie otwarty, $a \in A$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$. Jeśli f jest różniczkowalna w a , to jest w a ciągła.

Dowód: Zbiór A jest otwarty, zatem a jest punktem skupienia A . Wobec Związku między ciągłością a granicą (Twierdzenie 5.4.5) wystarczy pokazać, że $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = f(a)$.

Wykorzystamy Twierdzenie 5.2.5 o działaniach na granicach funkcji

$$\lim_{x \rightarrow a} f(x) = \lim_{x \rightarrow a} \left(\frac{f(x) - f(a)}{x - a} (x - a) + f(a) \right) = f'(a) \cdot 0 + f(a).$$

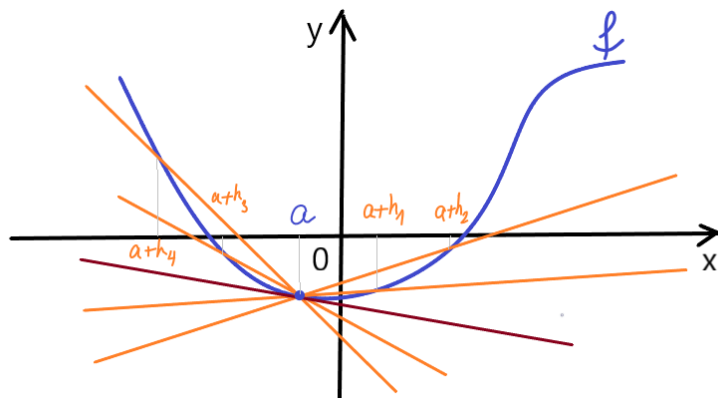
■

Niech A będzie otwarty w $\mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ i $a \in A$. Mamy

$$\lim_{x \rightarrow a} \mathcal{I}_{f,a}(x) = \lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x) - f(a)}{x - a} = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(a+h) - f(a)}{h}.$$

Zauważmy, że jeśli $|h|$ jest dostatecznie małe, to $a+h \in A$ oraz $\frac{f(a+h) - f(a)}{h}$ jest współczynnikiem kierunkowym **siecznej** wykresu funkcji f , czyli prostej przechodzącej przez punkty $(a, f(a))$ i $(a+h, f(a+h))$. Zatem równanie tej siecznej to

$$y - f(a) = \frac{f(a+h) - f(a)}{h} (x - a).$$

Jeśli teraz $h \rightarrow 0$, to punkt $(a+h, f(a+h))$ zbliża się do punktu $(a, f(a))$. Zatem jeśli istnieje $f'(a)$, to otrzymujemy w granicy tych kolejnych siecznych prostą

$$y - f(a) = f'(a)(x - a).$$

Jest to prosta **styczna** do wykresu funkcji f w punkcie a . Zauważmy, że moduł w 0 nie ma pochodnej (por. Przykład 6.1.3). Nie ma on też w tym punkcie stycznej, bo tam wykres nie jest gładki, ale ma **ostrze**.

Tak więc interpretacja geometryczna pochodnej, to współczynnik kierunkowy stycznej do wykresu.

Interpretacja fizyczna natomiast to prędkość chwilowa. Średnią prędkość w km/h lub m/s liczy się dzieląc ilość przebytych kilometrów (metrów) przez czas potrzebny do przebycia tego dystansu. Ale jak wiemy prędkość może się zmieniać, nie być stała. I jej wartość w danej chwili liczy się jako właśnie granicę ilorazu różnicowego, zatem pochodną przebytej drogi po czasie. Z kolei jeśli prędkość potraktujemy jako funkcję czasu, to możemy policzyć jej pochodną po czasie otrzymując przyspieszenie chwilowe.

Własność 6.1.5 (Lokalność różniczkowalności) *Różniczkowalność w punkcie jest własnością lokalną, to znaczy jeśli $A \subset \mathbb{K}$ otwarty, $a \in A$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $g : A \rightarrow \mathbb{C}$ oraz istnieje takie otoczenie V punktu a w A , że $f|_V \equiv g|_V$, to f jest różniczkowalna w a wtedy i tylko wtedy, gdy g jest różniczkowalna w a . Ponadto jeśli te funkcje są różniczkowalne, to $f'(a) = g'(a)$.*

Dowód: Wniosek z Własności 5.1.3 lokalności granicy. ■

Twierdzenie 6.1.6 (O działaniach na pochodnych) *Niech $A \subset \mathbb{K}$ będzie otwarty, $a \in A$ i funkcje $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, $g : A \rightarrow \mathbb{C}$ będą różniczkowalne w a . Wtedy:*

- (i) $f + g$ jest różniczkowalna w a oraz $(f + g)'(a) = f'(a) + g'(a)$;
- (ii) $c \in \mathbb{C} \implies cf$ jest różniczkowalna w a oraz $(cf)'(a) = cf'(a)$;
- (iii) fg jest różniczkowalna w a oraz $(fg)'(a) = f'(a)g(a) + f(a)g'(a)$;
- (iv) $g(a) \neq 0 \implies \frac{f}{g}$ jest różniczkowalna w a oraz $\left(\frac{f}{g}\right)'(a) = \frac{f'(a)g(a) - f(a)g'(a)}{(g(a))^2}$.

Dowód: Korzystamy z Twierdzenia 5.2.5 o działaniach na granicach funkcji.

(i)

$$\begin{aligned} (f + g)'(a) &= \lim_{x \rightarrow a} \frac{(f + g)(x) - (f + g)(a)}{x - a} = \\ &= \lim_{x \rightarrow a} \left(\frac{f(x) - f(a)}{x - a} + \frac{g(x) - g(a)}{x - a} \right) = f'(a) + g'(a). \end{aligned}$$

(ii)

$$(cf)'(a) = \lim_{x \rightarrow a} \frac{(cf)(x) - (cf)(a)}{x - a} = \lim_{x \rightarrow a} \left(c \frac{f(x) - f(a)}{x - a} \right) = cf'(a).$$

(iii)

$$\begin{aligned} (fg)'(a) &= \lim_{x \rightarrow a} \frac{(fg)(x) - (fg)(a)}{x - a} = \lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x)g(x) - f(a)g(a)}{x - a} = \\ &= \lim_{x \rightarrow a} \left(\frac{f(x)g(x) - f(a)g(x)}{x - a} + \frac{f(a)g(x) - f(a)g(a)}{x - a} \right) = \\ &= \lim_{x \rightarrow a} \left(\frac{f(x) - f(a)}{x - a} g(x) + f(a) \frac{g(x) - g(a)}{x - a} \right) = f'(a)g(a) + f(a)g'(a), \end{aligned}$$

przy czym tu dodatkowo korzystamy z ciągłości funkcji g w a (i Twierdzenia 5.4.5 o związku ciągłości z granicą), która to ciągłość wynika z różniczkowalności (Własność 6.1.4).

(iv) Ponieważ $g(a) \neq 0$, zatem w pewnym otoczeniu punktu a funkcja g nie przyjmuje

wartości zerowych z ciągłości (Własność 6.1.4) i na mocy Własności 5.2.3 mówiącej o niezerowej granicy.

$$\begin{aligned} \left(\frac{1}{g}\right)'(a) &= \lim_{x \rightarrow a} \frac{(1/g)(x) - (1/g)(a)}{x - a} = \lim_{x \rightarrow a} \frac{g(a) - g(x)}{g(a)g(x)(x - a)} = \\ &= \lim_{x \rightarrow a} \left(-\frac{1}{g(a)g(x)} \cdot \frac{g(x) - g(a)}{x - a} \right) = -\frac{g'(a)}{(g(a))^2}, \end{aligned}$$

gdzie ponownie wykorzystaliśmy ciągłość w punkcie a . A teraz wobec (iii)

$$\begin{aligned} \left(\frac{f}{g}\right)'(a) &= \left(f \cdot \frac{1}{g}\right)'(a) = f'(a) \cdot \left(\frac{1}{g}\right)'(a) + f(a) \cdot \left(\frac{1}{g}\right)'(a) = \\ &= \frac{f'(a)}{g(a)} + \frac{f(a) \cdot (-g'(a))}{(g(a))^2} = \frac{f'(a)g(a) - f(a)g'(a)}{(g(a))^2}. \end{aligned}$$

■

Twierdzenie 6.1.7 (O pochodnej funkcji złożonej) *Niech $A, B \subset \mathbb{K}$ będą otwarte, $a \in A$, funkcja $f : A \rightarrow B$ będzie różniczkowalna w a , funkcja $g : B \rightarrow \mathbb{C}$ będzie różniczkowalna w $f(a)$. Wtedy $g \circ f$ jest różniczkowalna w a oraz $(g \circ f)'(a) = f'(a)g'(f(a))$.*

Dowód: Skorzystamy z definicji Heinego granicy funkcji i ciągłości.

Ustalmy dowolny $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \setminus \{a\}$ zbieżny do a . Musimy pokazać, że $(\mathcal{I}_{g \circ f, a}(x_n))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny do $f'(a)g'(f(a))$.

Ustalmy dowolny jego podciąg $(\mathcal{I}_{g \circ f, a}(x_n))_{n \in \mathbb{L}}$. Definiujemy $\mathbb{L}_1 := \{n \in \mathbb{L} : f(x_n) = f(a)\}$ i $\mathbb{L}_2 := \{n \in \mathbb{L} : f(x_n) \neq f(a)\}$.

Jeśli $\mathbb{L}_1$ jest nieskończony, to $(\mathcal{I}_{f, a}(x_n))_{n \in \mathbb{L}_1}$ jest stale równy zero, stąd jest również zbieżny do 0, w szczególności w tym wypadku musi zachodzić $f'(a) = 0$, również $(\mathcal{I}_{g \circ f, a}(x_n))_{n \in \mathbb{L}_1}$ jest stale równy zero, stąd jego granica też jest równa zero, więc jest równa $0 \cdot g'(f(a)) = f'(a)g'(f(a))$.

Jeśli $\mathbb{L}_1$ jest skończony, to $\mathbb{L}_2$ jest nieskończony i możemy zapisać

$$\forall n \in \mathbb{L}_2 : \quad \frac{g(f(x_n)) - g(f(a))}{x_n - a} = \frac{g(f(x_n)) - g(f(a))}{f(x_n) - f(a)} \cdot \frac{f(x_n) - f(a)}{x_n - a}.$$

Z ciągłości f w punkcie a (Własność 6.1.4) pierwszy czynnik po prawej stronie dąży $g'(f(a))$, natomiast granicą drugiego jest $f'(a)$.

Z Twierdzenia 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach ciąg $(\mathcal{I}_{g \circ f, a}(x_n))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny do $f'(a)g'(f(a))$. ■

Twierdzenie 6.1.8 (O różniczkowaniu funkcji odwracalnej) *Niech $A, B \subset \mathbb{K}$ będą otwarte, $a \in A$ i funkcja $f : A \rightarrow B$ będzie bijekcją różniczkowalną w a .*

Jeśli $f'(a) \neq 0$ i f^{-1} jest ciągła w $f(a)$, to f^{-1} jest różniczkowalna w $f(a)$ oraz $(f^{-1})'(f(a)) = \frac{1}{f'(a)}$.

Dowód: Niech $b = f(a)$. Będziemy korzystać z definicji Heinego granicy.

Ustalmy dowolny ciąg $(y_n)_{n=1}^{\infty} \subset B \setminus \{b\}$ zbieżny do b . Musimy pokazać, że $\mathcal{I}_{f^{-1},b}(y_n) \longrightarrow \frac{1}{f'(a)}$ ($n \rightarrow \infty$).

Wobec ciągłości f^{-1} w b mamy $x_n := f^{-1}(y_n) \longrightarrow f^{-1}(b) = a$. Zauważmy, że z iniektywności funkcji f^{-1} wynika, że $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A \setminus \{a\}$.

Na mocy Własności 5.2.3 niezerowej granicy istnieje takie $m > 0$, że $|\mathcal{I}_{f,a}(x)| > m$ dla x w pewnym sąsiedztwie punktu a . Skoro $x_n \longrightarrow a$, to prawie wszystkie wyrazy ciągu $(x_n)_{n=1}^{\infty}$ są w tym sąsiedztwie, a to oznacza, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \left| \frac{f(x_n) - f(a)}{x_n - a} \right| > m > 0.$$

Mamy stąd dla $n \geq N$

$$\mathcal{I}_{f^{-1},b}(y_n) = \frac{f^{-1}(y_n) - f^{-1}(b)}{y_n - b} = \frac{x_n - a}{f(x_n) - f(a)} = \frac{1}{\mathcal{I}_{f,a}(x_n)} \longrightarrow \frac{1}{f'(a)}.$$

■

Niech A będzie otwarty w $\mathbb{K}$ i $f : A \longrightarrow \mathbb{C}$ będzie różniczkowalna w przynajmniej jednym punkcie zbioru A . Wtedy

$$f' : B \ni x \longmapsto f'(x) \in \mathbb{C},$$

gdzie $B := \{x \in A : f \text{ jest różniczkowalna w } x\}$, nazywamy funkcją **po pochodną** funkcji f .

Przykład 6.1.9 (Pochodne funkcji elementarnych)

1. Jeśli $c \in \mathbb{C}$ i $f : \mathbb{C} \ni x \longmapsto c \in \mathbb{C}$, to $f' \equiv 0$.
2. Jeśli $n \in \mathbb{N}^*$ i $f : \mathbb{C} \ni x \longmapsto x^n \in \mathbb{C}$, to $f' : \mathbb{C} \ni t \longmapsto nt^{n-1} \in \mathbb{C}$.
3. Jeśli $n \in \mathbb{Z} \cap (-\infty, 0)$ i $f : \mathbb{C} \setminus \{0\} \ni x \longmapsto x^n \in \mathbb{C}$, to

$$f' : \mathbb{C} \setminus \{0\} \ni t \longmapsto nt^{n-1} \in \mathbb{C}.$$

4. Jeśli $n \in \mathbb{N}^*$ jest parzysta i $f : [0, +\infty) \ni x \longmapsto \sqrt[n]{x} \in \mathbb{R}$, to

$$f' : (0, +\infty) \ni t \longmapsto \frac{1}{n} t^{\frac{1}{n}-1} \in \mathbb{R}.$$

5. Jeśli $n \in \mathbb{N}^*$ jest nieparzystą i $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto \sqrt[n]{x} \in \mathbb{R}$, to

$$f' : \mathbb{R} \setminus \{0\} \ni t \mapsto \frac{1}{n} t^{\frac{1}{n}-1} \in \mathbb{R}.$$

6. $(\sin)' = \cos$; $(\cos)' = -\sin$; $(\operatorname{tg})' = 1 + \operatorname{tg}^2 = \frac{1}{\cos^2}$; $(\operatorname{ctg})' = -1 - \operatorname{ctg}^2 = -\frac{1}{\sin^2}$.

7.

$$(\arcsin)' : (-1, 1) \ni t \mapsto \frac{1}{\sqrt{1-t^2}} \in \mathbb{R};$$

$$(\arccos)' : (-1, 1) \ni t \mapsto -\frac{1}{\sqrt{1-t^2}} \in \mathbb{R};$$

$$(\operatorname{arctg})' : \mathbb{R} \ni t \mapsto \frac{1}{1+t^2} \in \mathbb{R};$$

$$(\operatorname{arcctg})' : \mathbb{R} \ni t \mapsto -\frac{1}{1+t^2} \in \mathbb{R}.$$

8. Jeśli $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto e^x \in \mathbb{R}$, to $f' \equiv f$.

9. $(\ln)' : (0, +\infty) \ni t \mapsto \frac{1}{t} \in \mathbb{R}$.

10. Jeśli $a > 0$ i $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto a^x \in \mathbb{R}$, to $f' : \mathbb{R} \ni t \mapsto a^t \ln a \in \mathbb{R}$.

11. Jeśli $a \in (0, 1) \cup (1, +\infty)$, to $(\log_a)' : (0, +\infty) \ni t \mapsto \frac{1}{t \ln a} \in \mathbb{R}$.

12. Jeśli $\alpha \in \mathbb{R}$ i $f : (0, +\infty) \ni x \mapsto x^\alpha \in \mathbb{R}$, to $f' : (0, +\infty) \ni t \mapsto \alpha t^{\alpha-1} \in \mathbb{R}$.

Dowód: Będziemy stosowali często działania na pochodnych (Twierdzenie 6.1.6), pochodną złożenia (Twierdzenie 6.1.7) i pochodną funkcji odwrotnej (Twierdzenie 6.1.8).

1.

$$\lim_{x \rightarrow t} \frac{c - c}{x - t} = \lim_{x \rightarrow t} 0 = 0.$$

2. Wobec (1.5)

$$\lim_{x \rightarrow t} \frac{x^n - t^n}{x - t} = \lim_{x \rightarrow t} \left(\sum_{k=0}^{n-1} x^k t^{n-1-k} \right) = nt^{n-1}.$$

3. Niech $t \neq 0$. I połóżmy $m = -n$, wtedy $m \in \mathbb{N}^*$. Z pochodnej ilorazu złożenia dla $t \neq 0$ mamy

$$(t^n)' = \left(\frac{1}{t^m} \right)' = \frac{0 \cdot t^m - 1 \cdot m t^{m-1}}{t^{2m}} = -m t^{-m-1} = n t^{n-1}.$$

4., 5. Z pochodnej funkcji odwrotnej. Niech $g(x) = x^n$ (przy czym $x > 0$ dla n parzystych i $x \neq 0$ dla n nieparzystych), wtedy $f \equiv g^{-1}$. Niech $t = g(s) = s^n$, wtedy $s = \sqrt[n]{t}$ i mamy z 2.

$$f'(t) = (g^{-1})'(g(s)) = \frac{1}{g'(s)} = \frac{1}{ns^{n-1}} = \frac{1}{n\sqrt[n]{t}^{n-1}} = \frac{1}{n}t^{\frac{1}{n}-1}.$$

6. Wobec Przykładu 5.1.7 i ciągłości funkcji trygonometrycznych (Przykład 5.6.1)

$$(\sin)'(t) = \lim_{x \rightarrow t} \frac{\sin x - \sin t}{x - t} = \lim_{x \rightarrow t} \frac{2 \sin \frac{x-t}{2} \cos \frac{x+t}{2}}{x - t} = \lim_{x \rightarrow t} \frac{\sin \frac{x-t}{2}}{\frac{x-t}{2}} \cos \frac{x+t}{2} = \cos t.$$

A ponieważ $\cos x = \sin\left(\frac{\pi}{2} - x\right)$, więc z pochodnej złożenia

$$(\cos t)' = \cos\left(\frac{\pi}{2} - t\right) \cdot (-1) = -\sin t.$$

Pochodne tangensa i cotangensa liczymy stosując działania na pochodnych (ćwiczenie).

7. Stosujemy pochodną funkcji odwrotnej. Niech $t \in (-1, 1)$ i $s = \arcsin t$, zatem $t = \sin s$.

$$(\arcsin(t))' = (\sin^{-1})'(\sin s) = \frac{1}{\sin'(s)} = \frac{1}{\cos s} = \frac{1}{\cos(\arcsin t)} = \frac{1}{\sqrt{1-t^2}}.$$

Analogicznie liczymy pochodne pozostałych funkcji cyklometrycznych (ćwiczenie).

8. Jeśli $u = e^x - 1$, to $e^x = 1 + u$ i $x = \ln(1 + u)$. Zauważmy, że $x \rightarrow 0 \iff u \rightarrow 0$, zatem

$$f'(0) = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{e^x - 1}{x - 0} = \lim_{u \rightarrow 0} \frac{u}{\ln(1 + u)} = \lim_{u \rightarrow 0} \frac{1}{\ln(1 + u)^{1/u}} = \frac{1}{\ln e} = 1,$$

z Przykładu 5.1.2 i ciągłości funkcji $\ln$ (Przykład 5.8.6). W szczególności $f'(0) = 1 = e^0 = f(0)$. Niech $t \in \mathbb{R}$. Otrzymujemy

$$f'(t) = \lim_{x \rightarrow t} \frac{e^x - e^t}{x - t} = \lim_{x \rightarrow t} e^t \frac{e^{x-t} - 1}{x - t} = \lim_{s \rightarrow 0} e^t \frac{e^s - 1}{s - 0} = e^t \cdot 1 = e^t = f(t).$$

9. Ustalmy dowolne $t \in (0, \infty)$ i $s = \ln t$. Niech $f : \mathbb{R} \ni u \mapsto e^u \in (0, +\infty)$. Wtedy z pochodnej funkcji odwrotnej

$$(\ln)'(t) = (f^{-1})'(f(s)) = \frac{1}{f'(s)} = \frac{1}{e^s} = \frac{1}{t}.$$

10. Mamy $a^t = e^{\ln a^t} = e^{t \ln a}$. Zatem z pochodnej funkcji złożonej

$$(a^t)' = (e^{t \ln a})' = e^{t \ln a} \cdot \ln a = a^t \ln a.$$

11. ćwiczenie.

12. Dla $t > 0$ mamy $t^\alpha = e^{\ln t^\alpha} = e^{\alpha \ln t}$, zatem

$$(t^\alpha)' = (e^{\alpha \ln t})' = e^{\alpha \ln t} \cdot \alpha \frac{1}{t} = t^\alpha \cdot \alpha t^{-1} = \alpha t^{\alpha-1}.$$

■

Uwaga: Jeśli chcemy policzyć pochodną funkcji postaci $(f(x))^{g(x)}$, to zakładamy, że $f(x) > 0$ i zapisujemy

$$(f(x))^{g(x)} = e^{\ln(f(x))^{g(x)}} = e^{g(x) \ln f(x)}.$$

6.2 Twierdzenia o wartości średniej

Definicja 6.2.1 (Ekstremum lokalne) Niech $A \subset \mathbb{C}$ będzie otwarty, $a \in A$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{R}$.

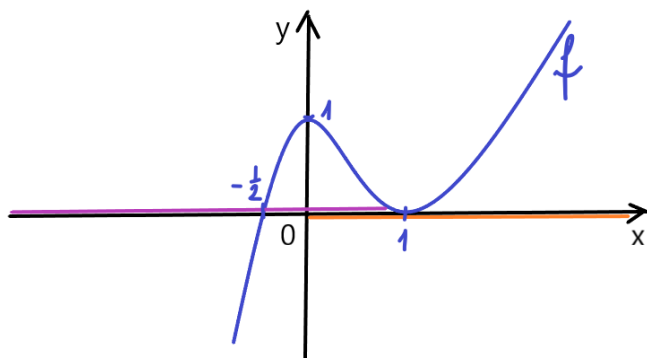
Mówimy, że f ma w a **maksimum** (odp. **minimum**) lokalne, gdy $\exists V$ – otoczenie a w A $\forall x \in V : f(x) \leq f(a)$ (odp. $f(x) \geq f(a)$).

Ekstremum to albo maksimum, albo minimum.

Każde ekstremum globalne jest ekstremum lokalnym, ale nie na odwrót.

Przykład 6.2.2 Niech $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto 2x^3 - 3x^2 + 1 \in \mathbb{R}$. Wtedy funkcja f nie ma ekstremum globalnego, ale ma minimum lokalne w punkcie 1 i maksimum lokalne w punkcie 0.

Dowód: Zauważmy, że $f(x) = (2x+1)(x-1)^2$. Mamy $f(0) = 1, f(2) = 5$, dlatego f nie ma w 0 maksimum globalnego. Mamy $f(1) = 0, f(-1) = -4$, dlatego f nie ma w 1 minimum globalnego. Funkcja f jest rosnąca w $(-\infty, 0)$, malejąca w $(0, 1)$ i rosnąca w $(1, +\infty)$ (ćwiczenie). $f|_{(-\infty, 1)}$ ma maksimum globalne w 0 i $f|_{(0, +\infty)}$ ma minimum globalne w 1 (ćwiczenie).

■

Powiemy teraz o warunku koniecznym ekstremum różniczkowalnej funkcji rzeczywistej.

Twierdzenie 6.2.3 (Fermata o zerowaniu się pochodnej) ²⁰

Niech $\alpha, \beta, a \in \mathbb{R}$, $\alpha < a < \beta$ oraz $f : (\alpha, \beta) \rightarrow \mathbb{R}$ będzie różniczkowalna. Jeśli f ma w a ekstremum lokalne, to $f'(a) = 0$.

Dowód: Załóżmy, że f ma w a maksimum lokalne (przypadek minimum lokalnego jest symetryczny). Niech V będzie otoczeniem punktu a w (α, β) z definicji maksimum lokalnego. Wobec lokalności granicy (Własność 5.1.3) wystarczy rozważyć $\mathcal{I}_{f|V,a}$. Mamy $f(x) \leq f(a)$ dla $x \in V$, czyli

$$\begin{aligned}\mathcal{I}_{f|V,a}(x) &= \frac{f(x) - f(a)}{x - a} \leq 0 & \text{dla } x \in V \cap (a, +\infty), \\ \mathcal{I}_{f|V,a}(x) &= \frac{f(x) - f(a)}{x - a} \geq 0 & \text{dla } x \in V \cap (-\infty, a).\end{aligned}$$

Funkcja f jest różniczkowalna, zatem istnieje pochodna $f'(a)$ i z Twierdzenia 5.3.5 o związku między granicą i granicami jednostronnymi mamy

$$\lim_{x \rightarrow a^-} \mathcal{I}_{f|V,a}(x) = f'(a) = \lim_{x \rightarrow a^+} \mathcal{I}_{f|V,a}(x).$$

Z definicji Heinego granic jednostronnych i Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej dla ciągów

$$0 \leq \lim_{x \rightarrow a^-} \mathcal{I}_{f|V,a}(x) = f'(a) = \lim_{x \rightarrow a^+} \mathcal{I}_{f|V,a}(x) \leq 0.$$

■

Dla f z Przykładu 6.2.2 mamy $f'(x) = 6x^2 - 6x = 6x(x - 1)$.

Warunek konieczny nie jest wystarczający. Na przykład jeśli $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto x^3 \in \mathbb{R}$, to $f'(0) = 0$, ale f jest rosnąca w całym $\mathbb{R}$, zatem nie ma żadnego ekstremum lokalnego.

Twierdzenie 6.2.4 (Rolle'a) ²¹ Niech $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$, $\alpha < \beta$ i $f : [\alpha, \beta] \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągła. Jeśli f jest różniczkowalna w (α, β) i $f(\alpha) = f(\beta)$, to $\exists c \in (\alpha, \beta) : f'(c) = 0$.

²⁰Pierre de Fermat (1601-1665) – matematyk francuski

²¹Michel Rolle (1652-1719) - matematyk francuski

Dowód: Jeśli f jest funkcją stałą, to w dowolnym punkcie przedziału (α, β) pochodna się zeruje (Przykład 6.1.9).

Założmy teraz, że f nie jest funkcją stałą. Zatem $\exists z \in (\alpha, \beta) : f(z) \neq f(\alpha)$. Założmy dla ustalenia uwagi, że $f(z) > f(\alpha)$ (drugi przypadek jest symetryczny).

Przedział $[\alpha, \beta]$ jest domknięty i ograniczony, zatem zwarty (Twierdzenie 4.4.3). Na mocy Twierdzenia 5.6.6 Weierstrassa o osiągnięciu kresów $\exists c \in [\alpha, \beta] : f(c) = \sup f([\alpha, \beta])$.

Mamy $f(c) \geq f(z) > f(\alpha) = f(\beta)$, zatem $c \in (\alpha, \beta)$. W punkcie c funkcja f ma maksimum globalne, zatem także lokalne, stąd $f'(c) = 0$ na mocy Twierdzenia 6.2.3 Fermata. ■

Założenie o tym, że wartości funkcji są rzeczywiste, jest ważne.

Przykład 6.2.5 Niech $f : [0, 2\pi] \ni t \mapsto \cos t + i \sin t \in \mathbb{C}$. Jest to funkcja ciągła. Mamy $f(0) = f(2\pi)$ i f jest różniczkowalna w $(0, 2\pi)$, ale pochodna nigdzie się nie zeruje.

Dowód: Jak w Przykładzie 6.1.9 pokazujemy, że

$$f' : (0, 2\pi) \ni t \mapsto -\sin t + i \cos t \in \mathbb{C}.$$

Zatem pochodna f' nigdzie się nie zeruje. ■

Twierdzenie 6.2.6 (Lagrange’a o wartości średniej) ²² Niech $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$, $\alpha < \beta$ oraz niech $f : [\alpha, \beta] \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągłą. Jeśli f jest różniczkowalna w (α, β) , to

$$\exists c \in (\alpha, \beta) : f'(c) = \frac{f(\beta) - f(\alpha)}{\beta - \alpha}.$$

Dowód: Definiujemy funkcję

$$h : [\alpha, \beta] \ni x \mapsto h(x) := f(x) - \frac{f(\beta) - f(\alpha)}{\beta - \alpha}(x - \alpha) \in \mathbb{R}.$$

Jest ona ciągła na mocy Twierdzenia 5.5.1 o działaniach na funkcjach ciągłych. Jest ona też różniczkowalna w (α, β) na mocy Twierdzenia 6.1.6 o działaniach na pochodnych.

Mamy $h(\alpha) = f(\alpha)$ oraz $h(\beta) = f(\beta) - (f(\beta) - f(\alpha)) = f(\alpha)$. Zatem na mocy Twierdzenia 6.2.4 Rolle’a $\exists c \in (\alpha, \beta) : h'(c) = 0$. Mamy więc

$$f'(c) - \frac{f(\beta) - f(\alpha)}{\beta - \alpha} = 0.$$

■

---

²²Joseph Louis Lagrange (1736-1813) – matematyk włosko-francuski

Wniosek 6.2.7 (O zerowej pochodnej) *Niech $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$, $\alpha < \beta$ oraz niech $f : [\alpha, \beta] \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągła. Jeśli f jest różniczkowalna w (α, β) i jej pochodna jest stale równa zero, to f jest funkcją stałą.*

Dowód: Wobec Twierdzenia 6.2.6 Lagrange’a $f(\alpha) = f(\beta)$. Ustalmy dowolny $x \in (\alpha, \beta)$. Stosujemy Twierdzenie Lagrange’a do $f|_{[\alpha, x]}$ wnioskując jak powyżej, że $f(\alpha) = f(x)$. Zatem $f \equiv f(\alpha)$. ■

Twierdzenie 6.2.8 (Cauchy’ego o wartości średniej) *Niech $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$, $\alpha < \beta$ oraz niech $f : [\alpha, \beta] \rightarrow \mathbb{R}$ i $g : [\alpha, \beta] \rightarrow \mathbb{R}$ będą ciągłe. Jeśli f i g są różniczkowalne w (α, β) oraz pochodna funkcji g nigdzie się nie zeruje, to*

$$\exists c \in (\alpha, \beta) : \frac{f'(c)}{g'(c)} = \frac{f(\beta) - f(\alpha)}{g(\beta) - g(\alpha)}.$$

Dowód: Z założenia pochodna funkcji g się nie zeruje, zatem na mocy Twierdzenia 6.2.4 Rolle’a $g(\alpha) \neq g(\beta)$.

Od tej chwili dowód jest lekką modyfikacją dowodu Twierdzenia 6.2.6 Lagrange’a.

Niech

$$\phi(x) := f(x) - \frac{f(\beta) - f(\alpha)}{g(\beta) - g(\alpha)}(g(x) - g(\alpha)), \quad x \in [\alpha, \beta].$$

Wtedy $\phi : [\alpha, \beta] \rightarrow \mathbb{R}$ jest ciągła na mocy Twierdzenia 5.5.1 o działaniach na funkcjach ciągłych. Jest ona też różniczkowalna w (α, β) na mocy Twierdzenia 6.1.6 o działaniach na pochodnych.

Mamy $\phi(\alpha) = f(\alpha) = \phi(\beta)$. Wobec tego na mocy Twierdzenia 6.2.4 Rolle’a istnieje takie $c \in (\alpha, \beta)$, że $\phi'(c) = 0$, czyli

$$f'(c) = \frac{f(\beta) - f(\alpha)}{g(\beta) - g(\alpha)} g'(c).$$

■

6.3 Własności funkcji różniczkowalnych

Własność 6.3.1 (Znak pochodnej funkcji monotonicznej)

*Niech $\alpha, \beta \in \mathbb{R}$, $\alpha < \beta$ i $f : (\alpha, \beta) \rightarrow \mathbb{R}$ będzie różniczkowalna. Jeśli f jest niemalejąca (odp. *nierosnąca*), to $f' \geq 0$ (odp. $f' \leq 0$).*

Dowód: Ustalmy dowolne $a \in (\alpha, \beta)$.

Jeśli f jest niemalejąca, to $x > a \implies f(x) \geq f(a)$, zatem $\mathcal{I}_{f,a}(x) \geq 0$, dla $x > a$. Z Twierdzenia 5.3.5 o związku granic jednostronnych z granicą (i Twierdzenie 5.1.9 o zachowaniu nierówności słabej dla funkcji)

$$f'(a) = \lim_{x \rightarrow a^+} \mathcal{I}_{f,a}(x) \geq 0.$$

■

Zauważmy, że silna monotoniczność nie daje silnej nierówności, na przykład funkcja $\mathbb{R} \ni x \mapsto x^3 \in \mathbb{R}$ jest silnie rosnąca, a jej pochodna zeruje się w 0.

Własność 6.3.2 (Monotoniczność ze znaku pochodnej)

Niech $\alpha, \beta \in \overline{\mathbb{R}}$, $\alpha < \beta$ oraz $f : (\alpha, \beta) \rightarrow \mathbb{R}$ będzie różniczkowalna. Jeśli $f' \geq 0$ (odp. $f' \leq 0$), to f jest niemalejąca (odp. *nierosnąca*). Jeśli $f' > 0$ (odp. $f' < 0$), to f jest rosnąca (odp. *malejąca*).

Dowód: Ustalmy dowolne x, y takie, że $\alpha < x < y < \beta$. Stosujemy Twierdzenie 6.2.6 Lagrange’a do $f|_{[x,y]}$ otrzymując taki punkt $c \in (x, y)$, że

$$f'(c) = \frac{f(y) - f(x)}{y - x}.$$

Jeśli $f'(c) \geq 0$, to ponieważ $x < y$, więc $f(y) - f(x) \geq 0$. Natomiast jeśli $f'(c) > 0$, to $f(y) - f(x) > 0$. ■

W tej własności założenie o przedziale jako dziedzinie funkcji jest ważne. Na przykład funkcja $\mathbb{R} \setminus \{0\} \ni x \mapsto \frac{1}{x} \in \mathbb{R}$ ma ujemną pochodną, ale nie jest malejąca, jest tylko malejąca przedziałami.

Twierdzenie 6.2.3 Fermata jest warunkiem koniecznym istnienia ekstremum lokalnego funkcji różniczkowalnej, ale nie jest wystarczającym, co pokazuje przykład funkcji $\mathbb{R} \ni x \mapsto x^3 \in \mathbb{R}$.

Twierdzenie 6.3.3 (Warunek wystarczający ekstremum lokalnego)

Niech $\alpha, \beta \in \overline{\mathbb{R}}$, $\alpha < \beta$, $f : (\alpha, \beta) \rightarrow \mathbb{R}$ będzie różniczkowalna, $a \in (\alpha, \beta)$ oraz $f'(a) = 0$. Jeśli f' zmienia znak w a , to f ma w a ekstremum lokalne. Jeśli $z + na -$, to maksimum lokalne; jeśli $z - na +$, to minimum lokalne.

Dowód: Rozważymy pierwszy przypadek. Założenie mówi, że

$$\exists \delta > 0 : f'|_{(a-\delta, a)} > 0 \quad \text{oraz} \quad \exists \eta > 0 : f'|_{(a, a+\eta)} < 0.$$

Na mocy Własności 6.3.2 funkcja $f|_{(a-\delta, a)}$ jest silnie rosnąca, a funkcja $f|_{(a, a+\eta)}$ jest silnie malejąca. To oznacza, że $a - \delta < x < t < a \implies f(x) < f(t)$ oraz $a < t < x < a + \eta \implies f(x) < f(t)$. Funkcja f jest różniczkowalna, więc ciągła (Własność 6.1.4), a stąd

$$\forall x \in (a - \delta, a) : \quad f(x) \leq \lim_{t \rightarrow a^-} f(t) = f(a)$$

oraz

$$\forall x \in (a, a + \eta) : \quad f(x) \leq \lim_{t \rightarrow a^+} f(t) = f(a)$$

wobec tych monotoniczności (wykorzystujemy Twierdzenie 5.4.5 o związku ciągłości z granicą, Twierdzenie 5.3.5 o związku granicy i granic jednostronnych oraz Twierdzenie 5.1.9 o zachowaniu nierówności słabej dla funkcji). ■

Definicja 6.3.4 (o małe) Niech u będzie funkcją rzeczywistą określoną w pewnym sąsiedztwie punktu 0 (w $\mathbb{R}$). Mówimy, że u jest $o(h)$ i piszemy $u \in o(h)$, jeśli

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{u(h)}{h} = 0.$$

Przykład 6.3.5 Funkcja $\mathbb{R} \ni h \mapsto \sqrt{|h|^3} \in \mathbb{R}$ jest $o(h)$, funkcja $\mathbb{R} \ni h \mapsto \sin^3 h \in \mathbb{R}$ jest $o(h^2)$, natomiast funkcja $\mathbb{R} \ni x \mapsto \cos^2 x \in \mathbb{R}$ jest $o(x - \frac{\pi}{2})$.

Dowód: Mamy

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{\sqrt{|h|^3}}{h} = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{|h|}{h} \sqrt{|h|} = 0$$

na mocy Twierdzenia 5.1.8 o iloczynie funkcji ograniczonej ($\mathbb{R} \setminus \{0\} \ni h \mapsto \frac{|h|}{h} \in \{-1, 1\}$ jest ograniczona) i zbieżnej do 0.

Mamy

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{\sin^3 h}{h^2} = \lim_{h \rightarrow 0} \left(\frac{\sin h}{h} \right)^2 \cdot \sin h = 1 \cdot 0 = 0.$$

Mamy

$$\begin{aligned} \lim_{x \rightarrow \pi/2} \frac{\cos^2 x}{x - \pi/2} &= \left| \begin{array}{l} h := x - \pi/2 \\ x = h + \pi/2 \\ x \rightarrow \pi/2 \iff h \rightarrow 0 \end{array} \right| = \\ &= \lim_{h \rightarrow 0} \frac{\cos^2(h + \pi/2)}{h} = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{\sin^2 h}{h} = \lim_{h \rightarrow 0} \sin h \cdot \frac{\sin h}{h} = 0 \cdot 1 = 0. \end{aligned}$$

■

Własność 6.3.6 (Własności $o(h)$) (i) $u \in o(h) \implies \lim_{h \rightarrow 0} u(h) = 0$.

(ii) $u \in o(h)$ i $v \in o(h) \implies u + v \in o(h)$.

(iii) $u \in o(h)$ i v jest ograniczona w pewnym sąsiedztwie 0 $\implies uv \in o(h)$.

(iv) $u \in o(h) \iff \exists v$ funkcja określona w pewnym otoczeniu 0, ciągła w 0 i taka, że $v(0) = 0$ oraz $u(h) = hv(h)$ dla h z pewnego sąsiedztwa 0.

Dowód: (i) Z definicji Cauchy'ego granicy

$$\exists \delta > 0 : \quad 0 < |h| < \delta \implies \left| \frac{u(h)}{h} \right| < 1.$$

Zatem dla $h \in (-\delta, 0) \cup (0, \delta)$ mamy

$$0 \leq |u(h)| < |h|,$$

równoważnie

$$-|h| \leq u(h) \leq |h|$$

i wystarczy skorzystać z Twierdzenia 5.1.6 o trzech funkcjach (i Przykładu 5.1.2).

(ii) Z Twierdzenia 5.2.5 o działaniach na granicach.

(iii) Z Twierdzenia 5.1.8 o iloczynie funkcji ograniczonej i funkcji zbieżnej do 0.

(iv) ($\implies$) Niech V będzie sąsiedztwem 0, na którym określona jest funkcja u . Definiujemy

$$v(h) = \begin{cases} \frac{u(h)}{h}, & h \in V; \\ 0, & h = 0 \end{cases}.$$

v jest określona na otoczeniu zera $V \cup \{0\}$, ma w 0 wartość 0 i jest ciągła w 0 (na mocy Twierdzenia 5.4.5 o związku ciągłości z granicą). Wprost z definicji funkcji v wynika, że $u(h) = hv(h)$ dla $h \in V$.

($\Leftarrow$) Z ciągłości v w 0 oraz z Twierdzenia 5.4.5 o związku ciągłości z granicą

$$\lim_{h \rightarrow 0} \frac{hv(h)}{h} = \lim_{h \rightarrow 0} v(h) = v(0) = 0.$$

■

Zauważmy, że jeśli v jest nieograniczona w sąsiedztwie 0 i $u \in o(h)$, to uv może nie być funkcją $o(h)$. Na przykład jeśli $u(h) = h^2$, $v(h) = 1/h$, to $uv(h) = h$ w $\mathbb{R} \setminus \{0\}$, a to nie jest funkcja $o(h)$.

Twierdzenie 6.3.7 (Peana) ²³ Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie zbiorem otwartym, $a \in A$, niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ oraz $c \in \mathbb{R}$. Wtedy

$$c = f'(a) \iff \left(h \mapsto f(a+h) - f(a) - ch \right) \in o(h).$$

Dowód: Połóżmy $R_{f,a}(h) := f(a+h) - f(a) - ch$. Ta funkcja jest określona w pewnym otoczeniu punktu 0. Zauważmy, że

$$R_{f,a} \in o(h) \iff \lim_{h \rightarrow 0} \left(\frac{f(a+h) - f(a)}{h} - c \right) = 0.$$

■

---

²³Giuseppe Peano (1858-1932) - matematyk włoski

Wniosek 6.3.8 (Wzór Taylora dla pochodnej z resztą Peana) ²⁴ Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie zbiorem otwartym oraz $a \in A$. Jeśli $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest różniczkowalna w a , to istnieje taka funkcja $R_{f,a} \in o(h)$, że $f(a+h) = f(a) + f'(a)h + R_{f,a}(h)$ dla h z pewnego sąsiedztwa 0 .

Dowód: Wprost z Twierdzenia 6.3.7 Peana można wziąć

$$R_{f,a}(h) := f(a+h) - f(a) - f'(a)h.$$

■

6.4 Regularność

Rozważmy teraz zbiór otwarty $A \subset \mathbb{R}$, funkcję $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, która jest różniczkowalna w każdym punkcie zbioru $B \subset A$ i funkcję pochodną $f' : B \rightarrow \mathbb{R}$. Czy coś możemy powiedzieć o regularności f' ? Zauważmy, że wobec Przykładu 6.1.9 wiemy, że dla funkcji wykładniczej $f : \mathbb{R} \ni x \mapsto e^x \in \mathbb{R}$, mamy $f' \equiv f$, zatem f' jest nawet różniczkowalna, a w szczególności ciągła.

Własność 6.4.1 Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem otwartym, $c \in A$, niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie funkcją ciągłą w A i różniczkowalną w $A \setminus \{c\}$. Jeśli istnieje $d = \lim_{x \rightarrow c} f'(x)$, to f jest różniczkowalna w c oraz $f'(c) = d$. W szczególności f' jest ciągła w c .

Dowód: Ustalmy dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A \cap (c, +\infty)$ zbieżny do c . Na mocy Twierdzenia 6.2.6 Lagrange'a o wartości średniej zastosowanego do funkcji $f|_{[c, x_n]}$

$$\forall n \in \mathbb{N}^* \exists \xi_n \in (c, x_n) : f'(\xi_n) = \frac{f(x_n) - f(c)}{x_n - c}.$$

Ponieważ $\forall n \in \mathbb{N}^* : c < \xi_n < x_n$, więc z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach $\xi_n \rightarrow c$ ($n \rightarrow \infty$). Stąd z definicji Heinego granicy $f'(\xi_n) \rightarrow d$.

Wykorzystując założenie oraz definicję Heinego granicy jednostronnej otrzymujemy

$$d = \lim_{x \rightarrow c^+} \mathcal{I}_{f,c}(x).$$

Symetrycznie pokazujemy, że

$$d = \lim_{x \rightarrow c^-} \mathcal{I}_{f,c}(x)$$

i korzystamy z Twierdzenia 5.3.5 o związku granicy z granicami jednostronnymi. ■

---

²⁴Brook Taylor (1685-1731) - matematyk angielski

Przykład 6.4.2 Niech $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ będzie dana przepisem

$$f(x) = \begin{cases} x^2 \cos \frac{1}{x}, & x \neq 0 \\ 0, & x = 0 \end{cases}.$$

Wtedy f jest różniczkowalna i f' nie jest ciągła w 0.

Dowód:

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{f(x) - f(0)}{x - 0} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{x^2 \cos \frac{1}{x}}{x} = \lim_{x \rightarrow 0} x \cos \frac{1}{x} = 0$$

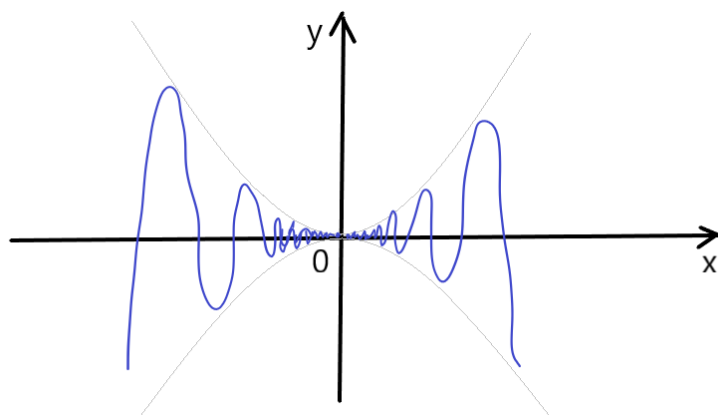
na mocy Twierdzenia 5.1.8 o iloczynie funkcji ograniczonej i zbieżnej do 0. Zatem $f'(0) = 0$. Ponadto

$$x \neq 0 \implies f'(x) = 2x \cos \frac{1}{x} + \sin \frac{1}{x}.$$

Niech $x_n = \left(\frac{\pi}{2} + 2n\pi\right)^{-1}$ dla $n \in \mathbb{N}^*$. Wtedy $x_n \rightarrow 0$, natomiast

$$f'(x_n) = 2x_n \cdot 0 + \sin \left(\frac{\pi}{2} + 2n\pi\right) = 1 \rightarrow 1 \neq 0 = f'(0),$$

zatem z definicji Heinego ciągłości funkcja f' nie jest ciągła w 0. ■

Twierdzenie 6.4.3 (Własność wartości pośrednich Darboux pochodnej)

Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem otwartym i niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie różniczkowalna. Wtedy $f' : A \rightarrow \mathbb{R}$ ma własność wartości pośrednich Darboux.

Dowód: Ustalmy dowolne $a, b \in A$ takie, że $a < b$. Ustalmy dowolne γ leżące pomiędzy $f'(a)$ i $f'(b)$. Chcemy pokazać, że $\exists c \in [a, b] : f'(c) = \gamma$. Jeśli $f'(a) = \gamma$, to wystarczy wziąć $c = a$, jeśli natomiast $f'(b) = \gamma$, to $c = b$.

Założmy teraz, że $f'(a) < \gamma < f'(b)$ (drugi przypadek z przeciwnymi nierównościami będzie symetryczny). Definiujemy $g : A \ni x \mapsto f(x) - \gamma x \in \mathbb{R}$. Jest to funkcja

różniczkowalna, ponieważ f jest różniczkowalna. Z założenia $g'(a) = f'(a) - \gamma < 0$ oraz $g'(b) = f'(b) - \gamma > 0$. Ponieważ $g'(a) < 0$, zatem z Własności 5.2.4 mówiącej o znaku funkcji w sąsiedztwie granicy niezerowej istnieje takie sąsiedztwo punktu a w A , że na nim $\mathcal{I}_{g,a} < 0$. W szczególności

$$\exists \delta_1 > 0 : \quad x \in (a, a + \delta_1) \implies g(x) < g(a),$$

bo $x - a > 0$ i $(g(x) - g(a))/(x - a) < 0$. Symetrycznie

$$\exists \delta_2 > 0 : \quad x \in (b - \delta_2, b) \implies g(x) < g(b).$$

Funkcja g jest różniczkowalna, zatem także ciągła (Własność 6.1.4), więc na mocy Twierdzenia 5.6.6 Weierstrassa o osiągnięciu kresów

$$\exists c \in [a, b] : \quad g(c) = \inf g([a, b]).$$

Ponieważ pokazaliśmy, że g przyjmuje w $[a, b]$ wartości mniejsze niż $g(a)$ i $g(b)$, zatem $c \in (a, b)$. A ponieważ g osiąga w c minimum globalne, zatem na mocy Twierdzenia 6.2.3 Fermata $g'(c) = 0$, a to oznacza, że $f'(c) = \gamma$. ■

Definicja 6.4.4 (Klasa $\mathcal{C}^1$) Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie zbiorem otwartym. Mówimy, że $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest *klasy $\mathcal{C}^1$ na A* i piszemy $f \in \mathcal{C}^1(A)$, jeśli f jest różniczkowalna i $f' : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest funkcją ciągłą.

Niech $B \subset \mathbb{R}$. Mówimy, że f jest *klasy $\mathcal{C}^1$ na B* , jeśli istnieje otwarty nadzbiór A zbioru B taki, że $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ i f jest klasy $\mathcal{C}^1$.

Pochodna funkcji wykładniczej jest też oczywiście różniczkowalna, zatem możemy mówić o drugiej pochodnej (pochodnej funkcji pochodnej).

Definicja 6.4.5 (n -ta pochodna i klasa $\mathcal{C}^n$) Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie otwarty, $a \in A$ oraz niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie różniczkowalna. Jeśli funkcja pochodna $f' : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest różniczkowalna w a , to jej pochodną nazywamy *drugą pochodną* funkcji f w punkcie a i oznaczamy $f^{(2)}(a) = f''(a) := (f')'(a)$.

Rekurencyjnie definiujemy *n -tą pochodną* funkcji f w a dla $n \geq 2$: jeśli istnieje $f^{(n-1)} : A \rightarrow \mathbb{R}$ i jest różniczkowalna w a , to $f^{(n)}(a) := (f^{(n-1)})'(a)$. Jeśli ta n -ta pochodna istnieje, to mówimy, że f jest *n -krotnie różniczkowalna* w a .

Jeśli istnieje n -ta pochodna $f^{(n)} : A \rightarrow \mathbb{R}$ i jest ona ciągła, to mówimy, że f jest *klasy $\mathcal{C}^n$ na A* i piszemy $f \in \mathcal{C}^n(A)$.

Mówimy, że f jest *klasy $\mathcal{C}^\infty$ na A* , jeśli istnieją jej wszystkie pochodne.

Uwaga: Dla wygody czasami piszemy $f^{(0)} = f$ i $f^{(1)} = f'$, a także $\mathcal{C}^0(A) = \mathcal{C}(A)$.

Zwróćmy także uwagę, że ze względu na lokalność różniczkowalności (por. Własność 6.1.5), jeśli chcemy zdefiniować n -tą pochodną funkcji w pewnym punkcie wystarczy, żeby istniała $(n - 1)$ -sza pochodna tej funkcji w pewnym otoczeniu tego punktu, niekoniecznie w całej dziedzinie.

Przykład 6.4.6 Funkcja f dana wzorem $f(x) = \operatorname{sgn}(x)x^2/2$ jest klasy $\mathcal{C}^1$ na $\mathbb{R}$, ale nie istnieje jej druga pochodna w punkcie 0. Funkcja g dana wzorem

$$g(x) = \begin{cases} x^4 \cos \frac{1}{x}, & x \neq 0 \\ 0, & x = 0 \end{cases}$$

jest dwukrotnie różniczkowalna, ale g'' nie jest ciągła w 0. Funkcja h dana wzorem $h(x) = \operatorname{sgn}(x)x^3/6$ jest klasy $\mathcal{C}^2$ na $\mathbb{R}$, ale nie jest trzykrotnie różniczkowalna w 0. Dowolny wielomian jest klasy $\mathcal{C}^\infty$, a jeśli n jest większe od jego stopnia, to jego n -ta pochodna jest funkcją stale równą 0.

Dowód: Zauważmy, że $f'(x) = |x|$ i $h''(x) = |x|$. Reszta – ćwiczenie. ■

Twierdzenie 6.4.7 (Łączność operacji brania pochodnych wyższego rzędu)
Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie zbiorem otwartym, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, $n, k \in \mathbb{N}^*$. Jeśli f jest $(n + k)$ -krotnie różniczkowalna, to $f^{(n)}$ jest k -krotnie różniczkowalna oraz $f^{(n+k)} = (f^{(n)})^{(k)}$.

Dowód: Ustalmy dowolne $n \in \mathbb{N}^*$. Indukcja ze względu na k .

I. Załóżmy, f jest $(n+1)$ -krotnie różniczkowalna. Z definicji $(n+1)$ -szej pochodnej $f^{(n)}$ jest różniczkowalna oraz $f^{(n+1)} = (f^{(n)})'$.

II. Ustalmy teraz $k \in \mathbb{N}^*$, załóżmy, że teza zachodzi dla k oraz że f jest $(n+k+1)$ -krotnie różniczkowalna. Korzystamy z definicji i z założenia indukcyjnego

$$f^{(n+k+1)} = (f^{(n+k)})' = ((f^{(n)})^{(k)})' = (f^{(n)})^{(k+1)},$$

ckdi. ■

Twierdzenie 6.4.8 Jeśli $n \in \mathbb{N}^*$, $A \subset \mathbb{R}$ jest otwarty, $c \in \mathbb{R}$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, $g : A \rightarrow \mathbb{R}$ są n -krotnie różniczkowalne, to $f+g$, cf i fg są n -krotnie różniczkowalne i zachodzą wzory

- $(f + g)^{(n)} = f^{(n)} + g^{(n)}$;
- $(cf)^{(n)} = cf^{(n)}$;
- $(fg)^{(n)} = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} f^{(k)} g^{(n-k)}$ (*Wzór Leibniza*²⁵).

²⁵Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) - historyk i matematyk niemiecki

Tam, gdzie g nie zeruje się (to może być istotnie mniejszy zbiór), f/g jest też n -krotnie różniczkowalna.

Jeśli ponadto $B \subset \mathbb{R}$ otwarty, $f(A) \subset B$ i $h : B \rightarrow \mathbb{R}$ jest n -krotnie różniczkowalna, to $h \circ f$ jest też n -krotnie różniczkowalna.

Dowód: Indukcyjny względem n . Pierwszy krok to Twierdzenie 6.1.6 o działaniach na pochodnych oraz Twierdzenie 6.1.7 o pochodnej funkcji złożonej. Przekazywanie – pokażemy tylko dla iloczynu i wykażemy wzór Leibniza. Pozostałe przypadki – ćwiczenie.

Zatem w kroku przekazywania zakładamy, że dla pewnego $n \in \mathbb{N}^*$ zachodzi wzór Leibniza dla dowolnych dwóch funkcji n -krotnie różniczkowalnych. Niech teraz f i g będą $(n+1)$ -krotnie różniczkowalne. W szczególności są oczywiście n -krotnie różniczkowalne i z założenia indukcyjnego zachodzi

$$(fg)^{(n)} = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} f^{(k)} g^{(n-k)}.$$

Zauważmy, że f' i g' są n -krotnie różniczkowalne na mocy Twierdzenia 6.4.7 o łączności brania pochodnych wyższego rzędu. Zatem wobec Twierdzenia 6.1.6 o działaniach na pochodnych $(fg)' = f'g + fg'$ jest n -krotnie różniczkowalna, więc fg jest $(n+1)$ -krotnie różniczkowalna znowu z Twierdzenia 6.4.7. Wobec tego z definicji, założenia indukcyjnego, wzoru na pochodną sumy i iloczynu

$$\begin{aligned} (fg)^{(n+1)} &= ((fg)^{(n)})' = \left(\sum_{k=0}^n \binom{n}{k} f^{(k)} g^{(n-k)} \right)' = \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} (f^{(k)} g^{(n-k)})' = \\ &= \sum_{k=0}^n \binom{n}{k} (f^{(k+1)} g^{(n-k)} + f^{(k)} g^{(n-k+1)}) = \\ &= \sum_{j=0}^n \binom{n}{j} f^{(j)} g^{(n-j+1)} + \sum_{j=1}^{n+1} \binom{n}{j-1} f^{(j)} g^{(n-j+1)} = \\ &= \binom{n}{0} f^{(0)} g^{(n+1)} + \sum_{j=1}^n \left(\binom{n}{j-1} + \binom{n}{j} \right) f^{(j)} g^{(n-j+1)} + \binom{n}{n} f^{(n+1)} g^{(0)} = \\ &= \binom{n+1}{0} f^{(0)} g^{(n+1)} + \sum_{j=1}^n \binom{n+1}{j} f^{(j)} g^{(n-j+1)} + \binom{n+1}{n+1} f^{(n+1)} g^{(0)} = \\ &= \sum_{j=0}^{n+1} \binom{n+1}{j} f^{(j)} g^{(n-j+1)}, \end{aligned}$$

co kończy dowód indukcyjny. ■

6.5 Wielomian Taylora

Lemat 6.5.1 Niech $n \in \mathbb{N}$, $a, b_0, \dots, b_n \in \mathbb{K}$ oraz $v : \mathbb{K} \ni x \mapsto \sum_{k=0}^n b_k(x-a)^k \in \mathbb{K}$.

Wtedy

$$\forall k \in \{0, \dots, n\} : \quad v^{(k)}(a) = k!b_k.$$

Ponadto $\forall k > n : v^{(k)} \equiv 0$.

Dowód: Funkcja v jako wielomian jest klasy $\mathcal{C}^\infty$. Zauważmy, że $v^{(0)}(a) = v(a) = b_0$.

Napiszmy jeszcze, że dla $k \in \{1, \dots, n-1\}$

$$\begin{aligned} v(x) &= b_0 + b_1(x-a) + b_2(x-a)^2 + \dots + \\ &\quad + b_{k-1}(x-a)^{k-1} + b_k(x-a)^k + b_{k+1}(x-a)^{k+1} + \dots + \\ &\quad + b_n(x-a)^n; \\ v'(x) &= b_1 + 2b_2(x-a) + \dots + \\ &\quad + (k-1)b_{k-1}(x-a)^{k-2} + kb_k(x-a)^{k-1} + (k+1)b_{k+1}(x-a)^k + \dots + \\ &\quad + nb_n(x-a)^{n-1}. \end{aligned}$$

Niech $k \in \{1, \dots, n\}$, mamy

$$\begin{aligned} (6.1) \quad v^{(k)}(x) &= k!b_k + \\ &\quad + (k+1)k(k-1) \cdot \dots \cdot 2b_{k+1}(x-a) + \\ &\quad + (k+2)(k+1)k \cdot \dots \cdot 3b_{k+2}(x-a)^2 + \\ &\quad + \dots + \\ &\quad + n(n-1) \cdot \dots \cdot (n-k+1)b_n(x-a)^{n-k}, \end{aligned}$$

zatem $v^{(k)}(a) = k!b_k$. Ponadto $v^{(n)} \equiv n!b_n$, a stąd wynika, że wszystkie kolejne pochodne są zerowe. ■

Twierdzenie 6.5.2 Niech $n \in \mathbb{N}$, $a, c_0, c_1, \dots, c_n \in \mathbb{K}$. Wtedy istnieje dokładnie jeden wielomian $W : \mathbb{K} \rightarrow \mathbb{K}$ stopnia co najwyżej n i taki, że $\forall k \in \{0, \dots, n\} : W^{(k)}(a) = c_k$.

Dowód: Niech $W(x) = \sum_{k=0}^n \frac{c_k}{k!}(x-a)^k$ dla $x \in \mathbb{K}$. Jest to wielomian stopnia co najwyżej n . Wobec Lematu 6.5.1 mamy $W^{(k)}(a) = k! \frac{c_k}{k!} = c_k$.

Niech teraz U będzie wielomianem stopnia co najwyżej n , czyli $U(x) = \sum_{k=0}^n d_k x^k$ dla $x \in \mathbb{K}$. Stosując wzór (1.4) na dwumian Newtona możemy zapisać

$$U(x) = \sum_{k=0}^n d_k (a+x-a)^k = \sum_{k=0}^n d_k \sum_{j=0}^k \binom{k}{j} a^{k-j} (x-a)^j.$$

Zatem

$$\begin{aligned} U(x) = & \binom{n}{n} d_n (x-a)^n + \\ & + \left(\binom{n}{n-1} d_n a + \binom{n-1}{n-1} d_{n-1} \right) (x-a)^{n-1} + \\ & + \left(\binom{n}{n-2} d_n a^2 + \binom{n-1}{n-2} d_{n-1} a + \binom{n-2}{n-2} d_{n-2} \right) (x-a)^{n-2} + \\ & + \dots + \\ & + \left(\binom{n}{2} d_n a^{n-2} + \binom{n-1}{2} d_{n-1} a^{n-3} + \dots + \binom{3}{2} d_3 a + \binom{2}{2} d_2 \right) (x-a)^2 + \\ & + \left(\binom{n}{1} d_n a^{n-1} + \binom{n-1}{1} d_{n-1} a^{n-2} + \dots + \binom{3}{1} d_3 a^2 + \binom{2}{1} d_2 a + \binom{1}{1} d_1 \right) (x-a) + \\ & + \left(\binom{n}{0} d_n a^n + \binom{n-1}{0} d_{n-1} a^{n-1} + \dots + \binom{3}{0} d_3 a^3 + \binom{2}{0} d_2 a^2 + \binom{1}{0} d_1 a + \binom{0}{0} d_0 \right). \end{aligned}$$

Jeśli założymy, że $\forall k \in \{0, \dots, n\} : U^{(k)}(a) = c_k$, to z Lematu 6.5.1 wynika, że

$$\begin{aligned} c_n &= n! d_n, \\ c_{n-1} &= (n-1)! (n d_n a + d_{n-1}), \\ c_{n-2} &= (n-2)! \left(\binom{n}{n-2} d_n a^2 + (n-1) d_{n-1} a + d_{n-2} \right), \\ &\vdots \\ c_2 &= 2! \left(\binom{n}{2} d_n a^{n-2} + \binom{n-1}{2} d_{n-1} a^{n-3} + \dots + 3 d_3 a + d_2 \right), \\ c_1 &= n d_n a^{n-1} + (n-1) d_{n-1} a^{n-2} + \dots + 3 d_3 a^2 + 2 d_2 a + d_1, \\ c_0 &= d_n a^n + d_{n-1} a^{n-1} + \dots + d_3 a^3 + d_2 a^2 + d_1 a + d_0. \end{aligned}$$

Zauważmy, że w tym układzie z pierwszego równania wyznaczamy jednoznacznie d_n , wtedy z drugiego d_{n-1} i tak dalej. Stąd jednoznaczność wielomianu z tezy. $\blacksquare$

Definicja 6.5.3 (Wielomian Taylora) Niech A będzie otwarty w $\mathbb{K}$, $a \in A$, $n \in \mathbb{N}^*$ i niech $f : A \rightarrow \mathbb{K}$ będzie n -krotnie różniczkowalna w a . Wtedy n -tym wielomianem Taylora funkcji f o środku w punkcie a nazywamy

$$T_{f,a}^n : \mathbb{K} \ni x \mapsto \sum_{k=0}^n \frac{f^{(k)}(a)}{k!} (x-a)^k \in \mathbb{K}.$$

Przyjmujemy ponadto $T_{f,a}^0 \equiv f(a)$.

Zauważmy także, że można zapisać

$$T_{f,a}^n(a+h) = \sum_{k=0}^n \frac{f^{(k)}(a)}{k!} h^k, \quad h \in \mathbb{K}.$$

Przykład 6.5.4 1.

$$\forall x \in \mathbb{R} : \quad T_{\sin,0}^3(x) = 0 + \frac{1}{1!}x + \frac{0}{2!}x^2 + \frac{-1}{3!}x^3 = x - \frac{x^3}{6}.$$

2. Jeśli $d \in \mathbb{N}^*$ i $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ jest wielomianem stopnia d , to $\forall n \geq d \quad \forall a \in \mathbb{R} : T_{f,a}^n \equiv f$.

Dowód: 1. $\sin' = \cos$, $\cos' = -\sin$.

2. Z Lematu 6.5.1 i Twierdzenia 6.5.2. ■

Własność 6.5.5 (Własności wielomianu Taylora) Niech A będzie otwarty w $\mathbb{K}$, $a \in A$, $n \in \mathbb{N}^*$ i niech $f : A \rightarrow \mathbb{K}$ będzie n -krotnie różniczkowalna w a . Wtedy

$$(6.2) \quad \forall k \in \{0, \dots, n\} : \quad (T_{f,a}^n)^{(k)}(a) = f^{(k)}(a).$$

Ponadto

$$(6.3) \quad \forall k \in \{0, \dots, n\} : \quad (T_{f,a}^n)^{(k)} = T_{f^{(k)},a}^{n-k}.$$

Dowód: (6.2) wynika wprost z Lematu 6.5.1 i definicji wielomianu Taylora.

(6.3) wynika z (6.1) (można też bezpośrednio rozpisać – ćwiczenie). ■

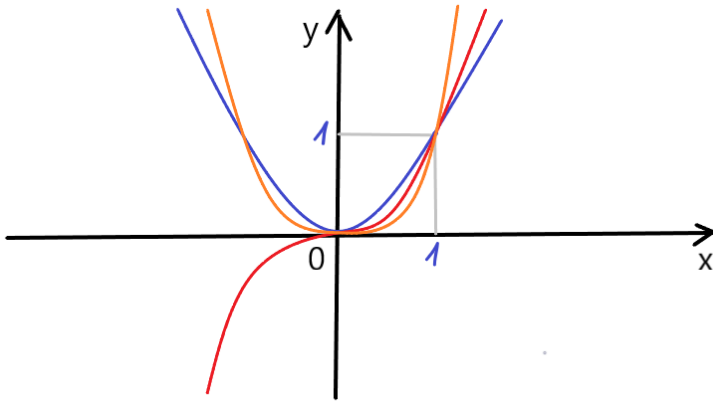
Definicja 6.5.6 (Funkcja k -płaska) Niech $k \in \mathbb{N}^*$, A będzie otwarty w $\mathbb{K}$, $a \in A$ i niech $f : A \rightarrow \mathbb{K}$. Mówimy, że f jest k -płaska w a , jeśli jest k -krotnie różniczkowalna w a , oraz

$$\forall j \in \{0, \dots, k\} : \quad f^{(j)}(a) = 0.$$

Przykład 6.5.7 1. $\forall n \in \mathbb{N}^* : \text{wielomian } W_n : \mathbb{K} \ni x \mapsto x^{n+1} \in \mathbb{K} \text{ jest } n\text{-płaski w } 0.$

2. $\forall n \in \mathbb{N}^* : \text{funkcja } f_n : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R} \text{ dana wzorem } f_n(x) = \begin{cases} x^{n+1}, & x > 0 \\ 0, & x \leq 0 \end{cases} \text{ jest}$
 klasy C^n i nie jest $(n+1)$ -krotnie różniczkowalna w 0. Jest ona n -płaska w 0.

Dowód:

ćwiczenie. ■

Twierdzenie 6.5.8 (O funkcji k -płaskiej) Niech $k \in \mathbb{N}^*$, A będzie otwarty w $\mathbb{R}$, $a \in A$. Jeśli f jest k -płaska w a , to $f \in o((x-a)^k)$.

Dowód: Indukcja względem k .

I. Niech f będzie 1-płaska w a . To znaczy, że f jest różniczkowalna w a i $f(a) = f'(a) = 0$.

Na mocy Wzoru Taylora dla pochodnej z resztą Peana (Wniosek 6.3.8) istnieje taka funkcja $R_{f,a} \in o(h)$, że $f(a+h) = f(a) + f'(a)h + R_f(h)$ dla h z pewnego sąsiedztwa V punktu 0. Z założenia $f(a) = f'(a) = 0$, zatem $f(a+h) = R_f(h)$ dla $h \in V$. Niech $x \in A$. Jeśli $x \neq a$ jest dostatecznie blisko a , to $h = x - a \in V$ i mamy wtedy $f(x) = R_f(x-a)$. Zatem $f \in o(x-a)$.

II. Załóżmy teraz, że teza twierdzenia zachodzi dla wszystkich funkcji k -płaskich dla pewnego ustalonego k . Niech teraz f będzie $(k+1)$ -płaska w a . Wtedy f' jest k -płaska w a (por. Twierdzenie 6.4.7). Chcemy pokazać, że

$$\lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x)}{(x-a)^{k+1}} = 0.$$

Niech U będzie takim otoczeniem otwartym spójnym punktu a (czyli pewnym przedziałem otwartym), na którym istnieje $f^{(k)}$ (ono istnieje z definicji pochodnej $f^{(k+1)}(a)$).

Policzymy granice jednostronne korzystając z definicji Heinego.

Ustalmy zatem dowolny $(x_n)_{n=1}^\infty \subset U \cap (a, +\infty)$ taki, że $x_n \rightarrow a$. Ustalmy dowolne $n \in \mathbb{N}^*$. Stosujemy Twierdzenie 6.2.8 Cauchy'ego o wartości średniej do funkcji $f|_{[a, x_n]}$ i $g|_{[a, x_n]}$, gdzie $g : \mathbb{R} \ni x \mapsto (x - a)^{k+1} \in \mathbb{R}$, otrzymując

$$(6.4) \quad \exists c_n \in (a, x_n) : \quad \frac{f'(c_n)}{(k+1)(c_n - a)^k} = \frac{f(x_n) - f(a)}{(x_n - a)^{k+1} - (a - a)^{k+1}} = \frac{f(x_n)}{(x_n - a)^{k+1}}.$$

Zauważmy, że skoro $\forall n \in \mathbb{N}^* : a < c_n < x_n$, to z Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach $c_n \rightarrow a$. Ponieważ f' jest k -płaska w a , więc z założenia indukcyjnego

$$\lim_{x \rightarrow a} \frac{f'(x)}{(x - a)^k} = 0,$$

a stąd z definicji Heinego

$$\frac{f'(c_n)}{(c_n - a)^k} \rightarrow 0 \quad (n \rightarrow \infty).$$

Wobec tego z (6.4)

$$\frac{f(x_n)}{(x_n - a)^{k+1}} \rightarrow 0 \quad (n \rightarrow \infty).$$

Z dowolności wyboru ciągu $(x_n)_{n=1}^\infty$ pokazaliśmy, że

$$\lim_{x \rightarrow a^+} \frac{f(x)}{(x - a)^{k+1}} = 0.$$

Granice lewostronną liczymy symetrycznie: Ustalamy dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^\infty \subset U \cap (-\infty, a)$ taki, że $x_n \rightarrow a$. Następnie stosujemy Twierdzenie 6.2.8 Cauchy'ego o wartości średniej do funkcji $f|_{[x_n, a]}$ i $g|_{[x_n, a]}$ i postępujemy jak powyżej.

Korzystamy z Twierdzenia 5.3.5 o związku granicy z granicami jednostronnymi.

To kończy dowód indukcyjny. ■

6.6 Wzór Taylora

Definicja 6.6.1 (Reszta) Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem otwartym, $a \in A$, $n \in \mathbb{N}^*$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie n -krotnie różniczkowalna w a . Przyjmujemy oznaczenie na *n -tą resztę*

$$R_{f,a}^n(x) := f(x) - T_{f,a}^n(x), \quad \text{dla } x \in A.$$

Dodatkowo przyjmujemy $\forall x \in A : R_{f,a}^0(x) := f(x) - f(a)$.

Zauważmy, że można zapisać

$$R_{f,a}^n(a+h) = f(a+h) - T_{f,a}^n(a+h)$$

dla h z pewnego otoczenia 0.

Własność 6.6.2 (Własności reszt) Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem otwartym, $a \in A$, $n \in \mathbb{N}^*$ oraz niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie n -krotnie różniczkowalna w a . Wtedy $R_{f,a}^n$ jest n -płaska w a .

Ponadto niech U będzie otoczeniem punktu a w A . Wtedy:

1. Jeśli $f|_U$ jest $(n-1)$ -krotnie różniczkowalna, to
 $\forall k \in \{0, \dots, n-1\} \forall x \in U : (R_{f,a}^n)^{(k)}(x) = R_{f^{(k)},a}^{n-k}(x)$.
2. Jeśli $f|_U$ jest n -krotnie różniczkowalna, to
 $\forall x \in U : (R_{f,a}^n)^{(n)}(x) = R_{f^{(n)},a}^0(x)$.
3. Jeśli $f|_U$ jest $(n+1)$ -krotnie różniczkowalna, to
 $\forall x \in U : (R_{f,a}^n)^{(n+1)}(x) = f^{(n+1)}(x)$.

Dowód: Reszta jest sumą funkcji, dlatego stosujemy tu tezę Twierdzenia 6.4.8 o n -tej pochodnej sumy.

Z (6.2) wynika, że $R_{f,a}^n$ jest n -płaska w a .

Punkty 1 i 2 wynikają z (6.3). Punkt 3 jest konsekwencją ostatniej tezy Lematu 6.5.1. ■

Twierdzenie 6.6.3 (Wzór Taylora z resztą Peana) Niech $n \in \mathbb{N}^*$, A będzie otwartą w $\mathbb{R}$, $a \in A$ i niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie n -krotnie różniczkowalna w a . Wtedy

$$\exists R_n \in o((x-a)^n) \forall x \text{ z pewnego sąsiedztwa } a : \\ f(x) = f(a) + \frac{f'(a)}{1!}(x-a) + \frac{f''(a)}{2!}(x-a)^2 + \dots + \frac{f^{(n)}(a)}{(n)!}(x-a)^n + R_n(x).$$

Dowód: Zauważmy, że $R_n = f - T_{f,a}^n = R_{f,a}^n$. Wobec Własności 6.6.2 reszta funkcja $R_{f,a}^n$ jest n -płaska w a . Wystarczy skorzystać z Twierdzenia 6.5.8 o funkcji n -płaskiej. ■

Funkcję R_n występującą w powyższym twierdzeniu nazywamy n -tą resztą Peana we wzorze Taylora.

Jeśli $a = 0$ we wzorze Taylora, to mówimy o [wzorze Maclaurina](#)²⁶.

Zauważmy, że ten wzór możemy napisać także w postaci

$\exists Q_n \in o(h^n) \forall h$ z pewnego sąsiedztwa 0 :

$$f(a+h) = f(a) + \frac{f'(a)}{1!}h + \frac{f''(a)}{2!}h^2 + \dots + \frac{f^{(n)}(a)}{(n)!}h^n + Q_n(h).$$

Przykład 6.6.4 $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{x - \sin x}{x^3} = \frac{1}{6}.$

Dowód: Na mocy Wzoru Taylora z resztą Peana (Twierdzenie 6.6.3) oraz Przykładu 6.5.4

$$\sin x = T_{\sin,0}^3(x) + R_3(x) = x - \frac{x^3}{6} + R_3(x).$$

Zatem

$$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{x - \sin x}{x^3} = \lim_{x \rightarrow 0} \left(\frac{1}{6} - \frac{R_3(x)}{x^3} \right) = \frac{1}{6},$$

bo $R_3 \in o(x^3)$. ■

Twierdzenie 6.6.5 (Warunek wystarczający ekstremum)

Niech A będzie otwarty w $\mathbb{R}$, $a \in A$, $k \in \mathbb{N}^*$ i niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie $(k+1)$ -krotnie różniczkowalna w a . Załóżmy, że $\forall j \in \{1, \dots, k\} : f^{(j)}(a) = 0$ oraz $f^{(k+1)}(a) \neq 0$. Jeśli k jest liczbą parzystą, to f nie ma ekstremum w a . Jeśli k jest liczbą nieparzystą i $f^{(k+1)}(a) > 0$ (odp. $f^{(k+1)}(a) < 0$), to f ma w a silne minimum (odp. **maksimum**) lokalne.

Dowód: Ze Wzoru Taylora z resztą Peana (Twierdzenie 6.6.3) i z założenia

$$f(x) = f(a) + \frac{f^{(k+1)}(a)}{(k+1)!}(x-a)^{k+1} + R_{k+1}(x),$$

dla x z pewnego sąsiedztwa punktu a , przy czym $R_{k+1} \in o((x-a)^{k+1})$.

Z Własności 6.3.6 funkcji $o(h)$ istnieje funkcja v określona w otoczeniu punktu a , ciągła w a i taka, że $v(a) = 0$ oraz $R_{k+1}(x) = v(x)(x-a)^{k+1}$. Niech $r(x) = v(x) + \frac{f^{(k+1)}(a)}{(k+1)!}$. W pewnym otoczeniu punktu a funkcja r przyjmuje wartości tego samego znaku, co $f^{(k+1)}(a)$ (co wynika z Własności 5.2.4 mówiącej o znaku funkcji w sąsiedztwie granicy niezerowej).

---

²⁶Colin Maclaurin (1698-1746) – matematyk szkocki

Mamy

$$f(x) = f(a) + r(x)(x-a)^{k+1},$$

więc jeśli k jest parzyste, to f przyjmuje blisko punktu a wartości zarówno większe jak i mniejsze od $f(a)$. Natomiast, jeśli k jest nieparzyste i $f^{(k+1)}(a) > 0$, to w tym małym sąsiedztwie punktu a funkcja f przyjmuje wartości silnie większe od $f(a)$. ■

Przykład 6.6.6 Niech $n \in \mathbb{N}^*$. Wielomian $\mathbb{R} \ni x \mapsto x^n \in \mathbb{R}$ ma w 0 minimum, jeśli n jest parzyste, natomiast nie ma ekstremum, jeśli n jest nieparzyste.

Dowód: ćwiczenie. ■

Twierdzenie 6.6.7 (Wzór Taylora z resztą Lagrange'a) Niech $n \in \mathbb{N}$, $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem otwartym, $a \in A$ i niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie $(n+1)$ -krotnie różniczkowalna. Wtedy dla dowolnego $x \in A \setminus \{a\}$ istnieje c leżące pomiędzy a i x , przy czym $a \neq c \neq x$, i takie, że

$$f(x) = f(a) + \frac{f'(a)}{1!}(x-a) + \frac{f''(a)}{2!}(x-a)^2 + \dots + \frac{f^{(n)}(a)}{n!}(x-a)^n + \frac{f^{(n+1)}(c)}{(n+1)!}(x-a)^{n+1}.$$

Dowód: Zauważmy, że dla $n=0$ jest to po prostu Twierdzenie 6.2.6 Lagrange'a o wartości średniej.

Niech teraz $n \in \mathbb{N}^*$. Chcemy pokazać, że

$$R_{f,a}^n(x) = \frac{f^{(n+1)}(c)}{(n+1)!}(x-a)^{n+1}.$$

Wobec Własności 6.6.2 reszt funkcja $R_{f,a}^n$ jest n -płaska w a . Ponadto $(R_{f,a}^n)^{(n+1)} \equiv f^{(n+1)}$.

Niech $g : \mathbb{R} \ni t \mapsto (t-a)^{n+1} \in \mathbb{R}$ i $R = R_{f,a}^n$. Będziemy $(n+1)$ -krotnie stosować Twierdzenie 6.2.8 Cauchy'ego o wartości średniej kolejno do funkcji R i g ; R' i g' ; ...; wreszcie $R^{(n)}$ i $g^{(n)}$.

Dla R i g zacieśnionych do przedziału o końcach a i x otrzymujemy w tym przedziale otwartym taki punkt θ_{n+1} , że

$$\frac{R(x)}{(x-a)^{n+1}} = \frac{R(x) - R(a)}{(x-a)^{n+1} - (a-a)^{n+1}} = \frac{R'(\theta_{n+1})}{(n+1)(\theta_{n+1}-a)^n}.$$

Drugą parę funkcji rozważamy na przedziale o końcach a i θ_{n+1} , znajdując w jego wnętrzu taki punkt θ_n , że

$$\frac{R'(\theta_{n+1})}{(n+1)(\theta_{n+1}-a)^n} = \frac{R'(\theta_{n+1}) - R'(a)}{(n+1)(\theta_{n+1}-a)^n - (n+1)(a-a)^n} = \frac{R''(\theta_n)}{(n+1)n(\theta_n-a)^{n-1}}$$

i tak dalej. Ostatecznie otrzymamy

$$\frac{R(x)}{(x-a)^{n+1}} = \frac{R^{(n+1)}(\theta_1)}{(n+1)!(\theta_1-a)^0} = \frac{f^{(n+1)}(\theta_1)}{(n+1)!}.$$

Wystarczy wziąć $c := \theta_1$ i mamy

$$R_{f,a}^n(x) = \frac{f^{(n+1)}(c)}{(n+1)!}(x-a)^{n+1}.$$

■

Otrzymana tu funkcja $R(x) = \frac{f^{(n+1)}(c)}{(n+1)!}(x-a)^{n+1}$ jest nazywana **resztą Lagrange'a**.

7 O pewnych rodzajach funkcji

7.1 Funkcje monotoniczne

Podrozdział dotyczy tylko zbioru liczb rzeczywistych. To znaczy $A \subset \mathbb{R}$ i będziemy rozważać tylko funkcje $f : A \rightarrow \mathbb{R}$.

Twierdzenie 7.1.1 (O granicach jednostronnych funkcji monotonicznej)

Niech $A \subset \mathbb{R}$. Jeśli $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest niemalejąca i a jest prawostronnym (odpowiednio lewostronnym) punktem skupienia A , to istnieje granica prawostronna (odpowiednio lewostronna) funkcji f w a i mamy

$$(7.1) \quad \lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = \inf f(A \cap (a, +\infty)) \quad (\text{odp. } \lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = \sup f(A \cap (-\infty, a))).$$

Symetrycznie, jeśli f jest nierosnąca i a jest prawostronnym (odpowiednio lewostronnym) punktem skupienia A , to istnieje granica prawostronna (odpowiednio lewostronna) funkcji f w a i mamy

$$(7.2) \quad \lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = \sup f(A \cap (a, +\infty)) \quad (\text{odp. } \lim_{x \rightarrow a^-} f(x) = \inf f(A \cap (-\infty, a))).$$

Ta jednostronna granica może być niewłaściwa, ale tylko jeśli $A \cap (-\infty, a] = \emptyset$ (odpowiednio $A \cap [a, +\infty) = \emptyset$).

Dowód: Niech f będzie niemalejąca i niech a będzie prawostronnym punktem skupienia zbioru A .

Z definicji prawostronnego punktu skupienia zbiór $A \cap (a, +\infty)$ jest niepusty. Zatem także $B := f(A \cap (a, +\infty))$ jest niepusty. Pokażemy, że $\inf B$ jest szukaną granicą prawostronną.

Rozważymy teraz dwa przypadki.

I. Zbiór B jest ograniczony od dołu. Wtedy na mocy Aksjomatu Dedekinda (Twierdzenie 1.4.9) istnieje $\alpha := \inf B \in \mathbb{R}$.

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Ponieważ $\alpha + \varepsilon$ nie jest minorantą zbioru B , zatem istnieje takie $z \in B$, że $z < \alpha + \varepsilon$. Z definicji obrazu istnieje takie $t \in A \cap (a, +\infty)$, że $z = f(t)$. Niech $\delta := t - a$. Jest to liczba dodatnia. Jeśli $x \in A$ i $0 < x - a < \delta$, to $a < x < t$, czyli $f(x) \leq f(t)$ z monotoniczności funkcji f . Z poprzednich założeń i definicji α zatem mamy $\alpha - \varepsilon \leq f(x) \leq f(t) < \alpha + \varepsilon$. Pokazaliśmy, że

$$\forall x \in A : \quad 0 < x - a < \delta \implies |f(x) - \alpha| < \varepsilon.$$

Ponieważ wybraliśmy ε dowolne, zatem z definicji Cauchy'ego granicy jednostronnej $\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = \alpha$.

II. B nie jest ograniczony od dołu. Wtedy $\inf B = -\infty$.

Ustalmy dowolne $M \in \mathbb{R}$. Nie jest to minoranta zbioru B , zatem istnieje takie $w \in B$, że $w < M$. Z definicji obrazu istnieje takie $s \in A \cap (a, +\infty)$, że $w = f(s)$. Niech teraz $\delta := s - a$. Jest to liczba dodatnia i jeśli $x \in A$ i $0 < x - a < \delta$, to $x < s$, czyli $f(x) \leq f(s)$ z monotoniczności funkcji f . Wynika stąd, że

$$\forall x \in A: \quad 0 < x - a < \delta \implies f(x) < M.$$

Ponieważ wybraliśmy M dowolnie, więc to oznacza z definicji Cauchy'ego niewłaściwej granicy jednostronnej, że $\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = -\infty$.

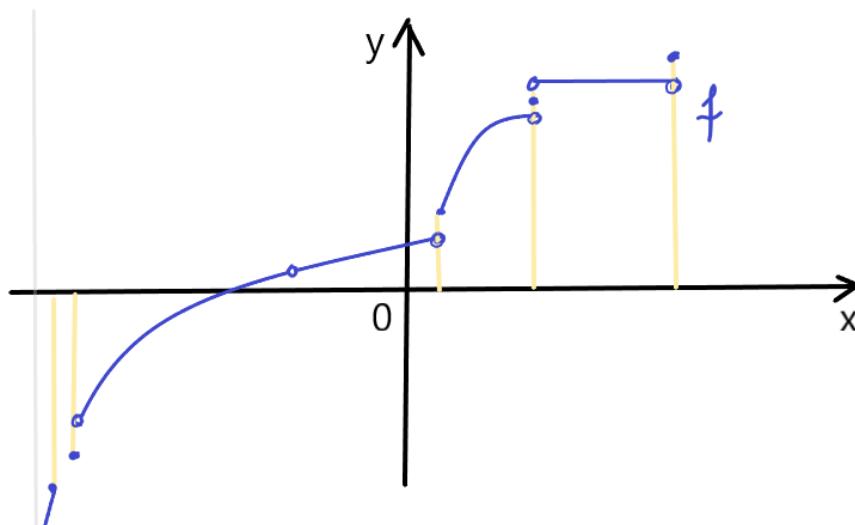
Zauważmy wreszcie, że jeśli założymy, że $A \cap (-\infty, a] \neq \emptyset$, to zachodzi I przypadek. Istotnie, niech $b \in A \cap (-\infty, a]$. Wtedy jeśli $x \in A \cap (a, +\infty)$, to $x > b$, czyli $f(x) \geq f(b)$ z monotoniczności funkcji f . Zatem $f(b)$ jest minorantą zbioru B , a to oznacza, że jest on ograniczony od dołu. ■

Wniosek 7.1.2 Jeśli $A \subset \mathbb{R}$, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest niemalejąca i $a \in A$ jest prawostronnym (odp. lewostronnym) punktem skupienia zbioru A to

$$f(a) \leq \lim_{x \rightarrow a^+} f(x) \quad \left(\text{odp. } \lim_{x \rightarrow a^-} f(x) \leq f(a) \right).$$

Dla funkcji nierosnącej nierówności są przeciwne.

Dowód: Z faktu, że funkcja f jest niemalejąca, wynika, że $f(a)$ jest minorantą zbioru $B = f(A \cap (a, +\infty))$. Z (7.1) wiemy, że $\lim_{x \rightarrow a^+} f(x) = \inf B$. Zatem nierówność z tezy wynika z definicji infimum. ■

Twierdzenie 7.1.3 (Punkty nieciągłości funkcji monotonicznej)

Funkcja monotoniczna ma co najwyżej przeliczalną ilość punktów nieciągłości.

Dowód: Niech $A \subset \mathbb{R}$ i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie niemalejąca oraz niech

$$Z := \{z \in A : f \text{ jest nieciągła w } z\}.$$

Mamy pokazać, że Z jest co najwyżej przeliczalny.

Ustalmy dowolny $z \in Z$, wobec Wniosku 5.4.2 wiemy, że z jest punktem skupienia zbioru A . Będziemy korzystać z Wniosku 7.1.2 (o nierównościach między wartością funkcji i granicami jednostronnymi, jeśli one istnieją). Możliwe są trzy przypadki:

1. z jest zarówno lewostronnym, jak i prawostronnym punktem skupienia zbioru A . Mamy $\lim_{x \rightarrow z^-} f(x) \leq f(z) \leq \lim_{x \rightarrow z^+} f(x)$ z Wniosku 7.1.2. Ponieważ f jest nieciągła w z , zatem

$$\lim_{x \rightarrow z^-} f(x) < \lim_{x \rightarrow z^+} f(x),$$

bo gdyby była równość, to mielibyśmy ciągłość. Kładziemy

$$\Delta_z := \left(\lim_{x \rightarrow z^-} f(x), \lim_{x \rightarrow z^+} f(x) \right).$$

2. z jest prawostronnym, ale nie jest lewostronnym punktem skupienia zbioru A . Wtedy

$$f(z) < \lim_{x \rightarrow z^+} f(x)$$

i definiujemy

$$\Delta_z := \left(f(z), \lim_{x \rightarrow z^+} f(x) \right).$$

3. z jest lewostronnym, ale nie jest prawostronnym punktem skupienia zbioru A . Wtedy

$$\lim_{x \rightarrow z^-} f(x) < f(z)$$

i definiujemy

$$\Delta_z := \left(\lim_{x \rightarrow z^-} f(x), f(z) \right).$$

Rozważmy $\{\Delta_z : z \in Z\}$. Jest to rodzina zbiorów otwartych w $\mathbb{R}$ i niepustych. Trzeba pokazać, że zbiory te są parami rozłączne.

Ustalmy dowolne $z, w \in Z$ i założmy (bez straty ogólności), że $z < w$. Chcemy pokazać, że $\Delta_z \cap \Delta_w = \emptyset$. Niech $\Delta_z = (a, b)$ i $\Delta_w = (c, d)$. Wystarczy pokazać, że $b \leq c$. Mamy

$$\left(b = f(z) \text{ lub } b = \lim_{x \rightarrow z^+} f(x) \right) \text{ oraz } \left(c = \lim_{x \rightarrow w^-} f(x) \text{ lub } c = f(w) \right).$$

Przypomnijmy, że z (7.1) wynika, że

$$(7.3) \quad \lim_{x \rightarrow z^+} f(x) = \inf f(A \cap (z, +\infty)) \quad \text{oraz} \quad \lim_{x \rightarrow w^-} f(x) = \sup f(A \cap (-\infty, w)),$$

o ile te granice istnieją (to znaczy punkty są odpowiednimi jednostronnymi punktami skupienia).

Rozważamy przypadki

I. $b = f(z)$, $c = f(w)$. Ponieważ f jest niemalejąca, więc $b = f(z) \leq f(w) = c$.

II. $b = f(z)$, $c = \lim_{x \rightarrow w^-} f(x)$. Ponieważ $z < w$, więc $f(z) \in f(A \cap (-\infty, w))$, zatem wobec (7.3)

$$b = f(z) \leq \sup f(A \cap (-\infty, w)) = \lim_{x \rightarrow w^-} f(x) = c.$$

III. $b = \lim_{x \rightarrow z^+} f(x)$, $c = f(w)$. Ponieważ $z < w$, więc $f(w) \in f(A \cap (z, +\infty))$, zatem wobec (7.3)

$$b = \lim_{x \rightarrow z^+} f(x) = \inf f(A \cap (z, +\infty)) \leq f(w) = c.$$

IV. $b = \lim_{x \rightarrow z^+} f(x)$, $c = \lim_{x \rightarrow w^-} f(x)$. W szczególności z jest prawostronnym punktem skupienia zbioru A , więc istnieje takie $v \in A$, że $z < v < w$. Stąd

$$f(v) \in f(A \cap (z, +\infty)) \quad \text{i} \quad f(v) \in f(A \cap (-\infty, w)),$$

zatem wobec (7.3)

$$b = \lim_{x \rightarrow z^+} f(x) = \inf f(A \cap (z, +\infty)) \leq f(v) \leq \sup f(A \cap (-\infty, w)) = \lim_{x \rightarrow w^-} f(x) = c.$$

Pokazaliśmy, że zbiory z rodziny $\{\Delta_z : z \in Z\}$ są parami rozłączne, wystarczy teraz skorzystać z Własności 4.2.5 Suslina. ■

Przykładem funkcji monotonicznej o przeliczalnej ilości punktów nieciągłości jest cecha. To jest funkcja niemalejąca i zbiorem jej wszystkich punktów nieciągłości jest $\mathbb{Z}$.

Przypomnijmy Własność Darboux rzeczywistych funkcji ciągłych (Twierdzenie 5.7.1). Jeśli funkcja jest ciągła, to obrazem przedziału jest przedział. Twierdzenie odwrotne nie jest prawdziwe, wystarczy rozważyć funkcję g z Przykładu 5.7.5. Jest ona nieciągła w 0, ale obrazem każdego przedziału jest przedział.

Poniższe twierdzenie to częściowe odwrócenie Własności Darboux rzeczywistych funkcji ciągłych (Twierdzenia 5.7.1).

Twierdzenie 7.1.4 (O funkcji monotonicznej na przedziale)

Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem, funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie rosnąca albo malejąca. Jeśli $f(A)$ jest przedziałem, to f jest ciągła.

Dowód: Pokażemy tezę w przypadku funkcji rosnącej. Przypadek funkcji malejącej jest symetryczny.

Kontrapozycja: Załóżmy, że f nie jest ciągła w $a \in A$. Pokażemy, że $f(A)$ nie jest przedziałem.

Wobec Wniosku 5.4.2 liczba a jest punktem skupienia przedziału A . Na mocy Wniosku 7.1.2 mamy

$$\lim_{x \rightarrow a^-} f(x) \leq f(a) \leq \lim_{x \rightarrow a^+} f(x)$$

(przy czym jeśli a jest tylko jednostronnym punktem skupienia przedziału, to znaczy jest na jego brzegu, to istnieje tylko jedna z tych granic jednostronnych i mamy tylko jedną nierówność powyżej). A ponieważ f jest nieciągła, zatem jedna z nierówności powyżej musi być silna. Załóżmy, że

$$(7.4) \quad \lim_{x \rightarrow a^-} f(x) < f(a)$$

(drugi przypadek jest symetryczny). Zwróćmy uwagę, że założyliśmy tu także, że ta granica lewostronna istnieje, czyli że a jest lewostronnym punktem skupienia zbioru A , to znaczy zbiór $A \cap (-\infty, a)$ jest niepusty.

Zauważmy, że

$$(7.5) \quad b \in A \cap (-\infty, a) \implies f(b) \leq \lim_{x \rightarrow a^-} f(x).$$

Ta ostatnia nierówność wynika z (7.1).

Wobec (7.4) istnieje (np. na mocy Własności 1.4.6) taka liczba $c \in \mathbb{R}$, że

$$(7.6) \quad \lim_{x \rightarrow a^-} f(x) < c < f(a).$$

Pokażemy najpierw nie wprost, że $c \notin f(A)$. Istotnie, gdyby $c \in f(A)$, to z definicji obrazu $\exists t \in A : c = f(t)$. Z Własności 2.3.3 wynika, że $t < a$, ale stąd i z (7.5)

$$c = f(t) \leq \lim_{x \rightarrow a^-} f(x),$$

a to jest sprzeczne z (7.6). Zatem $c \notin f(A)$.

Ponieważ $A \cap (-\infty, a) \neq \emptyset$, zatem $\exists d \in A : d < a$. Z (7.5) i (7.6) mamy

$$f(d) \leq \lim_{x \rightarrow a^-} f(x) < c < f(a).$$

Ale ponieważ $c \notin f(A)$, to otrzymujemy $[f(d), f(a)] \not\subset f(A)$, czyli $f(A)$ nie jest przedziałem (por. Charakterystykę przedziałów, czyli Własność 1.5.7). ■

Wniosek 7.1.5 *Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem, funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągła i albo rosnąca, albo malejąca. Wtedy $f^{-1} : f(A) \rightarrow A$ jest ciągła.*

Dowód: Niech f będzie rosnąca. Na mocy Własności 2.3.3 funkcja f^{-1} jest też rosnąca. Ponieważ A jest przedziałem i f jest ciągła, więc na mocy Własności Darboux rzeczywistych funkcji ciągłych (Twierdzenie 5.7.1) zbiór $f(A)$ jest przedziałem. Ponadto jego obraz poprzez f^{-1} , czyli $f^{-1}(f(A)) = A$ jest też przedziałem (z założenia). Zatem teza wynika z Twierdzenia 7.1.4 o funkcji monotonicznej na przedziale zastosowanego do f^{-1} . ■

Zauważmy, że stąd bardziej wprost wynika ciągłość funkcji arcus sinus, arcus tangens i logarytm.

Poniższe twierdzenie jest jakby odwróceniem Twierdzenia 7.1.4 o funkcji monotonicznej na przedziale.

Twierdzenie 7.1.6 (O iniekcji ciągłej na przedziale)

Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem, funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągłą iniekcją. Wtedy f jest albo rosnąca, albo malejąca.

W szczególności wtedy $f^{-1} : f(A) \rightarrow A$ jest też ciągła.

Dowód: Krok I. Załóżmy najpierw, że $A = [\alpha, \beta]$. Ponieważ f jest iniekcją, więc $f(\alpha) \neq f(\beta)$.

Przyjmijmy dla ustalenia uwagi, że $f(\alpha) < f(\beta)$ (drugi przypadek jest symetryczny). Pokażemy, że f jest rosnąca silnie.

Ustalmy najpierw dowolne $x \in (\alpha, \beta)$. Funkcja jest iniekcją, zatem $f(x) \neq f(\alpha)$. Chcemy pokazać, że $f(x) > f(\alpha)$. Pokażemy to nie wprost. Załóżmy zatem, że $f(x) < f(\alpha)$. Wtedy

$$\exists c \in \mathbb{R} : f(x) < c < f(\alpha) < f(\beta).$$

Stosujemy Twierdzenie 5.7.4 Darboux o przyjmowaniu wartości pośrednich do funkcji $f|_{[\alpha, x]}$ i $f|_{[x, \beta]}$. Zatem

$$\exists t \in (\alpha, x) : c = f(t) \quad \text{oraz} \quad \exists s \in (x, \beta) : c = f(s).$$

Ponieważ przedziały (α, x) i (x, β) są rozłączne, więc $s \neq t$, ale $f(s) = c = f(t)$, czyli mamy sprzeczność z iniektywnością.

Wiemy zatem, że $f(x) > f(\alpha)$. Symetrycznie pokazujemy, że $f(x) < f(\beta)$.

Ustalmy teraz dowolne $y \in (x, \beta)$. Chcemy pokazać, że $f(x) < f(y)$. Postępujemy znowu nie wprost, załóżmy, że $f(x) > f(y)$. Zatem

$$\exists d \in \mathbb{R} : f(y) < d < f(x) < f(\beta).$$

I teraz stosujemy Twierdzenie Darboux 5.7.4 o przyjmowaniu wartości pośrednich do funkcji $f|_{[x, y]}$ i $f|_{[y, \beta]}$, znowu otrzymujemy analogiczną sprzeczność z iniektywnością.

Czyli pokazaliśmy, że $\forall x, y \in [\alpha, \beta] : x < y \implies f(x) < f(y)$, a to oznacza, że f jest silnie rosnąca.

Krok II. Niech teraz A będzie dowolnym przedziałem. Na mocy Lematu 3.8.9 istnieją ciągi: nierosnący $(\alpha_n)_{n=1}^{\infty}$ i niemalejący $(\beta_n)_{n=1}^{\infty}$, że $A = \bigcup_{n=1}^{\infty} [\alpha_n, \beta_n]$. Zauważmy, że z Kroku I wynika w sposób indukcyjny, że

$$\text{albo } \forall n \in \mathbb{N}^* : f(\alpha_n) < f(\beta_n), \quad \text{albo } \forall n \in \mathbb{N}^* : f(\alpha_n) > f(\beta_n).$$

Dla ustalenia uwagi założymy, że zachodzi ta pierwsza sytuacja. Wtedy z rozumowania w Kroku I wynika, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : f|_{[\alpha_n, \beta_n]}$ jest silnie rosnąca.

Ustalmy dowolne $x, y \in A$ takie, że $x < y$. Wtedy

$$\exists n \in \mathbb{N}^* : x \in [\alpha_n, \beta_n] \quad \text{i} \quad \exists m \in \mathbb{N}^* : y \in [\alpha_m, \beta_m],$$

a stąd $x, y \in [\alpha_k, \beta_k]$, gdzie $k = \max(n, m)$. Ponieważ $f|_{[\alpha_k, \beta_k]}$ jest silnie rosnąca, więc $f(x) < f(y)$. Z dowolności x, y mamy monotoniczność f .

Teza dodatkowa wynika wprost z Wniosku 7.1.5. ■

Zauważmy, że w powyższym twierdzeniu udowodniliśmy taką implikację:

*Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem oraz $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest ciągłą injekcją,
to funkcja odwrotna $f^{-1} : f(A) \rightarrow A$ jest też ciągła.*

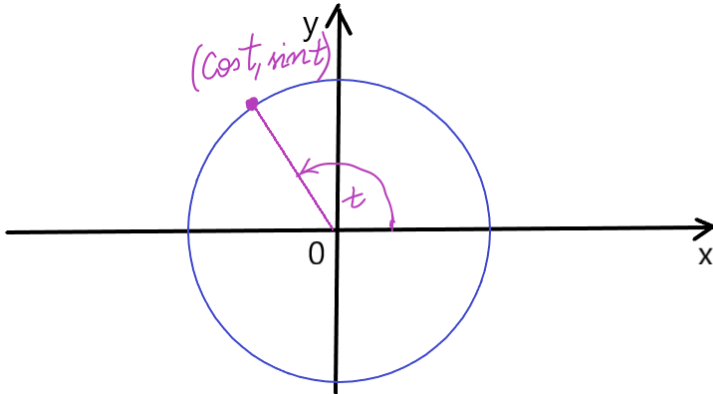
To jest ważne, że wartości funkcji f są w $\mathbb{R}$. Otóż nie można tego twierdzenia uogólnić na przypadek funkcji o wartościach zespolonych! Pokazuje to poniższy przykład.

Przykład 7.1.7 Niech $f : [0, 2\pi) \ni t \mapsto \cos t + i \sin t \in \mathbb{C}$. Wtedy

$$f([0, 2\pi)) = \{z \in \mathbb{C} : |z| = 1\} = S^1$$

i f jest ciągłą injekcją. Możemy zatem rozważyć $f^{-1} : S^1 \rightarrow [0, 2\pi)$. Ale to odwzorowanie jest nieciągłe.

Dowód:

Mianowicie jeśli weźmiemy

$$w_n = \cos\left(2\pi - \frac{1}{n}\right) + i \sin\left(2\pi - \frac{1}{n}\right), \quad n \in \mathbb{N}^*,$$

to przy $n \rightarrow \infty$

$$w_n \longrightarrow 1, \quad f^{-1}(w_n) = 2\pi - \frac{1}{n} \longrightarrow 2\pi \neq 0 = f^{-1}(1).$$

■

7.2 Funkcje jednostajnie ciągłe

Definicja 7.2.1 (Jednostajna ciągłość) Niech $A \subset \mathbb{C}$ oraz $f : A \longrightarrow \mathbb{C}$. Mówimy, że f jest *jednostajnie ciągła* na A , jeśli

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall z, w \in A : |z - w| < \delta \implies |f(z) - f(w)| < \varepsilon.$$

Wniosek 7.2.2 Funkcja jednostajnie ciągła jest ciągła.

Dowód: Niech $A \subset \mathbb{C}$ oraz $f : A \longrightarrow \mathbb{C}$.

Teza wynika z zasad logiki (zmiana kolejności kwantyfikatorów), bo ze zdania

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall z \in A \forall w \in A : |z - w| < \delta \implies |f(z) - f(w)| < \varepsilon$$

wynika zdanie

$$\forall z \in A \forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall w \in A : |z - w| < \delta \implies |f(z) - f(w)| < \varepsilon.$$

■

Przykład 7.2.3 1. Dowolna funkcja liniowa jest jednostajnie ciągła.

2. $\mathbb{C} \ni x \longmapsto |x| \in \mathbb{C}$ jest funkcją jednostajnie ciągłą, więc i ciągłą.

3. Funkcja sinus jest jednostajnie ciągła.

4. Funkcja $\mathbb{C} \ni z \longmapsto z^2 \in \mathbb{C}$ nie jest jednostajnie ciągła.

Dowód: 1. Niech $a, b \in \mathbb{C}$ oraz $f : \mathbb{C} \ni z \longmapsto az + b \in \mathbb{C}$. Jeśli $a = 0$, to

$$\forall \varepsilon > 0 \forall z, w \in \mathbb{C} : |f(z) - f(w)| = 0 < \varepsilon.$$

Natomiast jeśli $a \neq 0$, to

$$\forall \varepsilon > 0 \forall z, w \in \mathbb{C} : |z - w| < \frac{\varepsilon}{|a|} \implies |f(z) - f(w)| = |a||z - w| < \varepsilon.$$

2. Ponieważ $\forall z, w \in \mathbb{C} : ||z| - |w|| \leq |z - w|$ z Własności 1.6.1 modułu, więc jeśli ustalimy dowolne $\varepsilon > 0$, to $\delta = \varepsilon$ jest dobra. Ciągłość wynika z Wniosku 7.2.2.

3. Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Wobec tożsamości trygonometrycznych i Własności 2.2.1 dla dowolnych $x, y \in \mathbb{R}$

$$|x - y| < \varepsilon \implies |\sin x - \sin y| = \left| 2 \sin \frac{x-y}{2} \cos \frac{x+y}{2} \right| \leq 2 \left| \frac{x-y}{2} \right| \cdot 1 < \varepsilon.$$

4. Ustalmy dowolne $\delta > 0$, wtedy

$$\left| \left(n + \frac{\delta}{2} \right)^2 - n^2 \right| = n\delta + \frac{\delta^2}{4} \longrightarrow +\infty (n \rightarrow \infty).$$

Z definicji granicy niewłaściwej dla każdego δ istnieje takie $n \in \mathbb{N}^*$, że

$$\left| n + \frac{\delta}{2} - n \right| = \frac{\delta}{2} < \delta \quad \text{oraz} \quad \left| \left(n + \frac{\delta}{2} \right)^2 - n^2 \right| > 1.$$

■

Ostatni podpunkt Przykładu 7.2.3 pokazuje, że implikacja przeciwna do tej we Wniosku 7.2.2 nie jest prawdziwa. Jednak w pewnych przypadkach implikacja daje się odwrócić.

Twierdzenie 7.2.4 (Jednostajna ciągłość na zbiorze zwartym) *Niech $A \subset \mathbb{C}$ będzie zbiorem zwartym i $f : A \longrightarrow \mathbb{C}$. Jeśli f jest ciągła, to f jest jednostajnie ciągła.*

Dowód: Kontrapozycja: Załóżmy, że f nie jest jednostajnie ciągła. Pokażemy, że nie jest ciągła.

f nie jest jednostajnie ciągła, zatem

$$\exists \varepsilon_0 > 0 \forall n \in \mathbb{N}^* \exists x_n, y_n \in A : |x_n - y_n| < \frac{1}{n} \quad \text{oraz} \quad |f(x_n) - f(y_n)| \geq \varepsilon_0.$$

Mamy $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$. Ponieważ A jest zwarty, zatem istnieje podciąg $(x_n)_{n \in \mathbb{L}}$ zbieżny do pewnego $x \in A$.

Teraz rozważmy $(y_n)_{n \in \mathbb{L}} \subset A$. Ze zwartości A istnieje podciąg $(y_n)_{n \in \mathbb{M}}$ zbieżny do $y \in A$. Na mocy Twierdzenia 3.5.4 o podciągu ciągu zbieżnego $(x_n)_{n \in \mathbb{M}}$ jest zbieżny do x .

Z ciągłości modułu (Przykład 7.2.3) wnioskujemy, że ciąg $(|x_n - y_n|)_{n \in \mathbb{M}}$ jest zbieżny do $|x - y|$. Ale ponieważ $|x_n - y_n| < 1/n$, więc $|x - y| \leq 0$ z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej w granicy, czyli $x = y$.

W szczególności $f(x) = f(y)$. Ale przynajmniej jeden z ciągów $(f(x_n))_{n \in \mathbb{N}}$ lub $(f(y_n))_{n \in \mathbb{N}}$ nie jest zbieżny do $f(x) = f(y)$. Bo gdyby oba były zbieżne do tej granicy, to mielibyśmy jeszcze raz z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej

$$|f(x) - f(y)| \geq \varepsilon_0 > 0.$$

Pokazaliśmy, że f nie jest ciągła. ■

Twierdzenie 7.2.5 *Funkcja jednostajnie ciągła przeprowadza ciągi Cauchy'ego w ciągi Cauchy'ego.*

Dowód: Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ będzie jednostajnie ciągła i $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A$ będzie ciągiem Cauchy'ego. Trzeba pokazać, że $(f(x_n))_{n=1}^{\infty}$ jest ciągiem Cauchy'ego.

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji jednostajnej ciągłości

$$\exists \delta > 0 \forall x, y \in A : |x - y| < \delta \implies |f(x) - f(y)| < \varepsilon.$$

Z definicji ciągu Cauchy'ego

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N : |x_n - x_m| < \delta.$$

Z tych dwóch faktów wynika

$$\forall n, m \geq N : |f(x_n) - f(x_m)| < \varepsilon.$$

■

Funkcja ciągła nie ma tej własności. Rozważmy $f : \mathbb{C} \setminus \{0\} \ni x \mapsto 1/x \in \mathbb{C}$ i ciąg $(1/n)_{n=1}^{\infty}$. Jest to ciąg Cauchy'ego, ale $f(1/n) = n$ dla $n \in \mathbb{N}^*$, a $(n)_{n=1}^{\infty}$ nie jest ciągiem Cauchy'ego.

Twierdzenie 7.2.6 (O rozszerzaniu funkcji jednostajnie ciągłych)

Niech $A \subset \mathbb{C}$. Jeśli $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ jest jednostajnie ciągła, to istnieje dokładnie jedna taka funkcja $\bar{f} : \bar{A} \rightarrow \mathbb{C}$ jednostajnie ciągła, że $\forall x \in A : \bar{f}(x) = f(x)$.

Dowód: Niech $x \in \bar{A}$. Na mocy Ciągowego kryterium domknięcia (Własność 4.3.4) istnieje $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset A$ zbieżny do x . Wobec Własności 3.6.2 jest to ciąg Cauchy'ego. Zatem ciąg $(f(x_n))_{n=1}^{\infty} \subset \mathbb{C}$ jest Cauchy'ego na mocy Twierdzenia 7.2.5. Na mocy Twierdzenia 3.6.5 o zespolonych ciągach Cauchy'ego jest on zbieżny. Oznaczmy jego granicę symbolem $\bar{f}(x)$.

Trzeba teraz pokazać:

1. jednoznaczność (że dla dowolnego $x \in \bar{A}$ istnieje dokładnie jedno $\bar{f}(x)$);
2. jednostajną ciągłość $\bar{f}$;
3. $\bar{f}|_A \equiv f$.

Ad 1. Ustalmy dowolny $x \in \bar{A}$. Niech $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$ i $(z_n)_{n=1}^\infty \subset A$ będą zbieżne do x . Z nierówności trójkąta dla modułu

$$0 \leq |z_n - x_n| = |z_n - x - (x_n - x)| \leq |z_n - x| + |x_n - x|,$$

a stąd na mocy Twierdzenia 3.3.4 o trzech ciągach $|z_n - x_n| \rightarrow 0$.

Chcemy pokazać, że ciągi $(f(x_n))_{n=1}^\infty, (f(z_n))_{n=1}^\infty$ mają tę samą granicę (będzie nią $\bar{f}(x)$). Wystarczy pokazać, że $|f(z_n) - f(x_n)| \rightarrow 0$.

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Funkcja f jest jednostajnie ciągła, zatem

$$\exists \delta > 0 \forall a, b \in A : |a - b| < \delta \implies |f(a) - f(b)| < \varepsilon.$$

Z definicji granicy ciągu, ponieważ $|z_n - x_n| \rightarrow 0$, więc

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |z_n - x_n| < \delta.$$

Ale z tych dwóch faktów wynika, że

$$\forall n \geq N : |f(z_n) - f(x_n)| < \varepsilon.$$

Ad 2. Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Ponieważ f jest jednostajnie ciągła, zatem

$$(7.7) \quad \exists \eta > 0 \forall a, b \in A : |a - b| < \eta \implies |f(a) - f(b)| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Niech $\delta := \eta/3$ i niech $x, y \in \bar{A}$ będą takie, że $|x - y| < \delta$. Chcemy pokazać, że zachodzi $|\bar{f}(x) - \bar{f}(y)| < \varepsilon$.

Z Ciągowego kryterium domknięcia (Własność 4.3.4) istnieją takie $(x_n)_{n=1}^\infty \subset A$ i $(y_n)_{n=1}^\infty \subset A$, że $x_n \rightarrow x$ i $y_n \rightarrow y$. Z definicji granicy ciągu

$$\begin{aligned} \exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_1 : & |x_n - x| < \delta; \\ \exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N_2 : & |y_n - y| < \delta. \end{aligned}$$

Zatem jeśli $N = N_1 + N_2$, to

$$\forall n \geq N : |x_n - x| + |y_n - y| < 2\delta,$$

a ponieważ $|x - y| < \delta$, to wobec nierówności trójkąta dla modułu

$$\forall n \geq N : |x_n - y_n| = |x_n - x + x - y - (y_n - y)| < 3\delta = \eta.$$

A stąd i z (7.7)

$$\forall n \geq N : |f(x_n) - f(y_n)| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Z ciągłości modułu (Przykład 7.2.3) i Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej w granicy mamy

$$|\bar{f}(x) - \bar{f}(y)| \leq \frac{\varepsilon}{2} < \varepsilon.$$

Ad 3. Równość $\bar{f}|_A \equiv f$ wynika z definicji Heinego ciągłości i definicji $\bar{f}$, bo wobec Wniosku 7.2.2 funkcja f jest ciągła. ■

Funkcja ciągła nie ma tej własności. Na przykład jeśli $f : \mathbb{R} \setminus \{0\} \ni x \mapsto 1/x \in \mathbb{R}$, to dla f nie da się dobrać takiej wartości w 0, żeby przedłużyć tę funkcję do funkcji ciągłej na $\mathbb{R}$.

7.3 Funkcje lipschitzowskie (i hölderowskie)

Definicja 7.3.1 (Warunek Lipschitza) ²⁷ Niech $A \subset \mathbb{C}$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{C}$. Mówimy, że f jest *lipschitzowska* lub że spełnia *warunek Lipschitza*, jeśli

$$\exists L > 0 \forall x, y \in A : |f(x) - f(y)| \leq L|x - y|.$$

Przykład 7.3.2 Każda funkcja liniowa jest lipschitzowska. Moduł jest funkcją lipschitzowską. Niech $a > 0$. Wtedy $[a, +\infty) \ni x \mapsto \sqrt{x} \in \mathbb{R}$ jest lipschitzowska.

Dowód: Funkcja stała jest lipschitzowska z dowolną stałą L . Każda niestała funkcja liniowa jest nawet *podobieństwem*, bo jeśli $f(z) = az + b$, to $|f(x) - f(y)| = |a||x - y|$.

Moduł jest funkcją lipschitzowską, bo $||x| - |y|| \leq |x - y|$.

Funkcja $[a, +\infty) \ni x \mapsto \sqrt{x} \in \mathbb{R}$ jest lipschitzowska, bo wobec (1.5)

$$|\sqrt{x} - \sqrt{y}| = \frac{|x - y|}{\sqrt{x} + \sqrt{y}} \leq \frac{1}{2\sqrt{a}}|x - y|, \quad x, y \geq a.$$

■

Własność 7.3.3 Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem oraz niech $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągła. Jeśli f jest różniczkowalna w $\text{Int}(A)$ i jej pochodna jest ograniczona, to f jest lipschitzowska.

Dowód: Z założenia wynika, że $\exists M \in \mathbb{R} \forall c \in \text{Int}(A) : |f'(c)| \leq M$. Ustalmy dowolne $a, b \in A$ takie, że $a < b$. Wtedy $[a, b] \subset A$ na mocy Charakteryzacji przedziałów (Własność 1.5.7). Stosujemy Twierdzenie 6.2.6 Lagrange’a do $f|_{[a,b]}$ otrzymując

$$|f(a) - f(b)| \leq M|a - b|.$$

■

---

²⁷Rudolf Lipschitz (1832-1903), matematyk niemiecki

Twierdzenie 7.3.4 *Funkcja lipschitzowska jest jednostajnie ciągła.*

Dowód: Niech $A \subset \mathbb{C}$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ spełnia warunek Lipschitza ze stałą $L > 0$. Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$ i połóżmy $\delta = \varepsilon/L$. Niech $a, b \in A$. Jeśli $|a - b| < \delta$, to z warunku Lipschitza i wyboru δ

$$|f(a) - f(b)| \leq L|a - b| < L\delta = \varepsilon.$$

■

Implikacja przeciwna nie jest prawdziwa: np. funkcja $[0, +\infty) \ni x \mapsto \sqrt{x} \in \mathbb{R}$ jest jednostajnie ciągła, ale nie jest lipschitzowska (ćwiczenie).

Definicja 7.3.5 (Warunek Höldera) ²⁸ Niech $A \subset \mathbb{C}$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{C}$. Mówimy, że f jest *hölderowska* lub że spełnia *warunek Höldera*, jeśli

$$\exists H > 0 \exists \alpha > 0 \forall x, y \in A : \quad |f(x) - f(y)| \leq H|x - y|^\alpha.$$

Warunek Höldera jest istotnym uogólnieniem warunku Lipschitza.

Przykład 7.3.6 *Funkcja $[0, +\infty) \ni x \mapsto \sqrt{x} \in \mathbb{R}$ jest hölderowska z wykładnikiem $1/2$, ale nie jest lipschitzowska.*

Dowód: ćwiczenie. ■

Twierdzenie 7.3.7 *Funkcja hölderowska jest jednostajnie ciągła.*

Dowód: ćwiczenie. ■

7.4 Funkcje ograniczone

Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$. Przypomnijmy, że f jest *ograniczona*, jeśli zbiór wartości $f(A)$ jest ograniczony. Zauważmy, że jest to równoważne z warunkiem

$$\exists M > 0 \forall x \in A : \quad |f(x)| < M.$$

Definicja 7.4.1 (Oscylacja)

Niech $A, \Delta \subset \mathbb{R}$ będą przedziałami, $\Delta \subset A$ i funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ograniczona. *Oscylacją* f na przedziale Δ nazywamy

$$\operatorname{osc}_\Delta f := \sup\{|f(x) - f(y)| : x, y \in \Delta\}.$$

---

²⁸Otto Ludwig Hölder (1859-1937), matematyk niemiecki

Na przykład $\text{osc}_{[0,\pi)} \sin = 1$, $\text{osc}_{\mathbb{R}} \sin = 2$.

Własność 7.4.2 Niech $A, \Delta \subset \mathbb{R}$ będą przedziałami, $\Delta \subset A$ i funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ograniczona. Wtedy $\text{osc}_{\Delta} f \in [0, +\infty)$.

Ponadto $f|_{\Delta}$ jest stała wtedy i tylko wtedy, gdy $\text{osc}_{\Delta} f = 0$.

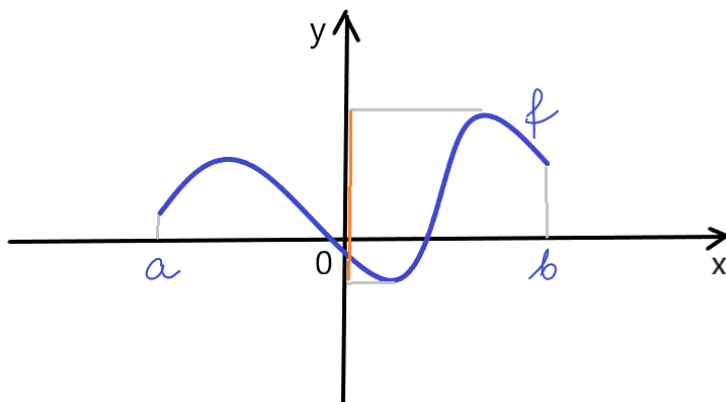
Dowód: Funkcja f jest ograniczona, to znaczy $\exists M > 0 \forall x \in \Delta : |f(x)| < M$. A stąd i z nierówności trójkąta dla modułu

$$\forall x, y \in \Delta : |f(x) - f(y)| \leq |f(x)| + |f(y)| \leq 2M.$$

To oznacza, że zbiór w definicji oscylacji jest ograniczony od góry, zatem ma supremum skończone (na mocy Aksjomatu Dedekinda, to znaczy Twierdzenia 1.4.9).

Funkcja $f|_{\Delta}$ nie jest stała wtedy i tylko wtedy, gdy $\exists a, b \in \Delta : f(a) \neq f(b)$, ale stąd $\text{osc}_{\Delta} f \geq |f(a) - f(b)| > 0$. Jeśli $f|_{\Delta}$ jest stała, to zbiór w definicji oscylacji jest jednoelementowy i tym jedynym elementem jest 0. ■

W poniższej własności pokażemy, że oscylacja funkcji na rysunku na odcinku $[a, b]$ jest długością tego pomarańczowego pionowego odcinka.

Własność 7.4.3 (Wzór na oscylację) Niech $A, \Delta \subset \mathbb{R}$ będą przedziałami, $\Delta \subset A$ i funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ograniczona. Wtedy

$$\text{osc}_{\Delta} f := \sup\{f(x) : x \in \Delta\} - \inf\{f(x) : x \in \Delta\}.$$

Dowód: Niech $a = \sup\{f(x) : x \in \Delta\}$ i $b := \inf\{f(x) : x \in \Delta\}$. Zauważmy, że $a \geq b$ z własności kresów.

Z definicji oscylacji i własności modułu dla dowolnych $u, v \in \Delta$ zachodzi

$$f(u) - f(v) \leq \text{osc}_{\Delta} f.$$

Ustalmy teraz dowolne $v \in \Delta$. Mamy

$$\forall u \in \Delta : \quad f(u) \leq f(v) + \operatorname{osc}_{\Delta} f,$$

zatem wprost z definicji $a = \sup\{f(u) : u \in \Delta\} \leq f(v) + \operatorname{osc}_{\Delta} f$. Ale stąd i z dowolności v mamy

$$\forall v \in \Delta : \quad f(v) \geq a - \operatorname{osc}_{\Delta} f,$$

zatem $b = \inf\{f(v) : v \in \Delta\} \geq a - \operatorname{osc}_{\Delta} f$. Pokazaliśmy zatem, że

$$\operatorname{osc}_{\Delta} f \geq a - b.$$

Z definicji kresów

$$\forall t, s \in \Delta : \quad b \leq f(t) \leq a \quad \text{oraz} \quad -a \leq -f(s) \leq -b.$$

Jeśli dodamy stronami te nierówności otrzymamy z własności modułu

$$\forall t, s \in \Delta : \quad |f(t) - f(s)| \leq a - b$$

i wystarczy wziąć supremum po lewej stronie, aby uzyskać $\operatorname{osc}_{\Delta} f \leq a - b$. ■

Przykład 7.4.4 Jeśli $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ jest dana wzorem

$$f(x) = \begin{cases} \sin \frac{1}{x}, & x \neq 0 \\ 0, & x = 0 \end{cases},$$

to f jest funkcją ograniczoną i dla każdego przedziału Δ , do którego należy 0, mamy $\operatorname{osc}_{\Delta} f = 2$.

Dowód: ćwiczenie. ■

Dla przedziału Δ oznaczmy symbolem $|\Delta|$ jego długość.

Twierdzenie 7.4.5 (Oscylacja funkcji ciągłej)

Niech $a, b \in \mathbb{R}$, $a < b$ i funkcja $f : [a, b] \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągła. Wtedy

$$\forall \varepsilon > 0 \exists \delta > 0 \forall \Delta \subset [a, b] : \quad \Delta \text{ jest przedziałem i } |\Delta| < \delta \implies \operatorname{osc}_{\Delta} f < \varepsilon.$$

Dowód: Ponieważ $[a, b]$ jest zwarty (na mocy Twierdzenia 4.4.3, bo jest domknięty i ograniczony w $\mathbb{R}$), zatem f jest jednostajnie ciągła na mocy Twierdzenia 7.2.4 o jednostajnej ciągłości na zbiorze zwartym. Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji jednostajnej ciągłości

$$\exists \delta > 0 \forall x, y \in [a, b] : \quad |x - y| < \delta \implies |f(x) - f(y)| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Niech teraz $\Delta \subset [a, b]$ będzie przedziałem i $|\Delta| < \delta$. Zatem $\forall t, s \in \Delta : |t - s| \leq |\Delta| < \delta$, a stąd $|f(t) - f(s)| < \varepsilon/2$. Z definicji supremum

$$\operatorname{osc}_{\Delta} f \leq \frac{\varepsilon}{2} < \varepsilon. \quad \blacksquare$$

7.5 Funkcje wypukłe

W tym rozdziale rozważamy funkcje wypukłe. Analogiczne twierdzenia i wnioski są prawdziwe dla funkcji wklęsłych, co można wywnioskować z tych wyników podanych tutaj, wykorzystując definicję funkcji wklęsłej.

Twierdzenie 7.5.1 (Iloraz różnicowy funkcji wypukłej) *Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$, to następujące warunki są równoważne:*

(ι) f jest wypukła;

(ι) $\forall a \in A : \mathcal{I}_{f,a}$ jest funkcją niemalejącą;

$$(\iota\iota) \quad \forall a, b, c \in A : \quad a < b < c \implies \frac{f(a) - f(b)}{a - b} \leq \frac{f(b) - f(c)}{b - c}.$$

Dowód: (ι) $\implies$ ($\iota\iota$)

Ustalmy dowolne $a \in A$. Dziedzina $\mathcal{I}_{f,a}$ jest $A \setminus \{a\}$.

I. Pokażemy najpierw, że $\mathcal{I}_{f,a}$ jest niemalejący w $A \cap (-\infty, a)$. Ustalmy dowolne $x, y \in A$ takie, że $x < y < a$.

Niech $t := (a - y)/(a - x)$. Wtedy $t \in (0, 1)$,

$$1 - t = 1 - \frac{a - y}{a - x} = \frac{a - x - a + y}{a - x} = \frac{y - x}{a - x}$$

oraz

$$tx + (1 - t)a = \frac{a - y}{a - x}x + \frac{y - x}{a - x}a = \frac{ax - xy + ay - xa}{a - x} = y.$$

Z (ι) (to znaczy z definicji wypukłości f)

$$f(y) = f(tx + (1 - t)a) \leq tf(x) + (1 - t)f(a),$$

czyli

$$f(y) - f(a) \leq tf(x) + (1 - t)f(a) - f(a) = t(f(x) - f(a)) = \frac{a - y}{a - x}(f(x) - f(a))$$

i wystarczy wydzielić przez $y - a$, by otrzymać

$$\mathcal{I}_{f,a}(y) \geq \mathcal{I}_{f,a}(x).$$

II. Drugi przypadek jest symetryczny: pokazujemy, że $\mathcal{I}_{f,a}$ jest niemalejący w $A \cap (a, +\infty)$. Czyli ustalamy dowolne $x, y \in A$ takie, że $a < x < y$. Należy teraz wziąć $t = (y - x)/(y - a)$ i pokazać, że $x = ta + (1 - t)y$, a potem postępujemy symetrycznie.

III. Z punktów I i II wynika, że $\forall b \in A$: funkcja $\mathcal{I}_{f,b}$ jest niemalejąca zarówno w przedziale $A \cap (b, +\infty)$, jak i w $A \cap (-\infty, b)$.

Ustalmy teraz dowolne $x, y \in A$ takie, że $x < a < y$. Wiemy już, że

$$\mathcal{I}_{f,x}(a) \leq \mathcal{I}_{f,x}(y) \quad \text{oraz} \quad \mathcal{I}_{f,y}(x) \leq \mathcal{I}_{f,y}(a).$$

Stąd wynika, że

$$\mathcal{I}_{f,a}(x) = \mathcal{I}_{f,x}(a) \leq \mathcal{I}_{f,x}(y) = \mathcal{I}_{f,y}(x) \leq \mathcal{I}_{f,y}(a) = \mathcal{I}_{f,a}(y).$$

$(\iota) \implies (\iota\iota)$ Ustalmy dowolne $a, b, c \in A$ takie, że $a < b < c$. Wtedy z (ι)

$$\frac{f(a) - f(b)}{a - b} = \mathcal{I}_{f,b}(a) \leq \mathcal{I}_{f,b}(c) = \frac{f(b) - f(c)}{b - c}.$$

$(\iota\iota) \implies (\iota)$ Ustalmy dowolne $x, y \in A$ i $t \in [0, 1]$. Chcemy pokazać, że

$$f(tx + (1 - t)y) \leq tf(x) + (1 - t)f(y).$$

Bez straty ogólności możemy założyć, że $x < y$ oraz $t \in (0, 1)$. Wtedy $x < tx + (1 - t)y < y$ z Lematu 1.5.2. Z $(\iota\iota)$

$$\frac{f(x) - f(tx + (1 - t)y)}{x - tx - (1 - t)y} \leq \frac{f(tx + (1 - t)y) - f(y)}{tx + (1 - t)y - y}.$$

Przekształcamy równoważnie

$$\begin{aligned} \frac{f(x) - f(tx + (1 - t)y)}{(1 - t)(x - y)} &\leq \frac{f(tx + (1 - t)y) - f(y)}{t(x - y)} \\ tf(x) - tf(tx + (1 - t)y) &\geq (1 - t)f(tx + (1 - t)y) - (1 - t)f(y) \\ f(tx + (1 - t)y) &\leq tf(x) + (1 - t)f(y). \end{aligned}$$

■

Definicja 7.5.2 (Pochodne jednostronne) Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem, $a \in A$ i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$. Jeśli istnieje granica

$$\lim_{x \rightarrow a^+} \mathcal{I}_{f,a}(x) \quad \left(\text{odp. } \lim_{x \rightarrow a^-} \mathcal{I}_{f,a}(x) \right)$$

to nazywamy ją pochodną **prawostronną** (odpowiednio **lewostronną**) funkcji f w punkcie a i oznaczamy symbolem $f'_+(a)$ (odpowiednio $f'_-(a)$).

Na przykład pochodną lewostronną funkcji $|\cdot|$ w 0 jest -1 , a pochodną prawostronną 1.

Wniosek 7.5.3 *Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem otwartym, $a \in A$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest wypukła, to istnieją pochodne jednostronne w punkcie a .*

Dowód: Wobec Twierdzenia 7.5.1 o ilorazie różnicowym funkcji wypukłej $\mathcal{I}_{f,a}$ jest funkcją niemalejącą. Wystarczy teraz skorzystać z Twierdzenia 7.1.1 o granicach jednostronnych funkcji monotonicznej. ■

Wniosek 7.5.4 *Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem otwartym i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest wypukła, to f jest różniczkowalna poza zbiorem co najwyżej przeliczalnym.*

Dowód: Wobec Wniosku 7.5.3 istnieją pochodne jednostronne. Co więcej wobec monotoniczności ilorazu różnicowego (Twierdzenie 7.5.1) mamy

$$f'_-(a) = \lim_{t \rightarrow 0^-} \frac{f(a+t) - f(a)}{t} = \lim_{h \rightarrow 0^+} \mathcal{I}_{f,a}(a-h) \leq \lim_{h \rightarrow 0^+} \mathcal{I}_{f,a}(a+h) = f'_+(a)$$

dla dowolnego $a \in A$ (por. Twierdzenie 5.1.9).

Z monotoniczności ilorazu różnicowego wynika (por. dowód Twierdzenia 7.1.3), że

$$a < t < b \implies f'_+(a) \leq \mathcal{I}_{f,a}(t) = \mathcal{I}_{f,t}(a) \leq \mathcal{I}_{f,t}(b) = \mathcal{I}_{f,b}(t) \leq f'_-(b).$$

Jeśli obie pochodne jednostronne w $a \in A$ są równe, to istnieje pochodna $f'(a)$ z Twierdzenia 5.3.5 o zależności między granicą i granicami jednostronnymi.

Niech teraz $Z := \{z \in A : f \text{ nie jest różniczkowalna w } z\}$. Wobec powyższego $f'_-(z) < f'_+(z)$ dla $z \in Z$ i jeśli zdefiniujemy $\Delta_z = (f'_-(z), f'_+(z))$, to będzie to przedział otwarty. Co więcej, jeśli $a, b \in Z$ i $a < b$, to $\Delta_a \cap \Delta_b = \emptyset$. Z Własności 4.2.5 Suslina zbiór Z jest co najwyżej przeliczalny. ■

Wniosek 7.5.5 (Ciągłość funkcji wypukłej na przedziale otwartym) *Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem otwartym, $a \in A$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest wypukła, to*

$$\exists \delta > 0 \exists M > 0 \forall x \in A : 0 < |x - a| < \delta \implies |f(x) - f(a)| < M|x - a|.$$

W szczególności f jest ciągła w a .

Dowód: Wobec Wniosku 7.5.3 istnieją pochodne jednostronne. Z definicji Cauchy'ego granic jednostronnych

$$\exists \delta_1 > 0 \forall x \in A : 0 < x - a < \delta_1 \implies \left| \frac{f(x) - f(a)}{x - a} - f'_+(a) \right| < 1$$

zatem z własności modułu dla takich x

$$\left| \frac{f(x) - f(a)}{x - a} \right| < |f'_+(a)| + 1.$$

Symetrycznie pokazujemy, że

$$\exists \delta_2 > 0 \forall x \in A : \quad 0 < a - x < \delta_2 \implies \left| \frac{f(x) - f(a)}{x - a} \right| < |f'_-(a)| + 1.$$

Niech $M := \max(|f'_+(a)| + 1, |f'_-(a)| + 1)$ i $\delta := \min(\delta_1, \delta_2)$.

Ustalmy teraz dowolne $\varepsilon > 0$. Jeśli $x \in A$ i $|x - a| < \min(\delta, \varepsilon/M)$, to

$$|f(x) - f(a)| < \varepsilon.$$

■

Przykład 5.6.2 pokazuje, że założenie o otwartości przedziału jest konieczne.

Twierdzenie 7.5.6 (Wypukłość funkcji różniczkowalnej)

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem otwartym i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest różniczkowalna, to f jest wypukła wtedy i tylko wtedy, gdy f' jest niemalejąca.

Dowód: ($\implies$) Ustalmy dowolne $a, b \in A$ takie, że $a < b$, i dowolne $z \in (a, b)$. Wtedy wobec Twierdzenia 7.5.1 o ilorazie różnicowym funkcji wypukłej, Twierdzenia 5.3.5 o związku granicy i granic jednostronnych oraz Twierdzenia 5.1.9 o zachowaniu nierówności dla funkcji

$$\begin{aligned} f'(a) = f'_+(a) &= \lim_{x \rightarrow a^+} \mathcal{I}_{f,a}(x) \leq \\ &\leq \mathcal{I}_{f,a}(z) = \mathcal{I}_{f,z}(a) \leq \mathcal{I}_{f,z}(b) = \mathcal{I}_{f,b}(z) \leq \lim_{x \rightarrow b^-} \mathcal{I}_{f,b}(x) = f'_-(b) = f'(b). \end{aligned}$$

($\impliedby$) Przez kontrapozycję: Załóżmy, że f nie jest wypukła. Zatem na mocy Twierdzenia 7.5.1 o ilorazie różnicowym funkcji wypukłej (stosujemy punkt (uu))

$$\exists a, b, c \in A : \quad a < b < c \quad \text{oraz} \quad \frac{f(a) - f(b)}{a - b} > \frac{f(b) - f(c)}{b - c}.$$

Na mocy Twierdzenia 6.2.6 Lagrange'a o wartości średniej

$$\exists \eta \in (a, b) \exists \xi \in (b, c) : \quad f'(\eta) = \frac{f(a) - f(b)}{a - b} \quad \text{oraz} \quad f'(\xi) = \frac{f(b) - f(c)}{b - c}.$$

Mamy $\eta < \xi$ (bo $\eta < b < \xi$) oraz $f'(\eta) > f'(\xi)$, zatem f' nie jest niemalejąca. ■

Wniosek 7.5.7 (Wypukłość funkcji dwukrotnie różniczkowalnej)

Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem otwartym i $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ jest dwukrotnie różniczkowalna, to f jest wypukła wtedy i tylko wtedy, gdy f'' jest nieujemna.

Dowód: Bezpośredni wniosek z Twierdzenia 7.5.6 oraz Własności 6.3.1 i 6.3.2 mówiących o zależności między monotonicznością a znakiem pochodnej. ■

Wniosek 7.5.8 (Nierówność między średnimi arytmetyczną i geometryczną)

$$\forall n \in \mathbb{N}^* \quad \forall a_1, \dots, a_n > 0 : \quad \frac{a_1 + a_2 + \dots + a_n}{n} \geq \sqrt[n]{a_1 a_2 \cdot \dots \cdot a_n}.$$

Dowód: Ponieważ dla $x > 0$

$$(\ln x)'' = \left(\frac{1}{x}\right)' = -\frac{1}{x^2},$$

zatem $\ln$ jest funkcją wklęsłą na mocy Wniosku 7.5.7 i rosnącą na mocy Własności 6.3.2. W szczególności funkcja $-\ln$ jest wypukła i na mocy Nierówności Jensena (Twierdzenie 2.4.4)

$$\begin{aligned} -\ln \frac{a_1 + a_2 + \dots + a_n}{n} &\leq \frac{1}{n} (-\ln a_1 - \ln a_2 - \dots - \ln a_n) = \\ &= -\frac{1}{n} \ln(a_1 a_2 \cdot \dots \cdot a_n) = -\ln \sqrt[n]{a_1 a_2 \cdot \dots \cdot a_n}. \end{aligned}$$

Z monotoniczności logarytmu wynika teza. ■

7.6 Reguła de L'Hôpitala i badanie przebiegu zmienności

29

Twierdzenie 7.6.1 (Reguła de L'Hôpitala)

Niech $a, b \in \overline{\mathbb{R}}$, $a < b$, funkcje $f : (a, b) \rightarrow \mathbb{R}$, $g : (a, b) \rightarrow \mathbb{R}$ będą różniczkowalne i niech $c \in \{a, b\}$. Zakładamy, że $\forall x \in (a, b) : g(x) \neq 0$ i $g'(x) \neq 0$; że istnieje granica (właściwa lub niewłaściwa) $d := \lim_{x \rightarrow c} \frac{f'(x)}{g'(x)} \in \overline{\mathbb{R}}$; wreszcie, że zachodzi jeden z poniższych warunków:

$$(\iota) \lim_{x \rightarrow c} f(x) = 0 = \lim_{x \rightarrow c} g(x); \quad \text{albo} \quad (\upsilon) \lim_{x \rightarrow c} |g(x)| = +\infty.$$

$$\text{Wtedy } \lim_{x \rightarrow c} \frac{f(x)}{g(x)} = d.$$

Dowód: (Według Ważewskiego³⁰) Zauważmy, że na mocy Twierdzenia 6.2.8 Cauchy'ego o wartości średniej dla dowolnych różnych punktów $x, y \in (a, b)$ istnieje punkt $\xi = \xi(x, y)$ leżący pomiędzy nimi i taki, że

$$\frac{f'(\xi)}{g'(\xi)} = \frac{f(x) - f(y)}{g(x) - g(y)}.$$

²⁹Guillaume François Antoine de L'Hôpital (1661-1704) – matematyk francuski

³⁰Tadeusz Ważewski (1896-1972) – matematyk polski

Przekształcając to równanie otrzymamy

(7.8)

$$\forall x, y \in (a, b), x \neq y \exists \xi = \xi(x, y) \text{ pomiędzy } x \text{ i } y : \quad \frac{f(x)}{g(x)} = \left(1 - \frac{g(y)}{g(x)}\right) \frac{f'(\xi)}{g'(\xi)} + \frac{f(y)}{g(y)}.$$

Będziemy korzystać z definicji Heinego granicy. Ustalmy zatem dowolny ciąg $(x_n)_{n=1}^{\infty} \subset (a, b)$ dążący do c . Chcemy pokazać, że

$$\frac{f(x_n)}{g(x_n)} \longrightarrow d.$$

Ad (ι) . Znajdujemy ciąg $(y_n)_{n=1}^{\infty} \subset (a, b)$ taki, że

$$(*) \quad \forall n \in \mathbb{N}^* : y_n \neq x_n;$$

$$(**) \quad y_n \longrightarrow c;$$

$$(***) \quad \forall n \in \mathbb{N}^* : \max(|f(y_n)|, |g(y_n)|) \leq 2^{-n}|g(x_n)|.$$

Te ostatni warunek jest możliwy wobec założenia o granicach funkcji f i g w c .

Jak to robimy? Pokażemy to w przypadku $c = b$ (przypadek $c = a$ jest symetryczny). Ustalmy dowolne n . Wobec założenia (ι) , Własności 1.5.5, ciągłości modułu (Przykład 7.2.3) i Twierdzeń 5.5.1 o działaniach na funkcjach ciągłych i 5.5.3 o złożeniu funkcji ciągłych mamy

$$\lim_{t \rightarrow c} \max(|f(t)|, |g(t)|) = \lim_{t \rightarrow c} \frac{|f(t)| + |g(t)| + ||f(t)| - |g(t)||}{2} = 0,$$

zatem istnieje takie $y_n \in (x_n, c)$, że $\max(|f(y_n)|, |g(y_n)|) \leq 2^{-n}|g(x_n)|$. Ponieważ $\forall n \in \mathbb{N}^* : x_n < y_n < c$, więc z uogólnienia Twierdzenia o trzech ciągach (Wniosek 3.7.7) wnioskujemy, że $y_n \longrightarrow c$ ($n \rightarrow \infty$).

Zauważmy, że z warunku $(***)$ wynika, że

$$(7.9) \quad \frac{f(y_n)}{g(x_n)} \longrightarrow 0 \quad \text{oraz} \quad \frac{g(y_n)}{g(x_n)} \longrightarrow 0.$$

Niech teraz $\forall n \in \mathbb{N}^* : \xi_n = \xi(x_n, y_n)$ będzie liczbą dobraną z warunku (7.8). Z uogólnienia Twierdzenia o trzech ciągach (Wniosek 3.7.7) wynika, że $\xi_n \longrightarrow c$. Zatem z (7.8), definicji Heinego granicy oraz (7.9) wynika, że

$$\frac{f(x_n)}{g(x_n)} \longrightarrow d \quad (n \rightarrow \infty),$$

co kończy dowód w przypadku (ι) .

Ad (ι) . Ustalmy dowolny podciąg $(x_{n_k})_{k=1}^\infty$ ciągu $(x_n)_{n=1}^\infty$. Będziemy korzystać z Twierdzenia 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach (lub jego odpowiednika Własności 3.7.4 w przypadku granicy niewłaściwej).

Ustalmy dowolny ciąg $(y_j)_{j=1}^\infty \subset (a, b)$ dążący do c . Wybieramy teraz podciąg $(z_j)_{j=1}^\infty = (x_{n_{k_j}})_{j=1}^\infty$ ciągu $(x_{n_k})_{k=1}^\infty$ tak, aby

$$(*) \quad \forall j \in \mathbb{N}^* : y_j \neq z_j;$$

$$(**) \quad \forall j \in \mathbb{N}^* : |g(z_j)| \geq 2^j \max(|f(y_j)|, |g(y_j)|).$$

To ostatnie jest możliwe wobec założenia o granicy funkcji $|g|$ w c – podobnie jak w przypadku (ι) . Zauważmy, że z tego warunku wynika

$$(7.10) \quad \frac{f(y_j)}{g(z_j)} \longrightarrow 0 \quad \text{oraz} \quad \frac{g(y_j)}{g(z_j)} \longrightarrow 0.$$

Niech teraz $\forall j \in \mathbb{N}^* : \xi_j = \xi(z_j, y_j)$ będzie dobrana z warunku (7.8). Z uogólnienia Twierdzenia o trzech ciągach (Wniosek 3.7.7) wynika, że $\xi_j \longrightarrow c$. Zatem z (7.8), definicji Heinego granicy oraz (7.10) wnioskujemy, że

$$\frac{f(z_j)}{g(z_j)} \longrightarrow d \quad (j \rightarrow \infty).$$

Wystarczy teraz zastosować odpowiednio Twierdzenie 3.5.5 Cauchy'ego o podciągach lub jego odpowiednik Własność 3.7.4. ■

Wniosek 7.6.2 Niech $a \in \mathbb{R}$ i niech f, g będą określone i różniczkowalne w pewnym sąsiedztwie V punktu a . Zakładamy, że $\forall x \in V : g(x) \neq 0$ i $g'(x) \neq 0$; że istnieje granica (właściwa lub niewłaściwa) $d := \lim_{x \rightarrow a} \frac{f'(x)}{g'(x)} \in \overline{\mathbb{R}}$; wreszcie, że zachodzi jeden z poniższych warunków:

$$(\iota) \quad \lim_{x \rightarrow a} f(x) = 0 = \lim_{x \rightarrow a} g(x); \quad \text{albo} \quad (\iota) \quad \lim_{x \rightarrow a} |g(x)| = +\infty.$$

$$\text{Wtedy} \quad \lim_{x \rightarrow a} \frac{f(x)}{g(x)} = d.$$

Dowód: Niech $r > 0$ będzie takie, że $(a-r, a) \cup (a, a+r) \subset V$. Stosujemy poprzednie twierdzenie do $f|_{(a-r, a)}$ i $g|_{(a-r, a)}$ otrzymując z lokalności granicy $\lim_{x \rightarrow a^-} \frac{f(x)}{g(x)} = d$.

Następnie stosujemy do $f|_{(a, a+r)}$ i $g|_{(a, a+r)}$ otrzymując $\lim_{x \rightarrow a^+} \frac{f(x)}{g(x)} = d$. Wystarczy teraz zastosować Twierdzenie 5.3.5 o związku granicy z granicami jednostronnymi (lub jego odpowiednik dla granicy niewłaściwej). ■

Najpierw podamy przykłady użycia reguły.

Przykład 7.6.3

- $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\ln \frac{x+1}{x-1}}{\operatorname{arctg} x} = 2;$
- $\forall \alpha > 0 : \lim_{x \rightarrow 0} x^\alpha \ln x = 0;$
- $\lim_{x \rightarrow 1} \left(\frac{1}{\ln x} - \frac{1}{x-1} \right) = \frac{1}{2};$
- $\lim_{x \rightarrow 0} x^x = 1.$

Dowód (szkic): Mamy

$$\begin{aligned} \frac{(\ln(x+1) - \ln(x-1))'}{(\operatorname{arctg} x)'} &= \frac{1/(x+1) - 1/(x-1)}{-1/(x^2+1)} = 2 \frac{x^2+1}{x^2-1}; \\ \frac{(\ln x)'}{(x^{-\alpha})'} &= \frac{1/x}{-\alpha x^{-\alpha-1}} = -\frac{1}{\alpha} x^\alpha; \\ \frac{(x-1-\ln x)''}{((x-1)\ln x)''} &= \frac{1/x^2}{\frac{1}{x} + \frac{1}{x^2}}; \\ x^x &= e^{x \ln x}. \end{aligned}$$

■

A teraz przykłady, gdzie reguła nie działa.

Przykład 7.6.4 • $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{x^2 \sin(1/x)}{x} = 0$, ale $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{(x^2 \sin(1/x))'}{(x)'} \text{ nie istnieje};$

- $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{\cos x^2 + x^2}{\sin x^2 - x^2} = -1$, ale $\lim_{x \rightarrow +\infty} \frac{(\cos x^2 + x^2)'}{(\sin x^2 - x^2)'} \text{ nie istnieje};$
- $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{e^{x-2}}{e^{x-4}} = 0$, ale próba zastosowania reguły tylko sprawę komplikuje.

Dowód: ćwiczenie.

■

Lemat 7.6.5 *Jeśli W jest wielomianem, to*

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} W(x)e^{-x} = 0.$$

Dowód: Indukcja względem stopnia wielomianu.

I. Jeśli W jest funkcją stałą, to oczywiście teza spełniona.

II. Załóżmy teraz, że teza zachodzi dla wielomianów stopnia k dla pewnego ustalonego $k \in \mathbb{N}$. Niech W będzie wielomianem stopnia $k+1$. Wtedy W' jest wielomianem stopnia k i z założenia indukcyjnego

$$\lim_{x \rightarrow +\infty} W'(x)e^{-x} = 0.$$

Wystarczy teraz zastosować regułę de L'Hôpitala (Twierdzenie 7.6.1) do wielomianu W i funkcji $\mathbb{R} \ni x \mapsto e^x \in \mathbb{R}$ i to kończy dowód indukcyjny. ■

Przykład 7.6.6 Funkcja $f : \mathbb{R} \rightarrow \mathbb{R}$ dana wzorem $f(x) = \begin{cases} e^{-1/x}, & x > 0 \\ 0, & x \leq 0 \end{cases}$ jest klasy C^∞ i $\forall k \in \mathbb{N}^*$ jest k -płaska w 0 (jest nieskończenie płaska w 0).

Dowód: ćwiczenie. ■

Badanie przebiegu zmienności funkcji

SCHEMAT:

I. Dziedzina, miejsca zerowe, punkt przecięcia z osią Oy , parzystość, nieparzystość, okresowość, granice na krańcach dziedziny, asymptoty.

II. Pochodna: dziedzina, miejsca zerowe, znak.

III. Druga pochodna: dziedzina, miejsca zerowe, znak.

IV. Tabelka, wykres, przeciwdziedzina.

8 Ciągi funkcyjne

8.1 Zbieżność punktowa i jednostajna

Definicja 8.1.1 (Zbieżność punktowa) Niech $A \subset \mathbb{C}$, $\forall n \in \mathbb{N}^* : f_n : A \longrightarrow \mathbb{C}$ oraz $f : A \longrightarrow \mathbb{C}$. Mówimy, że *ciąg funkcyjny* $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest zbieżny *punktowo* do f , jeśli

$$\forall x \in A : \quad \lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x) = f(x).$$

Piszemy $f_n \longrightarrow f$ ($n \rightarrow \infty$).

Przykład 8.1.2 Niech $\forall n \in \mathbb{N}^* : f_n : \mathbb{C} \ni z \longmapsto \frac{z}{n} \in \mathbb{C}$. Wtedy $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest zbieżny punktowo do funkcji stale równej 0.

Dowód: Ustalmy $z \in \mathbb{C}$. Wobec Przykładu 3.1.2 i Twierdzenia 3.2.7 o działaniu na granicach ciągów

$$\lim_{n \rightarrow \infty} z \cdot \frac{1}{n} = 0.$$

■

W powyższym przykładzie zarówno wszystkie funkcje w ciągu, jak i funkcja graniczna są ciągłe. Jednak ciąg funkcji ciągłych może być zbieżny punktowo do funkcji nieciągłej.

Przykład 8.1.3 Niech $f_n : [0, 1] \ni x \longmapsto x^n \in \mathbb{R}$. Wtedy $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest zbieżny punktowo do funkcji $f : [0, 1] \longrightarrow \mathbb{R}$ danej wzorem

$$f(x) = \begin{cases} 0, & x \in [0, 1) \\ 1, & x = 1 \end{cases}.$$

Dowód: Przykład 3.9.1.

■

Definicja 8.1.4 (Zbieżność jednostajna i lokalnie jednostajna) Niech $A \subset \mathbb{C}$, $\forall n \in \mathbb{N}^* : f_n : A \longrightarrow \mathbb{C}$ oraz $f : A \longrightarrow \mathbb{C}$. Mówimy, że ciąg funkcyjny $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest zbieżny *jednostajnie* do f , jeśli

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N \forall x \in A : \quad |f_n(x) - f(x)| < \varepsilon.$$

Piszemy $f_n \Rightarrow f$ ($n \rightarrow \infty$).

Mówimy, że ciąg funkcyjny $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest zbieżny *lokalnie jednostajnie* do f , jeśli

$$\forall x \in A \exists U - \text{otoczenie } x \text{ w } A : \quad f_n|_U \Rightarrow f|_U.$$

Własność 8.1.5 *Jednostajna zbieżność implikuje lokalnie jednostajną zbieżność do tej samej granicy. A lokalnie jednostajna zbieżność implikuje zbieżność punktową do tej samej granicy.*

Dowód: Niech $(f_n)_{n=1}^\infty$ będzie ciągiem funkcji określonych na $A \subset \mathbb{C}$, zbieżnym jednostajnie do funkcji $f : A \rightarrow \mathbb{C}$. Wtedy dla dowolnego punktu $x \in A$ można wziąć $U = A$ w definicji lokalnie jednostajnej zbieżności.

Niech teraz $(f_n)_{n=1}^\infty$ będzie zbieżny lokalnie jednostajnie do f i ustalmy dowolny $x \in A$. Z definicji istnieje zatem otoczenie U punktu x w A takie, że

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N \forall t \in U : |f_n(t) - f(t)| < \varepsilon.$$

Ponieważ $x \in U$, więc w szczególności

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : |f_n(x) - f(x)| < \varepsilon.$$

■

Przykład 8.1.6 *Ciąg $(f_n)_{n=1}^\infty$ z Przykładu 8.1.2 jest lokalnie jednostajnie zbieżny do funkcji stale równej 0, ale nie jest jednostajnie zbieżny.*

Dowód: Niech $z \in \mathbb{C}$ i niech $U := K(0, |z| + 1)$. Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z Zasady Archimedesza (Twierdzenie 1.4.4) istnieje liczba naturalna $N > (|z| + 1)/\varepsilon$. Jeśli teraz $n \geq N$ i $w \in U$, to

$$|f_n(w) - 0| = \frac{|w|}{n} \leq \frac{|z| + 1}{N} < \varepsilon.$$

Z dowolności ε pokazaliśmy, że $f_n|_U \rightrightarrows f|_U$, gdzie $f \equiv 0$.

Z kolei wobec Własności 8.1.5 gdyby ten ciąg był jednostajnie zbieżny do jakiejś funkcji, to musiałaby to być funkcja $f \equiv 0$. Ale mamy

$$\forall n \in \mathbb{N}^* \exists x_n := n \in \mathbb{C} : |f_n(x_n) - 0| = \frac{n}{n} = 1,$$

zatem nie ma jednostajnej zbieżności. ■

Własność 8.1.7 *Jeśli $A \subset \mathbb{C}$, $\forall n \in \mathbb{N}^* : f_n : A \rightarrow \mathbb{C}$ oraz $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, to*

$$f_n \rightrightarrows f \iff \lim_{n \rightarrow \infty} \sup_{x \in A} |f_n(x) - f(x)| = 0.$$

Dowód:

$$\begin{aligned} f_n \rightrightarrows f &\iff \forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N \forall x \in A : |f_n(x) - f(x)| < \varepsilon \\ &\iff \forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N : \sup_{x \in A} |f_n(x) - f(x)| < \varepsilon \\ &\iff \lim_{n \rightarrow \infty} \sup_{x \in A} |f_n(x) - f(x)| = 0. \end{aligned}$$

■

W szczególności w $\mathcal{B}(A, \mathbb{C})$ z metryką Czebyszewa zbieżność jednostajna jest równoważna zbieżności względem metryki Czebyszewa.

Definicja 8.1.8 (Warunek Cauchy'ego)

Niech $A \subset \mathbb{C}$ oraz $\forall n \in \mathbb{N}^* : f_n : A \rightarrow \mathbb{C}$. Mówimy, że ciąg $(f_n)_{n=1}^\infty$ spełnia *warunek Cauchy'ego*, jeśli

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N \forall x \in A : |f_n(x) - f_m(x)| < \varepsilon.$$

Twierdzenie 8.1.9 (Warunek Cauchy'ego a jednostajna zbieżność) Jeśli $A \subset \mathbb{C}$ oraz $\forall n \in \mathbb{N}^* : f_n : A \rightarrow \mathbb{C}$, to ciąg $(f_n)_{n=1}^\infty$ spełnia warunek Cauchy'ego wtedy i tylko wtedy, gdy istnieje taka funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{C}$, że $f_n \rightrightarrows f$.

Dowód: ($\Rightarrow$) Ustalmy dowolne $x \in A$. Z warunku Cauchy'ego wynika, że

$$\forall \varepsilon > 0 \exists N \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N : |f_n(x) - f_m(x)| < \varepsilon,$$

to znaczy ciąg liczbowy $(f_n(x))_{n=1}^\infty$ jest ciągiem Cauchy'ego. Na mocy Twierdzenia 3.6.5 o zespolonych ciągach Cauchy'ego jest on zbieżny. Niech

$$f(x) := \lim_{n \rightarrow \infty} f_n(x).$$

Zdefiniowaliśmy funkcję $f : A \rightarrow \mathbb{C}$. Chcemy pokazać, że $f_n \rightrightarrows f$.

Ustalmy teraz dowolne $\varepsilon > 0$. Z warunku Cauchy'ego

$$\exists N' \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N' \forall x \in A : |f_n(x) - f_m(x)| < \frac{\varepsilon}{2}$$

przechodząc z $m \rightarrow \infty$ otrzymamy dla $n \geq N'$ oraz $x \in A$ z ciągłości modułu (Przykład 7.2.3) i Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej

$$|f_n(x) - f(x)| \leq \frac{\varepsilon}{2} < \varepsilon.$$

($\Leftarrow$) Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Z definicji jednostajnej zbieżności

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall n \geq N \forall x \in A : |f_n(x) - f(x)| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Zatem dla $m, n \geq N$ i $x \in A$ mamy z nierówności trójkąta dla modułu

$$\begin{aligned} |f_n(x) - f_m(x)| &= |f_n(x) - f(x) + f(x) - f_m(x)| \leq \\ &\leq |f_n(x) - f(x)| + |f_m(x) - f(x)| < 2 \cdot \frac{\varepsilon}{2} = \varepsilon. \end{aligned}$$

■

8.2 Ciągłość i różniczkowalność funkcji granicznych

Twierdzenie 8.2.1 (Jednostajnie zbieżny ciąg funkcji ciągłych) *Niech $A \subset \mathbb{C}$, $f : A \rightarrow \mathbb{C}$ oraz niech $f_n : A \rightarrow \mathbb{C}$ będzie ciągła dla każdego $n \in \mathbb{N}^*$. Jeśli ciąg $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest lokalnie jednostajnie zbieżny do f , to f jest też ciągła. W szczególności jeśli $f_n \Rightarrow f$, to f jest też ciągła.*

Dowód: Ustalmy dowolne $a \in A$ oraz takie jego otoczenie U w A , że $f_n|_U \Rightarrow f|_U$. Chcemy pokazać, że f jest ciągła w a . Wobec lokalności ciągłości (Własność 5.4.9) wystarczy pokazać, że $f|_U$ jest ciągła w a .

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Ze zbieżności jednostajnej na U wynika, że

$$\exists N \in \mathbb{N}^* \forall x \in U : |f_N(x) - f(x)| < \frac{\varepsilon}{3}.$$

Z definicji Cauchy'ego ciągłości funkcji f_N w punkcie a

$$\exists \delta > 0 \forall x \in A : |x - a| < \delta \implies |f_N(x) - f_N(a)| < \frac{\varepsilon}{3}.$$

Zatem jeśli $x \in U$ i $|x - a| < \delta$, to z nierówności trójkąta dla modułu

$$\begin{aligned} |f(x) - f(a)| &= |f(x) - f_N(x) + f_N(x) - f_N(a) + f_N(a) - f(a)| \leq \\ &\leq |f(x) - f_N(x)| + |f_N(x) - f_N(a)| + |f_N(a) - f(a)| < 3 \cdot \frac{\varepsilon}{3} = \varepsilon. \end{aligned}$$

Ostatnia teza wynika z tego co powyżej i Własności 8.1.5. ■

Przykład 8.2.2 *Ciąg $(f_n)_{n=1}^\infty$ z Przykładu 8.1.3 nie jest lokalnie jednostajnie zbieżny, choć jest punktowo zbieżny.*

Dowód: Wobec Własności 8.1.5 gdyby ten ciąg był zbieżny lokalnie jednostajnie, to do funkcji f z Przykładu 8.1.3, a to jest funkcja nieciągła, podczas gdy wyrazy tego ciągu są funkcjami ciągłymi. Sprzeczność z Twierdzeniem 8.2.1. ■

Twierdzenie 8.2.3 (Diniiego) ³¹

Niech $A \subset \mathbb{C}$ będzie zwarty, $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągła oraz niech $f_n : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie ciągła dla każdego $n \in \mathbb{N}^*$. Jeśli $f_n \rightarrow f$ i $\forall x \in A \forall n \in \mathbb{N}^* : f_{n+1}(x) \leq f_n(x)$, to $f_n \Rightarrow f$.

Dowód: Zauważmy najpierw, że indukcyjnie pokazujemy

$$\forall n \in \mathbb{N}^* \forall m \geq n \forall x \in A : f_m(x) \leq f_n(x),$$

---

³¹Ulisse Dini (1845-1918) - matematyk włoski

a stąd przechodząc do granicy przy $m \rightarrow \infty$ otrzymujemy $\forall n \in \mathbb{N}^* \forall x \in A : f(x) \leq f_n(x)$ z Twierdzenia 3.3.1 o zachowaniu nierówności słabej.

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$ i niech dla $n \in \mathbb{N}^*$

$$K_n := \{x \in A : f_n(x) - f(x) \geq \varepsilon\} = (f_n - f)^{-1}([\varepsilon, +\infty)).$$

Z ciągłości funkcji f_n i f zbiór K_n jest zbiorem zwartym, bo jest domknięty (por. Kryterium ciągłości 5.6.4) i ograniczony jako zawarty w zwartym A (zob. Twierdzenie 4.4.3 o zwartości w $\mathbb{R}$). Ponadto $\forall n \in \mathbb{N}^* : K_{n+1} \subset K_n$ z monotoniczności ciągu $(f_n)_{n=1}^\infty$.

Założmy teraz dla dowodu nie wprost, że $\forall n \in \mathbb{N}^* : K_n \neq \emptyset$. Wtedy na mocy Własności 4.4.4 istnieje punkt

$$a \in \bigcap_{n \in \mathbb{N}^*} K_n.$$

To oznacza, że

$$\forall n \in \mathbb{N}^* : |f_n(a) - f(a)| = f_n(a) - f(a) \geq \varepsilon,$$

a to jest sprzeczne ze zbieżnością $f_n(a) \rightarrow f(a)$. Zatem musi istnieć takie $N \in \mathbb{N}^*$, że $K_N = \emptyset$. Ale wobec zstępowania $\forall n \geq N : K_n = \emptyset$. A to oznacza, że

$$\forall n \geq N \forall x \in A : |f_n(x) - f(x)| = f_n(x) - f(x) < \varepsilon,$$

ponieważ $x \notin K_n$. ■

Pokażemy, że wszystkie założenia w Twierdzeniu Diniego są konieczne.

Przykład 8.2.4 1. Jeśli $f_n : [0, 1] \ni x \mapsto x^n \in \mathbb{R}$, to $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest malejący i zbieżny punktowo do funkcji stale równej 0, ale nie jest zbieżny jednostajnie.

2. Jeśli $g_n : [0, 1] \ni x \mapsto x^n \in \mathbb{R}$, to $(g_n)_{n=1}^\infty$ jest malejący i punktowo zbieżny do funkcji nieciągłej, nie jest zbieżny jednostajnie.

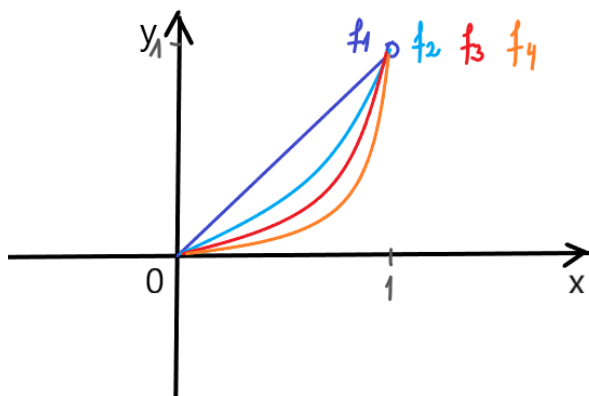
3. Niech $[0, 1] \cap \mathbb{Q} := \{q_n : n \in \mathbb{N}^*\}$. Jeśli $h_n : [0, 1] \rightarrow \mathbb{R}$ jest dana wzorem

$$h_n(x) := \begin{cases} 0, & x \in ([0, 1] \setminus \mathbb{Q}) \cup \{q_1, \dots, q_n\} \\ 1, & x \in \{q_j : j \geq n+1\} \end{cases},$$

to $(h_n)_{n=1}^\infty$ jest malejący i zbieżny punktowo do 0, ale nie jest zbieżny jednostajnie.

4. Jeśli $k_n : [0, 1] \ni x \mapsto \frac{nx}{1+n^2x^2} \in \mathbb{R}$, to $(k_n)_{n=1}^\infty$ nie jest malejący, jest punktowo zbieżny do funkcji stale równej 0, ale nie jest jednostajnie zbieżny.

Dowód:

1. Funkcja graniczna to $f \equiv 0$ (zob. Przykład 8.1.3). Ponieważ $\sup_{x \in [0,1)} x^n = 1$, zatem

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \sup_{x \in [0,1)} |f_n(x) - f(x)| = 1 \neq 0.$$

Stosujemy Własność 8.1.7.

2. Przykład 8.2.2.

3. Funkcja graniczna to $f \equiv 0$. Mamy $\sup_{x \in [0,1]} h_n(x) = h_n(q_{n+1}) = 1$ i postępujemy jak w punkcie 1.

4. Funkcja graniczna to $f \equiv 0$. Mamy

$$k_{n+1} \left(\frac{1}{n} \right) = k_n \left(\frac{1}{n+1} \right) = \frac{n^2 + n}{2n^2 + 2n + 1} < \frac{1}{2} = k_{n+1} \left(\frac{1}{n+1} \right) = k_n \left(\frac{1}{n} \right),$$

a stąd $\sup_{x \in [0,1]} k_n(x) \geq \frac{1}{2}$ i jak w punkcie 1. ■

Informacyjnie (bez dowodu w tym ogólnym przypadku):

Twierdzenie 8.2.5 Niech $A \subset \mathbb{K}$ oraz $\forall n \in \mathbb{N}^* : f_n : A \rightarrow \mathbb{C}$. Wtedy $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest lokalnie jednostajnie zbieżny wtedy i tylko wtedy, gdy dla każdego podzbioru zwartego $K \subset A$ ciąg $(f_n|_K)_{n=1}^\infty$ jest jednostajnie zbieżny.

Wykażemy szczególny przypadek powyższego twierdzenia.

Własność 8.2.6 Jeśli $A \subset \mathbb{R}$ jest przedziałem, $a \in A$ i $f_n : A \rightarrow \mathbb{C}$ dla $n \in \mathbb{N}^*$, to następujące warunki są równoważne:

- $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest zbieżny lokalnie jednostajnie;
- $\forall [\alpha, \beta] \subset A : a \in [\alpha, \beta] \implies (f_n|_{[\alpha, \beta]})_{n=1}^\infty$ jest zbieżny jednostajnie.

Dowód:($\Downarrow$) Niech f będzie funkcją graniczną ciągu $(f_n)_{n=1}^\infty$. Ustalmy dowolny taki przedział $[\alpha, \beta] \subset A$, że $a \in [\alpha, \beta]$. Chcemy pokazać, że $f_n|_{[\alpha, \beta]} \Rightarrow f|_{[\alpha, \beta]}$.

Ponieważ zbieżność ciągu $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest lokalnie jednostajna, więc dla dowolnego $x \in [\alpha, \beta]$ istnieje takie jego otoczenie U_x w $\mathbb{R}$, że $f_n|_{U_x \cap A} \Rightarrow f|_{U_x \cap A}$. Ponieważ $[\alpha, \beta]$ jest zwarty na mocy Twierdzenia 4.4.3 o zbiorach zwartych w $\mathbb{K}$, więc na mocy Twierdzenia 4.4.8

$$[\alpha, \beta] \subset \bigcup_{j=1}^k U_{x_j}.$$

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$. Dla dowolnego $j \in \{1, \dots, k\}$ dobieramy N_j do tego ε z definicji zbieżności jednostajnej na $U_{x_j} \cap A$. Jeśli teraz $N = \max_{j \in \{1, \dots, k\}} N_j$, to

$$\forall n \geq N \forall x \in [\alpha, \beta] : |f_n(x) - f(x)| < \varepsilon.$$

($\Uparrow$) Dla dowolnego $x \in A$ szukamy takiego otoczenia $U_x \subset A$, że $(f_n|_{U_x})_{n=1}^\infty$ jest jednostajnie zbieżny.

Niech najpierw $x = a$. Jeśli a jest punktem wewnętrznym, to istnieje takie $r > 0$, że $(a - 2r, a + 2r) \subset A$ z otwartości wnętrza, mamy zbieżność jednostajną na $[a - r, a + r]$, więc w szczególności także na otoczeniu $(a - r, a + r)$. Jeśli a jest prawym końcem przedziału A , to istnieje takie $r > 0$, że $a - r \in A$, mamy zbieżność jednostajną na $[a - r, a]$, więc także na otoczeniu $(a - r, a] = (a - r, a + r) \cap A$. Symetrycznie, jeśli jest to lewy koniec przedziału.

Niech teraz $x \in A$ będzie takie, że $x < a$. Jeśli x nie jest lewym końcem przedziału, to istnieje $r > 0$, takie, że $x - r \in A$. Wtedy mamy zbieżność jednostajną na $[x - r, a]$, zatem także na otoczeniu $(x - r, a)$. Jeśli x jest lewym końcem przedziału przedziału A , to mamy zbieżność jednostajną na $[x, a]$, zatem także na otoczeniu $[x, a) = (x - 1, a) \cap A$.

Przypadek $x > a$ jest symetryczny. ■

Informacyjnie (bez dowodu w tym ogólnym przypadku):

Twierdzenie 8.2.7 *Niech $A \subset \mathbb{K}$ będzie otwarty i spójny, niech $f_n : A \rightarrow \mathbb{K}$ będzie różniczkowalna dla dowolnego $n \in \mathbb{N}^*$ oraz niech $(f'_n)_{n=1}^\infty$ będzie lokalnie jednostajnie zbieżny do pewnej funkcji $g : A \rightarrow \mathbb{K}$. Jeśli istnieje takie $a \in A$, że $(f_n(a))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny, to istnieje funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{K}$ różniczkowalna i taka, że $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest lokalnie jednostajnie zbieżny do f oraz $f' = g$.*

Wykażemy to twierdzenie w przypadku rzeczywistym.

Twierdzenie 8.2.8 (O różniczkowaniu ciągów funkcyjnych) *Niech $A \subset \mathbb{R}$ będzie przedziałem otwartym, $f_n : A \rightarrow \mathbb{R}$ będzie różniczkowalna dla dowolnego $n \in \mathbb{N}^*$*

oraz niech $(f'_n)_{n=1}^\infty$ będzie lokalnie jednostajnie zbieżny do pewnej funkcji $g : A \rightarrow \mathbb{R}$. Jeśli istnieje takie $a \in A$, że $(f_n(a))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny, to istnieje funkcja $f : A \rightarrow \mathbb{R}$ różniczkowalna i taka, że $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest lokalnie jednostajnie zbieżny do f oraz $f' = g$.

Dowód:

Krok I: Pokażemy najpierw, że $(f_n)_{n=1}^\infty$ jest lokalnie jednostajnie zbieżny. Wobec Własności 8.2.6 wystarczy pokazać jednostajną zbieżność na dowolnym niezdegenerowanym przedziale $[\alpha, \beta] \subset A$, do którego należy punkt a . Ustalmy taki dowolny przedział i niech $R := \beta - \alpha$, stąd $R > 0$, bo przedział nie jest punktem.

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$.

Ciąg $(f'_n)_{n=1}^\infty$ jest lokalnie jednostajnie zbieżny, więc na mocy Własności 8.2.6 ciąg $(f'_n|_{[\alpha, \beta]})_{n=1}^\infty$ jest jednostajnie zbieżny. Spełniony jest zatem warunek Cauchy'ego (zob. Twierdzenie 8.1.9 o warunku Cauchy'ego dla ciągów funkcyjnych), czyli

$$(8.1) \quad \exists N_1 \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N_1 \forall \zeta \in [\alpha, \beta] : \quad |f'_n(\zeta) - f'_m(\zeta)| < \frac{\varepsilon}{2R}.$$

Ciąg $(f_n(a))_{n=1}^\infty$ jest zbieżny, zatem jest ciągiem Cauchy'ego (Twierdzenie 3.6.5 o zespolonych ciągach Cauchy'ego), to znaczy

$$(8.2) \quad \exists N_2 \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N_2 : \quad |f_n(a) - f_m(a)| < \frac{\varepsilon}{2}.$$

Niech $N = N_1 + N_2$.

Ustalmy dowolne $x \in [\alpha, \beta] \setminus \{a\}$ oraz $n, m \geq N$. Wtedy z Twierdzenia 6.2.6 Lagrange'a zastosowanego do funkcji $f_n - f_m$

$$\exists \zeta \in [\alpha, \beta] : \quad f'_n(\zeta) - f'_m(\zeta) = (f_n - f_m)'(\zeta) = \frac{(f_n(x) - f_m(x)) - (f_n(a) - f_m(a))}{x - a},$$

a stąd

$$(8.3) \quad \exists \zeta \in [\alpha, \beta] : \quad |f_n(x) - f_m(x) - (f_n(a) - f_m(a))| \leq |f'_n(\zeta) - f'_m(\zeta)| \cdot R.$$

Mamy zatem z nierówności trójkąta dla modułu i wobec (8.3), (8.2) i (8.1)

$$\begin{aligned} |f_n(x) - f_m(x)| &= |f_n(x) - f_m(x) - (f_n(a) - f_m(a)) + f_n(a) - f_m(a)| \leq \\ &\leq |f_n(x) - f_m(x) - (f_n(a) - f_m(a))| + |f_n(a) - f_m(a)| < \\ &< |f'_n(\zeta) - f'_m(\zeta)| \cdot R + \frac{\varepsilon}{2} < \varepsilon. \end{aligned}$$

Pokazaliśmy, że

$$\forall n, m \geq N \forall x \in [\alpha, \beta] : \quad |f_n(x) - f_m(x)| < \varepsilon,$$

to znaczy warunek Cauchy'ego, a stąd wynika wobec Twierdzenia 8.1.9, że $(f_n|_{[\alpha, \beta]})_{n=1}^\infty$ jest zbieżny jednostajnie.

W szczególności otrzymaliśmy graniczną funkcję $f : A \rightarrow \mathbb{R}$.

Krok II: Ustalmy dowolne $b \in A$. Ponieważ A jest otwarty, b jest punktem skupienia zbioru A . Definiujemy

$$h_n : A \ni x \mapsto h_n(x) := \begin{cases} \frac{f_n(x) - f_n(b)}{x - b} & \text{dla } x \in A \setminus \{b\} \\ f'_n(b) & \text{dla } x = b \end{cases}, \quad n \in \mathbb{N}^*.$$

h_n jest funkcją ciągłą – jako iloraz ciągłych poza punktem b i z definicji pochodnej w punkcie b (oraz z Twierdzenia 5.3.5 o zależności między granicą a ciągłością).

Ustalmy dowolne $\varepsilon > 0$.

Ustalmy dowolny przedział $[\alpha, \beta] \subset A$, do którego należy b . Wobec Własności 8.2.6 ciąg $(f'_n|_{[\alpha, \beta]})_{n=1}^\infty$ jest jednostajnie zbieżny, zatem spełniony jest warunek Cauchy'ego, czyli

$$(8.4) \quad \exists N_3 \in \mathbb{N}^* \forall n, m \geq N_3 \forall \zeta \in [\alpha, \beta] : |f'_n(\zeta) - f'_m(\zeta)| < \varepsilon.$$

W szczególności zachodzi to także dla $\zeta = b$.

Ustalmy dowolne $x \in [\alpha, \beta] \setminus \{b\}$ oraz $n, m \geq N_3$. Stosujemy Twierdzenie 6.2.6 Lagrange'a do funkcji $f_n - f_m$:

$$\exists \zeta \in [\alpha, \beta] : f'_n(\zeta) - f'_m(\zeta) = \frac{(f_n(x) - f_m(x)) - (f_n(b) - f_m(b))}{x - b}.$$

Wobec tego i (8.4)

$$|h_n(x) - h_m(x)| = \left| \frac{(f_n(x) - f_m(x)) - (f_n(b) - f_m(b))}{x - b} \right| = |f'_n(\zeta) - f'_m(\zeta)| < \varepsilon.$$

Oczywiście wprost z (8.4)

$$|h_n(b) - h_m(b)| = |f'_n(b) - f'_m(b)| < \varepsilon.$$

Pokazaliśmy, że $(h_n|_{[\alpha, \beta]})_{n=1}^\infty$ spełnia warunek Cauchy'ego. Czyli $(h_n)_{n=1}^\infty$ jest lokalnie jednostajnie zbieżny (wykorzystujemy znowu Twierdzenie 8.1.9 i Własność 8.2.6) do funkcji

$$h : A \ni x \mapsto h(x) := \begin{cases} \frac{f(x) - f(b)}{x - b} & \text{dla } x \in A \setminus \{b\} \\ g(b) & \text{dla } x = b \end{cases}.$$

Wobec Twierdzenia 8.2.1 o jednostajnie zbieżnym ciągu funkcji ciągłych funkcja h musi być ciągła, więc na mocy Twierdzenia o związku granicy i ciągłości

$$\lim_{x \rightarrow b} \frac{f(x) - f(b)}{x - b} = g(b),$$

a to oznacza z definicji $f'(b) = g(b)$. ■

Założenie o lokalnie jednostajnej zbieżności pochodnych jest konieczne. Także konieczne jest założenie o zbieżności w punkcie a .

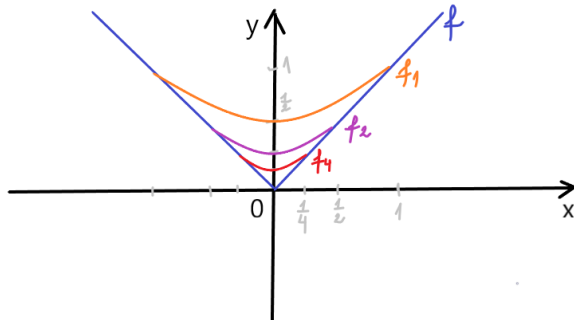
Przykład 8.2.9 (ι) Ciąg $(f_n)_{n=1}^\infty$, gdzie

$$f_n(x) = \begin{cases} |x| & \text{dla } x \in \mathbb{R} \setminus \left(-\frac{1}{n}, \frac{1}{n}\right) \\ \frac{n}{2}x^2 + \frac{1}{2n} & \text{dla } x \in \left(-\frac{1}{n}, \frac{1}{n}\right) \end{cases}$$

jest jednostajnie zbieżny do funkcji $|\cdot|$.

(ι) Ciąg funkcji stałych $(g_n)_{n=1}^\infty$, gdzie $g_n \equiv n$, nie jest ani jednostajnie, ani lokalnie jednostajnie, ani nawet punktowo zbieżny.

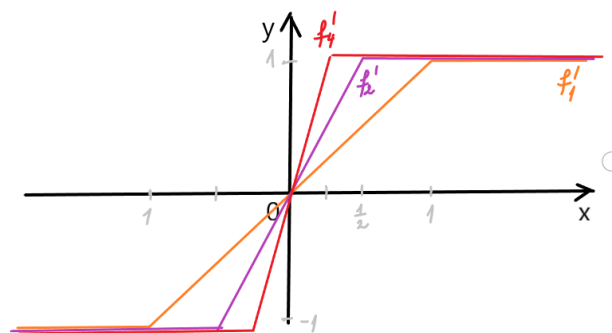
Dowód: (ι)

Ustalmy dowolne $n \in \mathbb{N}^*$. Wtedy

$$\begin{aligned} \sup_{x \in \mathbb{R}} |f_n(x) - |x|| &= \sup_{x \in [0, 1/n)} \left| \frac{n}{2}x^2 + \frac{1}{2n} - x \right| = \sup_{x \in [0, 1/n)} \left| \frac{n}{2} \left(x - \frac{1}{n} \right)^2 \right| = \\ &= \frac{n}{2} \left(0 - \frac{1}{n} \right)^2 = \frac{1}{2n}. \end{aligned}$$

Zatem przy $n \rightarrow \infty$ to supremum dąży do 0, co oznacza zbieżność jednostajną na mocy Własności 8.1.7. Funkcja moduł nie ma pochodnej w 0, zatem któreś założenie nie może być spełnione.

Mamy

$$f'_n(x) = \begin{cases} \operatorname{sgn}(x) & \text{dla } x \in \mathbb{R} \setminus \left(-\frac{1}{n}, \frac{1}{n}\right) \\ nx & \text{dla } x \in \left(-\frac{1}{n}, \frac{1}{n}\right) \end{cases}$$

Punktowo ciąg pochodnych jest zbieżny do funkcji signum. Stąd wynika, że nie jest on zbieżny lokalnie jednostajnie, bo wtedy granica byłaby funkcją ciągłą na mocy Twierdzenia 8.2.1 o jednostajnie zbieżnym ciągu funkcji ciągłych (f'_n są ciągłe).

(ι) Pochodna funkcji stale równej n jest stale równa 0, zatem ciąg pochodnych jest jednostajnie zbieżny do funkcji stale równej zero. Ale ciąg funkcji stale równych n nie jest nawet punktowo zbieżny. Nie jest on w szczególności zbieżny w żadnym punkcie $\mathbb{R}$. ■